

DE

HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS

IN ZIJNE

EERSTE LEVENSJAREN.

1563—1567.

DE

HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS

IN ZIJNE

EERSTE LEVENSJAREN

1563–1567

HISTORISCHE EN BIBLIOGRAFISCHE

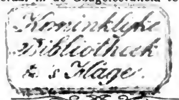
NALEZING

MET ZES EN TWINTIG FAC-SIMILES

DOOR

DR. J. I. DOEDES

Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te Utrecht

TE UTRECHT BIJ

KEMINK EN ZOON

1867

AAN

DE NAGEDACHTENIS

VAN

FREDERIK DEN DERDE

KEURVORST VAN DEN PALTZ

EN VAN

ZACHARIAS URSINUS

EN

CASPARUS OLEVIANUS

MITSGADERS

VAN

PETRUS DATHENUS

GEWIJD

EN AAN

ALLE VRIENDEN VAN

DEN

HEIDELBERGSCHEN CATECHISMUS

EN ZIJNE

OUDSTE GESCHIEDENIS

IN HET JAAR 1866 OPGEDRAGEN

DOOR

DEN SCHRIJVER

VOORREDE.

Den Heidelbergschen Catechismus in zijne eerste levensjaren nagaan — en wel zoo in alle bijzonderheden, als een belangstellend vriend het gaarne doet, dat was in het jaar achttienhonderd drie en zestig ons nog niet vergund. Het driehonderdjarig gedachtenisfeest is toen gevierd moeten worden, zonder dat men omtrent de oudste geschiedenis van den Catechismus in alle opzigten goed ingelicht was. De noodige bronnen voor de juiste kennis daarvan ontbraken, en als die onmisbare fonteinen der wetenschap niet springen, dan liggen onvolledigheid en verwarring voor de deur. Honderd jaren geleden wist men in Nederland, wanneer men namelijk de berigten en mededeelingen aangaande den Heidelbergschen Catechismus van Isaac le Long en Adrianus 's Gravesande behoorlijk raadpleegde, meer van dat leerboekje, dan de meeste schrijvers, die eene eeuw na hen bij het driehonderdjarig her-

inneringsfeest over den Heidelbergschen Catechismus gesproken hebben. Maar niet lang daarna wordt het anders. De bronnen ontsluiten zich. De lichtstralen vermenigvuldigen zich. De onzekerheid eindigt. Nu weten wij dan vrij naauwkeurig, wat in 1563 en de eerstvolgende jaren met den Heidelbergschen Catechismus plaats heeft gehad. Wat in 1863 nog onmogelijk was, wat toen bij niemand opkwam, zien wij nu gebeuren. Thans hebben wij resultaten verkregen, die ons onder anderen tot de volgende drie nu onwederlegbare stellingen leiden.

1.

Van den Heidelbergschen Catechismus zijn in 1563 drie verschillende drukken in het hoogduitsch uitgegeven.

2.

In het jaar 1563 is de Heidelbergsche Catechismus in drie onderscheidene talen overgezet.

3.

Drie verschillende overzettingen van den Heidelbergschen Catechismus in het nederlandsch hebben kort na zijne eerste verschijning het licht gezien.

Voor de eerste stelling, die reeds voor ongeveer honderd jaren in le Long en 's Gravesande ijverige verdedigers zou gevonden hebben, zijn in den jongsten tijd door den Heer A. Wolters te Bonn de noodige alles afdoende bewijzen geleverd.

De tweede stelling zou sommige schrijvers over den

Heidelb. Catechismus voor ongeveer honderd jaren volstrekt niet verwonderd hebben, terwijl zij nu door zeer velen met bevreemding zal aangehoord worden.

Aan de derde stelling zal niemand zijn zegel hechten, zoolang hij de volgende bladzijden niet gelezen heeft.

Die volgende bladzijden, zij zijn de vrucht van een onderzoek, waartoe een buitengewoon gelukkige zamenloop van omstandigheden in staat heeft gesteld. De oudste geschiedenis van den Heidelb. Catechismus kan niet juist beschreven worden, als men niet den toegang heeft tot de exemplaren van zijne eerste drukken in het oorspronkelijke en in zijne vertalingen. Eerst wanneer men ze zelf heeft kunnen raadplegen, is men gewapend tegen de misgrepen, die in zoo grooten overvloed bij de meeste schrijvers over de oudste geschiedenis van den Heidelb. Catechismus voorkomen. Dat was het voorregt, vroeger van le Long, nu van den heer Wolters te Bonn, dat zij sommige van die exemplaren zelven hebben kunnen gebruiken. Daarom kon de laatstgenoemde zoo voortreffelijk over den Heidelbergschen Catechismus schrijven, omdat hij het niet van „hooren zeggen" had.

Maar rijker verzameling exemplaren der oudste drukken van den Heidelb. Catechismus, dan die, welke zich voor mij beschikbaar gesteld heeft, is nimmer aanschouwd. Naarmate die verzameling zich dezen zomer en herfst uit-

breidde, vermeerderde mijn genot en mijne vreugde, even als het licht, waarbij ik kon arbeiden, en de zekerheid, waarop ik mogt voortbouwen, en de opgewektheid, waarmede ik de volgende regelen voor de drukpers gereed maakte. 't Was inderdaad een eigenaardig genot, het oog te laten weiden over zoovele onschatbare documenten uit den heerlijken Hervormingstijd, nu voor het eerst zoo te zamen gekomen, grootendeels gelijk aan drenkelingen, die uit eene vreesselijke schipbreuk zijn ontsnapt, terwijl de meeste van hunne reisgenooten omgekomen zijn in de diepten. Bij het onderzoek toch naar de geschiedenis der eerste levensjaren van den Heidelbergschen Catechismus zag ik o. a. de volgende hulpmiddelen onder mijn bereik gebragt:

1. Het eenig overgebleven exemplaar van den eersten hoogd. druk van 1563.
2. Een der beide (of misschien drie) overgebleven exemplaren van den tweeden hoogd. druk van 1563.
3. Een der beide overgebleven exemplaren van den derden hoogd. druk van 1563.
4. Een exemplaar der Paltzische Kerkorde van Frederik III in het hoogduitsch, van 1563, en een van 1565.
5. Een der beide (zoover wij weten eenige) overgebleven exemplaren der latijnsche vertaling van den Catechismus uit het jaar 1563, een exemplaar dier vertaling uit het jaar 1566, en een uit het jaar 1575.
6. Een exemplaar der saksische vertaling van den Hei-

delb. Catech. uit het jaar 1563, en een exemplaar van de saksische overzetting, die in 1616 uitgegeven is.

7. Een exemplaar (misschien wel het eenige) der nederlandsche overzetting van den Catechismus naar den 2ⁿ hoogd. druk, te Emden, in 1563 verschenen.
8. Een exemplaar der Datheensche vertaling van den Heidelb. Catech., gedrukt in 1566.
9. Exemplaren van al de uitgaven der Datheensche vertaling, die in 1567 verschenen zijn, en een exemplaar van eene der edities van 1568.
10. Een exemplaar van den hoogd. Catech. van 1584 (Newstadt a. d. Hardt), en van den in het nederlandsch vertaalden, uitgeg. door Gasp. v. d. Heijden, (Antw.) 1580.
11. Een exemplaar van eene nederl. overzetting van den Heidelb. Catechismus, die tot heden niet bekend was, Emden, W. Gailliart, 1566.
12. Een exemplaar van eene andere uitgave dierzelfde, tot heden onbekende, nederl. overzetting, (Deventer) S. Steenbergen, 1567.
13. Een exemplaar der nederl. vertaling van de Paltzische kerkorde van Frederik III, nu weder aan het licht gebragt, gedrukt in 1566.

Bij deze bronnen van den eersten rang voegden zich exemplaren van geschriften tegen of over den Heidelbergschen Catechismus, zoowel uit de jaren 1563 en 1564, als van geleerde onderzoekers uit lateren tijd, ook de hoogstbelangrijke bijdragen van den Heer A. Wolters, of wat slechts

eenigzins met betrekking tot de hoofdzaak nadere opheldering geven kon.

Van een en ander heb ik getracht, met naauwgezetheid gebruik te maken, en mij alzoo dankbaar te betoonen jegens de boekerijen, waaruit het voor een tijd tot mij was gekomen, en jegens de door mij hooggeschatte bezitters, door wier bereidvaardigheid ik zooveel lichtstralen op mijne schrijftafel zag nederdalen.

Van alle zijden stroomden mij bewijzen toe van welwillendheid en hulpvaardigheid. Ik mag niet verzwijgen, dat ik zeer veel te danken heb aan den Heer J. J. van Toorenenbergen te Utrecht en A. Wolters te Bonn, die mij eigenlijk de eerste aanleiding tot mijn onderzoek hebben gegeven en meer dan eens daarbij mij groote diensten hebben bewezen; aan de Heeren Mr. J. van Dam van Noordeloos te Rotterdam, I. Meulman te Amsterdam, Mr. W. J. Royaards van den Ham, S. Gille Heringa, beiden te Utrecht, en Fr. Muller te Amsterdam, wier boekverzamelingen mij evenzeer van dienst waren, als de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool, de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, de Universiteits Bibliotheek te Bonn en te Heidelberg en de Stads-bibliotheek te Bremen; aan de Heeren J. W. Holtrop en M. F. A. G. Campbell te 's Gravenhage en Dr. W. N. du Rieu te Leiden, gelijk ook aan den Heer Baron de St. Génois te Gent, den Heer Baron Ch. Rahlenbeck te Visé bij Luik, Kirchenr. N. Viëtor te Emden,

en niet minder aan de voortdurende belangstelling van den Heer Mr. F. A. Ridder van Rappard te Utrecht; aan de Heeren Mr. H. Royaards van Scherpenzeel, Mr. W. J. Royaards van den Ham en den Heer Mr. C. W. J. Baron van Boetselaer van Dubbeldam, hier om eene bijzondere reden in éénen adem door mij te noemen; aan de HH. Boekhandelaars Fr. Muller, M. Nijhoff, W. Beyers, niet minder dan aan Dr. C. C. J. de Ridder, die mij allen even als de Hr. Bibliothecaris der Academische Bibliotheek te Utrecht, Dr. P. J. Vermeulen, zooveel zij slechts konden, bij mijne opsporingen behulpzaam waren; aan onderscheidene geleerden en vrienden of bekenden in ons Vaderland, die mij op de eene of andere wijze eenige gevraagde inlichting gaven, daaronder ook Dr. A. Kuijper te Beest niet te vergeten... Maar waar zal ik eindigen, indien ik allen zal noemen, die, waardoor dan ook, mij hebben doen vinden wat ik zocht, of somtijds ook niet zocht, en mij alzoo zekerheid hebben doen verkrijgen aangaande bijzonderheden, die zich voor mij nog in nevelen hulden?

Zoo is dan dit geschrift tot stand gekomen, dat ik bij dezen op het einde van het 300e gedenkjaar der invoering van den Heidelbergschen Catechismus in Nederland door Petrus Dathenus aan de vrienden van dat leerboekje als eene feestgave aanbied.

Maar zou deze feestgave aan haar doel beantwoorden, dan moest zij aan de lezers ook eenige fac-similes kunnen voor-

leggen, opdat zij zelven zooveel mogelijk zouden kunnen zien hetgeen wegens zijne hooge zeldzaamheid of geheele onbekendheid anders moeijelijk zou te zien zijn en toch zoo zienswaardig is. De zes en twintig Fac-similes, welke men hier aan het einde vindt [1]), zijn genomen uit negen allerzeldzaamste exemplaren van den Heidelb. Catechismus, en zeker eene niet te verachten bibliografische bijdrage tot kennis van die oude drukken. Maar tegen het opnemen van zoovele fac-similes werd een bezwaar ingebragt door de HH. uitgevers. De prijs van het werk, dat gemakkelijk te verkrijgen moest zijn, zou er nog al door verhoogd worden. Dit bezwaar zag ik gaarne uit den weg geruimd, en hiertoe wendde ik mij tot een van mijne vele vrienden te Rotterdam, die mij niet onder een dergelijk bezwaar kan gebukt zien gaan. of hij neemt het weg, zoodra hij kan. Ik deelde hem de geheele zaak mede, en terstond was hij bereid, al de onkosten van den druk der fac-similes voor zijne rekening te nemen, opdat zij de uitgave van dit geschrift niet zouden bezwaren. Hij houdt zooveel van den Catechismus. Ook dit was mij een lichtstraal, waarvoor ik mijnen vriend zeer dankbaar ben. De fac-similes zijn alzoo een geschenk van hem. Het doet mij nu alleen leed, dat hij mij niet heeft toegestaan, zijn naam te noemen. Hij wilde evenzeer onbekend blijven, als die vrienden van de Utrechtsche Academische Biblio-

---

1) Vervaardigd op de Steendrukkerij van den Hr. J. Bos Wzn. te Utrecht.

theek alhier, door wier bereidvaardigheid die Bibliotheek, gelijk men uit het volgende zien zal, zoo verrijkt is geworden, hetgeen mij weder tot niet geringe ondersteuning en opwekking bij mijn werk geweest is.

Bovenal met dankzegging aan God wordt den welwillenden lezer dit geschrift door mij aangeboden. Zoekt men somtijds, en wel eens lang, naar een onderwerp, om er over te spreken of te schrijven, ik heb hier niet gezocht. Mijn onderwerp is mij te huis gebragt. Zeer verblijd ik er mij over, dat ik aanleiding gekregen heb, om bepaald in het jaar 1866 stil te staan bij de oudste geschiedenis van dit leerboekje, dat in 1563 vervaardigd, in 1566 door Datheen eerst goed in Nederland bekend is geworden. Gedurende de drie eeuwen, die nu sedert het laatstgenoemde zoo onrustige jaar voorbijgegaan zijn, heeft de mosterdkorrel der gelijkenis zich evenzeer ontwikkeld, als „het zuurdeesem, dat in de drie maten meels gelegd is", zijn invloed meer en meer heeft laten gelden. In Gods hand heeft ook het kleine leerboekje, waarover wij nu spreken, en dat bijna geheel Europa heeft doorwandeld, daartoe het zijne bijgedragen. Zijne vele en vinnige vijanden hebben niet kunnen verhinderen, dat het eene magt in het Protestantisme is geworden, gelijk geen „ongunst der tijden" heeft kunnen bewerken, dat er na drie honderd jaren over sommige drukken of uitgaven eene stilte als des grafs zou bewaard worden. Het Protestantisme zal nog zeer lang

den Heidelbergschen Catechismus als een der gansch niet onbelangrijke factoren van zijne ontwikkeling en instandhouding blijven beschouwen. Zijne plaats in de geschiedenis van het Protestantisme blijft eene eereplaats, even als zijne aanspraak op voortdurende belangstelling groot blijft en regtmatig. Zoolang er dan ook Hervormden gevonden worden, die den schat weten te waardeeren in het aarden vat, den blijvenden kern van het Evangelie weten te genieten, ook in het voorbijgaand omkleedsel, den eenigen troost in leven en sterven in allerlei vorm willen hooren verkondigen, beide in leven en sterven, — zoolang zegent men ook den ouden Heidelbergschen Catechismus met dankzegging aan God, en bewaart men het aandenken van den Keurvorst, die hem in het aanzijn riep, en van de beide voortreffelijke Heidelbergsche Godgeleerden, aan wie onze Catechismus zijne geboorte te danken heeft, en van den Frankendaalschen prediker, die wel in den vollen zin des woords een kind van zijn tijd was, maar evenmin als zijn tijd na drie eeuwen verdienen zou, gering geacht te worden of vergeten.

UTRECHT, 30 November 1866. J. I. DOEDES.

INHOUD.

INLEIDING.

De Belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk hebben geen regt om te klagen, dat men zich in de tweede helft der negentiende eeuw niet met haar bezig houdt.

Wat de Nederlandsche Geloofsbelijdenis aangaat, naauwelijks zijn er van die tweede helft vijf jaren verloopen, of daar wordt ons door de ontdekking van Dr. Trip van Zoudtlandt een herdruk gegeven van den oorspronkelijken franschen tekst, volgens de nog kort te voren nergens te vinden eerste uitgave van 1561. [1]) Daarop verrijkt de Heer J. J. van Toorenenbergen onze letterkunde in 1861 met „Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis," [2]) waarin ook die Confession de Foy

1) Confession de Foy, faicte d'un commun accord par les fideles qui conversent és pays bas, lesquels desirent vivre selon la pureté de l'Evangile de nostre Seigneur Jesus Christ..... M. D. LXI. 12°. (Réimprimé textuellement par Jules-Guillaume Fick. Genève MDCCCLV.)

2) Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis. Ter gedachtenisviering bij haar derde eeuwgetijde beschreven en met de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven door J. J. van Toorenenbergen. 1561—1861. Met twee fac-similé's. 's Gravenh. Martinus Nijhoff.

voorkomt, gevolgd door den „Libellus Supplex" en de „Oratio ad Maximilianum," waarnaar zoo lang gezocht was. Kort daarop is Dr. A. van der Linde in staat, van den eersten hollandschen druk der Geloofsbelijdenis uit het jaar 1562, die ook bijna verloren werd geacht, ons een herdruk in handen te geven. [1])

Met den Heidelbergschen Catechismus waren wij niet minder gelukkig. Bezaten wij sedert 1846 een herdruk van de tweede hoogduitsche uitgave van 1563 door den Hoogl. H. E. Vinke, [2]) eindelijk werd ons ook de tekst van de eerste hoogduitsche uitgave van 1563 geschonken door het keurig bewerkt geschrift van den Bonnschen predikant A. Wolters. [3])

De Canones van de Dordsche Synode konden wij nog eens lezen in de verzameling Belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde kerk, door den Hoogl. Vinke met eene zeer belangrijke voorrede uitgegeven. [4])

Een en ander was en blijft op hoogen prijs te stellen, nadat in de laatste jaren de leer der Hervormde kerk in het bijzonder de godgeleerden, hier en elders, in hooge mate bezig had gehouden en de inhoud van de Belijdenisschriften dier kerk aan een zeer naauwkeurig onderzoek onderworpen was geworden.

Maar dit niet alleen. Een ander merkwaardig stuk,

---

1) De nederlandsche Geloofsbelijdenis. Naar den oorspronkelijken nederlandschen druk van 1562 uitgegeven door Dr. A. van der Linde. Tweede druk. Nijmegen: Adolf Blomhert. 1865. (Letterlijk herdrukt door Joh. Enschedé en Zonen. Haarlem MDCCCLXV).

2) In zijne Libri Symbolici Eccl. Ref. Nederl. 1846. bl. 294—397.

3) Der Heidelberger Katechismus in seiner ursprünglichen Gestalt, herausgegeben nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563 von Albrecht Wolters. ev. Pfarr. Bonn, bei Adolf Marcus. 1864.

4) t. a. p. bl. 398—464.

mede uiterst zeldzaam geworden, werd in 1843 op nieuw aan het licht gebragt, de hollandsche vertaling namelijk der openbare Geloofsbelijdenis, door Joh. a Lasco in het latijn opgesteld, in 1551 te Londen gedrukt, door Jan Utenhove in het nederlandsch overgezet en mede in 1551 te Londen uitgegeven. De Hoogl. Vinke had het geluk, een exemplaar van die overzetting, in het jaar 1565 te Emden bij Gillis van der Erven gedrukt, te ontdekken en den tekst daarvan op nieuw te kunnen laten drukken. [1]) Deze door Vinke bezorgde tekst werd daarna nogmaals uitgegeven door den Hoogl. Hofstede de Groot [2]), en bovendien ..... Maar zoo komen wij op iets anders. Waar was het oorspronkelijke, de latijnsche tekst van a Lasco gebleven? Ook dezen te leeren kennen was van groot belang. Waar hem te vinden? Daar komt ook van dit stuk een exemplaar aan het licht. Dr. A. Kuyper vindt het in de bibliotheek van het Trinity College te Dublin, en geeft het daarna uit in zijne editie van de werken van a Lasco met de vertaling van Utenhove er naast; deze laatste overgedrukt niet naar den Hoogl. Vinke, ook niet naar het exemplaar, dat deze gebruikt heeft, maar naar een ander, dat hij zelf ontdekt heeft, mede van 1565. [3])

---

1) Een kort begrijp der leeringhe van de warachtige ende eenighe Ghemeynte Gods ende Christi, ende van haer gheloove ende oprechtighe belijdinghe. — (Op de laatste blz.) Ghedruckt Anno 1565. Met een Voor- en Na-schrift te zamen onder den titel van: De eerste Geloofs-belijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk. In de Kerkelijke Raadvrager en Raadgever, door Jod. Heringa El. Zn. IV. (1843) bl. 223—288.

2) De eerste Geloofsbelijdenis der Nederlandsche Hervormde Kerk, opgesteld door Johannes à Lasco. Bij gelegenheid van de gedachtenisviering van het driehonderdjarig afsterven van dezen Hervormer, op nieuw uitgegeven door P. Hofstede de Groot. Gron. A. L. Scholtens. 1860.

3) Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita recensuit vitam auctoris enarravit A. Kuyper, Theol. Doct. Amst. et Hagae Com. ap. F. Muller et

Wat bleef na zulk eene reeks van ontdekkingen binnen het korte tijdsverloop van 25 jaren nog te wenschen en te vinden over?

Meer dan iemand vermoedde. Want meer dan men vermoedde was er nog verborgen en wel bepaald met betrekking tot den Heidelbergschen Catechismus. Geheel onverwacht kwam mij het een en ander in handen, waarop tot heden de aandacht der onderzoekers óf niet was gevallen óf vruchteloos was gevestigd geweest. Het is daaraan, dat de volgende bladzijden hare geboorte verschuldigd zijn.

Aanm. In de maand Mei van dit jaar deelde mijn vriend, de Heer J. J. van Toorenenbergen, mij mede, dat hij het, naar wij mogen vaststellen, eenig overgebleven exemplaar van de eerste hoogduitsche uitgave des Heidelbergschen Catechismus uit Bremen herwaarts had gebragt, om te beproeven, of hij het voor goed in ons vaderland kon doen blijven. Hij vestigde alzoo op nieuw mijne aandacht ook op het reeds vroeger mij bekend geworden geschrift

---

Mart. Nijhoff. 1866. II. p. 285—339. De titel van de latijnsche Geloofsbel. is: „Compendium Doctrinae de vera unicaque Dei et Christi Ecclesia, eiusque fide et confessione pura: in qua Peregrinorum Ecclesia Londini instituta est... una cum publicis precibus eiusdem Ecclesiae. Londini excud. in officina Steph. Mirdmanni. 1551. Vgl. daarbij I. bl. LXXIV—LXXXI, waar Dr. Kuyper over het oorspronkelijke stuk en over de vertaling handelt. Van het oorspronkelijke (latijnsche) schijnt slechts één druk het licht gezien te hebben, van de vertaling onderstelt men een drietal uitgaven, nl. behalve eene van 1551 en van 1565, ook eene van 1553. Dat er een druk van 1553 bestaan heeft, leidt men o. a. af uit de woorden van Utenhove (zie Kuyper, bl. LXXIX), waarin hij spreekt van eene „brevis fidei confessio, quae Belgica lingua anno 1553 ... excusa fuit." Ik meen ook op een Catalogus van eene auctie een druk van 1553 vermeld gevonden te hebben. Van de eerste uitgave (1551) is geen exemplaar bekend; van de derde kennen wij nu twee exemplaren, een op de Bibl. der Utrechtsche Hoogeschool, een op de Bibl. der Rem.-Geref. gemeente te Amsterdam.

van den Heer Wolters. Door het een kwam ik op het ander en vond alzoo een exemplaar van de latijnsche vertaling van den Heidelbergschen Catechismus van het jaar 1563, hetgeen mij zeer verraste, daar men geen uitgaven van dat jaar scheen te kennen en de Heer Wolters zelfs twijfelde, of er vóór 1566 wel eene latijnsche vertaling gedrukt was. Misschien schuilt daar meer, dat niet bekend is, dacht ik, en zoo liet ik mij van onze Akademische Bibliotheek alles geven wat „Catechismus" heet. Daar ontdek ik eene hollandsche uitgaaf van 1567, kenmerkend afwijkende zoowel van de door le Long's overdruk ons bekende vertaling van 1563, te Emden uitgegeven, als van de in de Nederlandsche Hervormde Kerk gebruikte vertaling van Dathenus, van 1566. Ik onderzoek verder, raadpleeg anderen en krijg geheel onverwachts uit Rotterdam een exemplaar in handen van een vroegeren druk van deze tot heden niet opgemerkte hollandsche uitgave, namelijk van het jaar 1566. Ik blijf zoeken en zie mij weder geheel onverwachts te Rotterdam een exemplaar in handen geven van de z. g. (neder-)saksische of platduitsche overzetting, die in 1563 gedrukt en minstens sedert eene eeuw in vergetelheid geraakt is, niettegenstaande zij bij voortduring in gedachtenis verdient gehouden te worden. Met dit viertal documenten vóór mij voelde ik mij natuurlijk opgewekt, om de oudste geschiedenis van den Heidelbergschen Catechismus nog eens naauwlettend na te gaan, en hetgeen daarover vroeger en later gezegd is te toetsen. Terwijl ik er mede bezig was, kwamen mij nog twee andere, straks te noemen, merkwaardigheden in handen, die mede op de hollandsche vertaling van den Catechismus betrekking hebben, en zoo is het getal ontdekkingen op het gebied der letterkundige geschiedenis van de Nederlandsche Belijdenisschriften, gedurende de laatste 25 jaren, in 1866 van zeven tot dertien aangegroeid. Zoo kunnen wij den beminnaren van iets nieuws en tevens van iets ouds de volgende lijst aanbieden:

1. 1843. Prof. Vinke geeft Utenhovens vertaling van a Lasco's geloofsbelijdenis uit, waarvan door hem een exemplaar van 1565 op de Bibl. der Utr. Hoogesch. is gevonden.

2. 1846. Prof. Vinke geeft den tekst uit van de tweede hoogd. uitg. v. d. Heid. Cat. van 1563, door hem gevonden op de Bibl. der Utr. Hoogeschool.

3. 1855. Dr. Trip van Zoudtlandt geeft een herdruk van de Confession de Foy (1561); door hem gevonden bij den Heer 's Jacob te 's Gravenhage.

4. 1861. De Hr. J. J. van Toorenenbergen geeft den Libellus Supplex en de Oratio ad Maximilianum (met de genoemde Confession de Foy) uit, door hem ontdekt.

5. 1864. De Heer Wolters te Bonn geeft den tekst uit van de eerste hoogduitsche uitgaaf des Heid. Cat. van 1563, door hem aan het licht gebragt uit Bremen.

6. 1865. Dr. A. van der Linde geeft de Nederlandsche Geloofsbelijdenis, hollandsche vertaling, uit naar den druk van 1562, door hem te Brussel gevonden.

7. 1866. Dr. A. Kuyper geeft den latijnschen tekst uit van Joh. a Lasco's Geloofsbelijdenis (Compendium doctrinae, in 1561 gedrukt), door hem te Dublin gevonden.

8. — (Mei). Van den eersten druk der latijnsche vertaling des Heidelb. Catech., Heidelb. 1563, wordt door mij een exemplaar gevonden op de Utr. Akad. Bibliotheek.

9. — (Mei). Van eene tot heden onbekende hollandsche overzetting des Heidelb. Catech., gedrukt in 1567 te Deventer, wordt door mij een exemplaar gevonden op de Utr. Akad. Bibliotheek.

10. — (Junij). Van dezelfde onbekende hollandsche overzetting wordt door mij eene vroegere uitgaaf, gedrukt in 1566 te Emden, aangetroffen in een exemplaar te Rotterdam, in de Bibliotheek van den Hr. van Dam van Noordeloos.

11. — (Junij). Van de (neder-)saksische overzetting des Heidelb. Catech., die sedert eene eeuw niet meer gekend werd en alzoo geheel vergeten was, wordt door mij een exemplaar gevonden te Rotterdam in de Bibliotheek van den Hr. van Dam van Noordeloos.

12. — (Julij). Van de eerste hollandsche vertaling des Hei-

delb. Catech., te Emden gedrukt in 1563, door le Long overgedrukt, en waarvan geen exemplaar bekend was, wordt door mij een exemplaar gevonden te Amsterdam in de Bibliotheek van den Hr. I. Meulman.

13. 1866. (Julij). Van de in 1566 gedrukte, maar geheel in vergetelheid geraakte en nu onbekende, hollandsche vertaling der in 1563 uitgegeven Paltzische kerkorde, in welke ook de Heid. Catech. voorkomt, wordt door mij het exemplaar, vermeld in den Catalogus van den Hr. Fr. Muller, uit Parijs in eigendom verkregen en voor het eerst bij de geschiedenis van den Cat. gebruikt.

Over de zes laatste n^rs^. vindt men nu in de volgende bladzijden achtereenvolgends uitvoerige mededeelingen.

Wie zal aan deze lijst een nieuw n^r^. toevoegen?

Men zal hier aangaande den Heidelbergschen Catechismus enkele bijzonderheden bijeen vinden, die elders te vergeefs gezocht worden, daarbij verbeteringen van vroegere berigten. Was de Catechismus niet zulk een belangrijk, voortreffelijk, altijd merkwaardig geschrift, men zou hem zooveel belangstelling niet waardig behoeven te achten, als die ons dit onderzoek deed instellen. Voor onverbeterlijk is hij door mij nooit gehouden. Integendeel, waar het te pas kwam, heb ik opgewekt om hem aan de Heilige Schriften te toetsen, [1]) en meermalen bij het prediken over zijnen inhoud doen gevoelen wat er aan ontbreekt, wat er in gewijzigd of verbeterd worden moet. Maar meer en meer heb ik hem leeren kennen als een theologisch meesterstuk uit den Hervormingstijd, en terwijl ik gaarne gelooven wil, dat men nu, d. i. na drie honderd jaren, betere leerboekjes vervaardigen kan, geloof ik ook, dat Bullinger

1) Bijv. in mijne preek: Beproeft de Geesten! (over 1 Joh. 4 : 1a.) Ter Inleiding tot de Catechismusprediking. Utrecht, 1856.

in der tijd volkomen regt had, toen hij zeide, dat er naar zijn gevoelen geen betere Catechismus uitgegeven was. Mij dunkt, nog lang na Bullinger kon men hetzelfde verklaren.

Het is om de voortreffelijkheid van dit leerboekje en niet minder om den grooten invloed, dien het uitgeoefend heeft in de Gereformeerde Kerk, dat ik met velen levendig belang stel ook in de Geschiedenis van zijne eerste levensjaren.

Wat die geschiedenis aangaat, indien er nog iets voor hare juistere beschrijving gedaan worden kan, verheugt het mij, dat het in Nederland geschiedt en bepaald uit Utrecht komt; want hier moet eene oude schuld goed gemaakt worden. Meermalen hebben duitsche geleerden de geschiedenis van den Catechismus behandeld en dit was billijk; want aan den Paltzischen Catechismus heeft Duitschland niet weinig te danken. Maar Nederland niet minder. Hier heeft men dan ook wel getoond, belang te stellen zoowel in den inhoud en de prediking, als in de geschiedenis van dit leerboekje. De geschiedenis is bij herhaling in Nederland behandeld. Men denke aan de nasporingen van H. van Alphen, Ens, le Long, 's Gravesande, Vinke, Schotel. Hetgeen daarover in het latijn of duitsch werd geschreven, zooals door H. Alting, Köcher, van Alpen, Augusti, werd in onze taal overgebragt. [1]) Is er nog iets aangaande de oudste geschiedenis van den Catechismus te zeggen, dan mag het wel in Nederland gezegd worden, waar men gedurende drie eeuwen zooveel van hem heeft genoten; bepaald ook te Utrecht. Drie Hoogleeraren hebben, terwijl zij hier aan de Hoogeschool werkten, opzettelijk over den

1) Door eene vertaling verdiende ook wel in Nederland meer bekend te worden hetgeen in onzen tijd over den Catechismus geschreven is door K. Sudhoff en door A. Wolters.

Catechismus geschreven (van Alphen, Ens, Vinke), maar niet gedaan wat zij hadden kunnen doen, om zijne geschiedenis behoorlijk toe te lichten. Hadden zij de catalogi der Bibliotheek, die vele schatten bewaart, zoo naauwkeurig mogelijk onderzocht of laten onderzoeken, zij zouden waarschijnlijk niet een tweetal allermerkwaardigste exemplaren in het duister hebben laten schuilen, die daar sedert het begin der zeventiende eeuw toch wel niet gedeponeerd waren, om voor het eerst in het midden der negentiende eeuw voor den dag te komen. Dat hebt gij niet verdiend, onvergetelijke van Buchell en van de Poll, dat men een van de boeken uit uwe onwaardeerbare verzamelingen zoo achteloos behandelde! Wij zullen niemand hard vallen. Maar — er is hier eene oude schuld goed te maken.

Het verheugt mij het te mogen doen.

Met de uitgave van dit geschrift heb ik meer dan één doel. Niet alleen wensch ik de aandacht nog eens op de oudste geschiedenis van den Heidelbergschen Catechismus te vestigen en het minder bekende of onjuist voorgestelde nader toe te lichten. Ik wenschte ook te doen opmerken, dat men op historisch gebied geen zaak voor uitgemaakt en geen onderzoek voor gesloten houden moet, zoolang men zich niet door een allernaauwkeurigst navorschen verzekerd heeft, dat er niets meer te vinden overblijft. Ook wenschte ik in het oog te doen vallen, dat er hier en daar nog wel een halmpje op te lezen valt, waar men al ligt meenen zou, dat de maaijers alles opgezameld hebben. Men meene niet, dat er in de openbare en bijzondere bibliotheken niets meer schuilt, dan de catalogi vermelden en de eigenaars weten. [1]) Ook vertrouwe men die cata-

---

1) Hier moet ik met een enkel woord herinneren wat er onlangs plaats gehad heeft met het werk van A. Thysius: Leere ende Order der Nederlan-

logi niet onbepaald. Dwalen is menschelijk en de vervaardigers van catalogi zijn ook menschen. Hier en daar is nog wel iets op te delven en aan het licht te brengen. Wij kennen onzen boekenschat nog niet geheel en nog niet genoeg. en grooten dank verdienen daarom zij, die op de eene of andere wijze ons het oude leeren kennen. Jongere ge-

---

sche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken: in twee deelen onderscheyden: waervan het eerste begrijpt, Corpus doctrinae d. i. de publijcke, of opentlycke ende alghemeyne Schriften de suyvere Leere aengaende enz. Amsterdam P. Pietersz. 1615. 4°. Dit boek was nergens te vinden. De Heer J. J. van Toorenenbergen heeft er naar gezocht en naar gevraagd, terwijl hij bezig was met de bewerking van „Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis", maar het niet kunnen verkrijgen. Zoo schreef hij daar dan ook bl. 18: „Mocht toch iemand een exemplaar van dit geschrift, dat te Water nog gebruikt heeft, kunnen aanwijzen." En wat komt later aan het licht? 1°. Dat Prof. Tydeman te Leiden, in strijd met hetgeen hij gemeend had zeker te weten, er een exemplaar van bezat, opgegeven in den catalogus zijner bibliotheek, II. 93. nr. 2169, 2°. dat Prof. Heringa een exemplaar bezeten had, zie den catalogus van diens bibliotheek, bl. 62 nr. 833, welk exemplaar door Prof. Royaards gekocht is, maar in diens bibliotheek nu te vergeefs gezocht wordt, 3°. dat Dr. Schotel te Leiden er een exemplaar van heeft, 4°. dat nog een exemplaar, niemand weet van waar het gekomen is, rondwandelde, (het is in de maand Nov. van het jaar 1865 te Utrecht voor eenige stuivers verkocht en door Prof. Fruin te Leiden gekocht,) 5°. dat een exemplaar aanwezig is in de boekerij van den Heer Meulman te Amsterdam. Het exemplaar uit de bibliotheek van Prof. Tydeman te Leiden is later aangekocht door een vriend van onze Hoogeschool en aan hare bibliotheek ten geschenke gegeven. Het werk zelf vindt men beschreven in den (VI) Catalogue de livres de Theologie van den Heer Frederik Muller te Amsterdam, 1865, bl. 97 (onder n°. 2637). — In den Catalogus van Prof. Tydeman wordt t. a. p. bl. 94 verzekerd, dat van Thysius, Corpus doctrinae, hier te lande slechts één exemplaar, in eene particuliere bibliotheek, bekend is. Dat schreef men in 't begin van 1865. Op het einde van 1866 kunnen wij in het geheel van minstens vijf exemplaren spreken. [Maar in November 1862 klaagde Prof. Fruin te Leiden ook nog (Gids, 1862, bl. 795), dat het, ongelukkig, „voor het oogenblik nergens te vinden" was. Toch zaten er, als ik mij niet bedrieg, twee exemplaren binnen Leiden, iets dat Prof. Fruin toen evenwel niet kón weten.]

leerden behoeven niet te vreezen, dat de oudere al het gras hun voor de voeten weg hebben gemaaid. Men zoeke slechts — met kennis van zaken, bestudeere de oudere catalogi, zoowel als de nieuwere, en meene niet te spoedig, dat iets niet is te vinden. Ook worde niets gering geacht. Wat den een niet baat geeft misschien een ander weer licht in den doolhof. Laat ons, zoovelen wij een hart ook voor het verledene hebben, althans beginnen met onze schatten te leeren kennen, om ze daarna met wijsheid te gebruiken. In de voorrede van den Catalogus der Utrechtsche Akademische Bibliotheek zegt de Hoogleeraar van Heusde: „Ignorare quid possideamus, quamvis sit exiguum, non decet. Felices nimium, sua qui bona norunt." Iisque utuntur, voegen wij er bij. Er is veel zeer lang ongebruikt blijven liggen, en niet-gebruiken is hier niethebben; niet-hebben nu is hier — ondankbaar zijn.

Laat ons dan met dankbaarheid gebruik maken van hetgeen ons door de vaderen nagelaten is en bij het daardoor ontstoken licht eenige oogenblikken onze aandacht wijden aan de eerste levensjaren van den Heidelbergschen Catechismus.

DE EERSTE LEVENSJAREN

VAN DEN

HEIDELBERGSCHEN CATECHISMUS.

Indien men iemand in den aanvang van het jaar achttien honderd zes en zestig, dat is, driehonderd en drie jaren na de eerste uitgave van den Heidelbergschen Catechismus in de hoogduitsche, latijnsche, neder-saksische en nederlandsche taal, had hooren verzekeren, dat de oudste geschiedenis van dat leerboekje tot op dit oogenblik nog nooit volkomen juist verhaald is, dan zou men hem hoogstwaarschijnlijk niet geloofd hebben.

Toch verklaren wij het thans met alle vrijmoedigheid en met volkomen regt.

Zeer veel is er reeds over den Heidelbergschen Catechismus geschreven, niet alleen tot verklaring van zijn inhoud en ter waardeering van hetgeen wij in hem bezitten, maar ook over zijne geschiedenis. [1]) Toch is niet alles

1) Behalve hetgeen door I. le Long en anderen in de vorige of in het begin van deze eeuw geschreven is, vergelijke men, om nu niet te spreken van de Voorrede voor H. A. Niemeyers Collectio Confessionum in Eccl: Ref. publ. 1840. p. LVII enz. en voor H. E. Vinke's Libri Symbolici Eccl.

gezegd wat men had behooren te zeggen. Dit geldt niet zoozeer de verklaring en waardeering, als de geschiedenis van ons leerboekje. Wat de verklaring betreft, daarvoor is waarlijk veel gedaan, en wat de waardeering, de karakteristiek van den Catechismus aangaat, wij hebben alle reden om ons voldaan te betoonen. [1]) Maar de geschiedenis, bepaald van zijne eerste levensjaren, deze heeft, zooals wij reeds te kennen gaven, door een zamenloop van omstandigheden het geluk niet gehad van met de noodige juistheid en volledigheid beschreven te worden. Niet allen, die er zich mede bezig gehouden hebben, zijn wakker en oplettend genoeg geweest. Sommigen hebben in te groot vertrouwen op de juistheid en volledigheid der berigten,

Reform. Nederl., Dr. G. D. J. Schotel, Geschiedenis van den Oorsprong, de Invoering en de Lotgevallen van den Heidelb. Cat., Amst. 1863. Voorts: K. Sudhoff, Theol. Handbuch zur Ausleg. des Heid. Cat. 1862. (Geschichtl. Theil. S. 475 enz. Zie van denzelfden geleerde C. Olevianus en Z. Ursinus, Leben und ausgewählte Schriften. Elberf. 1857. vooral bl. 88 enz.) Dr. Ph. Schaff, Der Heid. Katech. (Philad.) 1863, niet zonder onjuistheden wat de oudste geschiedenis van den Heid. Cat. betreft, zeer goed met betrekking tot de „Charakteristiek". (Eene verbeterde en vermeerderde uitgave daarvan is verschenen in 1866, waarbij de Schr. gebruik heeft gemaakt van de door Wolters aan het licht gebragte bijzonderheden. Hier naar verbetere men dan ook The Heidelberg Catechism, in German, Latin and English, with an Historical Introduction (Tercentenary Edition), New-York 1863. Voor het historisch-kritische van geen waarde. Men zal in N. Amerika moeten overgaan tot eene herziening van het aldaar in 1863 over den Catech. gedrukte.) Verder Prof. Plitt, Ueber die Bedeutung, welche der Heid. Katech. in der reform. Kirche erlangt hat. Stud. u. Krit. 1863. 7 enz. K. H. Sack, Eine Charakteristik des Heid. Kat. t. z. p. bl. 213 enz. C. Ullmann, Einige Züge aus der Geschichte des heid. Kat., vornehmlich innerhalb seines Vaterlandes, t. z. p. bl. 631 enz. vgl. ook bl. 819. A. Wolters, Der Heid. Katech. in seiner ursprüngl. Gestalt herausgegeben nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563. Bonn. 1864. (Met le Longs mededeelingen is dit laatste het beste, dat over de oudste gesch. v. d. Heid. Cat. gegeven is.)

1) Zeer verdienstelijk hebben zich in dit opzigt onder de nieuweren vooral gemaakt Sudhoff, Plitt, Sack, Schaff en Wolters.

die zij bij anderen vonden, te veel nageschreven wat zij daar aantroffen. Nu het ons te beurt vallen mogt, het een en ander aan het licht te brengen, dat tot heden in een nevel of in het stof verborgen lag, rekenen wij op de levendige belangstelling van ieder, wiens hart warm klopt voor den heldentijd van het midden der zestiende eeuw, voor de dagen der Hervorming, bepaald ook voor hetgeen betrekking heeft op de geschiedenis der Gereformeerden in dien tijd.

Eerst hadden wij het voornemen, een uitvoerig overzigt te geven van hetgeen tot heden aangaande de oudste geschiedenis van den Catechismus verhaald is, om daarop dan de mededeeling te laten volgen van hetgeen wij nu aangaande die geschiedenis met zekerheid weten. Maar bij de uitvoering daarvan bleek ons, dat wij in dat overzigt telkens in herhaling moesten vervallen, en somtijds de kennis moesten onderstellen van bijzonderheden, die eerst later zouden medegedeeld worden. Wij gaan daarom liever terstond over tot het zooveel mogelijk beknopt, maar volledig verhaal van de eerste lotgevallen van onzen Catechismus, waarbij wij echter slechts in het voorbijgaan aanstippen wat reeds elders op voldoende wijze uiteengezet te vinden is. Hier houden wij ons voornamelijk bezig met de eerste uitgaven van ons leerboekje in Duitschland en Nederland gedurende de eerste vijf jaren van zijn bestaan. Ongezocht zal zich dan de gelegenheid aanbieden, om, waar het noodig is, met een enkel woord opmerkzaam te maken op hetgeen vroeger of later minder juist dienaangaande beweerd is. Hetgeen alzoo volgt worde dan als eene aanvulling beschouwd van hetgeen men reeds naar waarheid over dit onderwerp heeft gezegd en als eene verbetering van hetgeen men dienaangaande anders had behooren voor te stellen.

Aanm. Wat die onjuiste voorstellingen aangaat, wij vinden ze reeds vroeg, en daar de latere schrijvers in onderscheidene opzigten de vroegere volgen, vinden wij ze telkens terug. Onder de eersten, die iets aangaande den Heidelb. Catechismus berigten, treffen wij Q. Reuter aan, die in de voorrede voor de werken van Ursinus (Heidelb. 1612) zegt, dat de Catech. in het begin van 1563 in het duitsch en in het latijn uitgegeven is. Deze onjuistheid is door velen herhaald, ook door H. Alting in zijne Historia Eccl. Palat., vertaald door J. Wilhelmius, 1745, op wien velen zich beroepen hebben. Dezelfde H. Alting maakt ook geen onderscheid tusschen de tweede en derde uitgaaf van den hoogd. Catech. van 1563. Eene andere onjuistheid treffen wij aan bij J. Ens, in zijn Kort historisch berigt v. d. publ. Schr. enz. 1733, volgens wien de minder uitvoerige redactie van het 80e antw. over de Mis zal te vinden geweest zijn in den tweeden druk (dat zeer juist is), en de meer uitvoerige, zoo als wij die in onze gewone uitgaven hebben, zal opgenomen zijn in de derde druk, welken de keurvorst gevoegd heeft bij de in 1563 uitgegeven kerkorde (hetgeen onjuist is, omdat de Catech. in de kerkorde de vierde druk is). Onjuist is verder de voorstelling van de hollandsche vertaling van den Catech., die in 1563 te Emden uitgekomen is, als zou zij het werk van Petrus Dathenus zijn. Onjuist zijn veler voorstellingen van den tijd, waarop aan den rand van den Catechismus het eerst de verzen bij de hoofdstukken uit de H. Schriften, en de Zondagsafdeelingen, en de Lectiones aangeteekend zijn. Raadpleegt men oudere schrijvers over de geschiedenis van den Heidelb. Cat., dan zal men wél doen met niet te veel waarde te hechten aan J. C. Koechers Catech. historie der Geref. Kerke enz., uit het hoogd. vertaald door E. W. Cramerus, Amst. 1763, aan H. S. van Alpens Letterk. Geschiedenis van den Heidelb. Katech. uit het Hoogd. vert. 1804, of aan J. C. W. Augusti's Proeve eener Geschied- en Oordeelk. Inl. in de beide hoofd-katechismi der Ev. Kerk, uit het Hoogd. 1830, om van anderen niet te spreken. Daarentegen verdient altijd, met waardeering van de naauwkeurigheid, waarmede hij geschreven heeft, genoemd te worden, behalve J. Alting (vgl. zijne

Analysis Exeg. Cat. Pal. Opera. V, in 1687 uitgegeven), H. van Alphen (in de Prolegomena voor zijne Oeconomia Cat. Pal. 1729) en ook J. Ens (t. a. p.), vooral Is. le Long, in zijn Kort Historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. Geref. kerken onder 't Kruis, 1751, aan wien wij de kennis te danken hebben van de hollandsche vertaling, te Emden uitgegeven in 1563, en die de beide eerste uitgaven van den Cat. in het hoogd. kende; verder A. 's Gravesande (Tweehonderdjarige gedachtenis van het eerste Synode, te Wesel in 1568, uitgeg. in 1769); gelijk ook bij H. E. Vinke, in zijne praef. voor zijne uitgave van de Libri Symb. Eccl. Ref. Nederl., 1846, en Dr. G. D. J. Schotel, Gesch. van den Oorsprong, de Invoering en de Lotgevallen v. d. Heidelb. Cat., 1863, veel lezenswaardigs gevonden wordt. In den laatsten tijd heeft de Bonnsche Predikant A. Wolters nieuw licht laten opgaan door zijne uitgaaf van den Heidelb. Cat. in zijne oorspronkelijke gedaante (Bonn 1864), waardoor voor goed een einde komen moest aan velerlei onzekerheid en verwarring.

EERSTE HOOFDSTUK.

DE HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS IN HET HOOGDUITSCH.

(1563.)

I.

De eerste uitgaaf in de hoogduitsche taal,
in het jaar 1563.

Het jaar onzes Heeren vijftien honderd drie en zestig was aangebroken. Twee voortreffelijke mannen, Zacharias Ursinus en Casparus Olevianus, de een Hoogleeraar, de ander Predikant te Heidelberg, hadden de taak volbragt, die hun opgedragen was door Frederik den Derde, Keurvorst van den Paltz. Die taak was, zooals wij weten, geen geringere dan deze, een leerboekje op te stellen, dat in de kerken en op de scholen gebruikt zou kunnen worden, om de jeugd godzalig te onderwijzen in de christelijke leer en ook de Evangeliepredikers en Schoolonderwijzers een zekeren en vasten leiddraad en maatstaf voor het onderrigt in handen te geven, een en ander tot bevordering van tijdelijke en eeuwige welvaart. Om goed te slagen stelde Ursinus in het latijn twee Catechismen op, een grooteren en een kleineren, en vervaardigde Olevianus een opstel,

waarin hij naar zijn eigenaardig gronddenkbeeld zijne opvatting van het Evangelie uiteenzette. Hierbij gebruikten zij de beste Catechismen, die zij kenden, vooral die van Calvijn en a Lasco. Uit eene vergelijking van deze laatsten blijkt duidelijk, dat zij niet zonder invloed geweest zijn op het werk van de Heidelbergsche Godgeleerden. Olevianus maakte nu van de onderscheidene stukken een geheel. Hij heeft zeker meer gedaan, dan slechts eene gegeven stof in een geschikten vorm gieten. Op de keus en groepeering van de bestanddeelen, zoowel als op het geheel uitwendige, taal en stijl, heeft hij eenen beslissenden invloed gehad. De gedachtengang is in de hoofdzaak de zijne, zoodat men hem onregt aandoet, als men van den Catechismus van Ursinus spreekt en dan den Heidelbergschen Catechismus bedoelt. [1]) De Catechismus is en blijft

1) Na al hetgeen er in de laatste jaren aan het licht gebragt is over het deel, dat Ursinus en Olevianus genomen hebben aan de vervaardiging van den Heid. Cat., zal niemand meer mogen aarzelen, zijn zegel te hechten aan de volgende woorden van Sudhoff: „Er (Olevianus) hat nicht nur in Gemeinschaft mit Ursinus das Material gesammelt, sondern er muss auch als sehr bedeutender Faktor für die Gestaltung, Durchbildung und Stylisirung angesehen werden, in welcher der pfälzer Katechismus vor uns liegt. Es darf nicht vergessen werden, dasz Ursin's Vorlage lateinisch geschrieben ist und dass die deutschen Ausarbeitungen dieses grossen Theologen ihn keineswegs als den Redaktor dieses so herrlichen deutschen Volksbuches vermuthen lassen. Dagegen wird schon die erste Lesung der deutschen Schriften des Olevian, z B. seines kleinen (Bauern-) Katechismus, seiner Predigten über das heil. Abendmahl, namentlich auch seines festen Grundes zur Ueberzeugung führen, dass die deutsche Bearbeitung des Katechismus vorzüglich auf Olevian zurückzuführen ist. Es kann uns natürlich nicht in den Sinn kommen, die Verdienste Eines dieser beiden grossen Männer nur im Mindesten zu schmälern. Nur die Parteilichkeit, welche in den letzten Zeiten den vermeintlichen Melanchthonianer, Ursinus, auf Kosten des Schülers Calvins bevorzugt und den Letzteren in's Dunkel der Unbedeutenheit zurückdrängen wollte, muss entschieden abgewiesen werden. Wir sagen lieber, der Heidel-

het werk van Ursinus en Olevianus, daar beiden de stof hebben geleverd, Ursinus misschien meer dan Olevianus wat de hoeveelheid aangaat, Olevianus zeker niet minder dan Ursinus wat het kenmerkende in de zaken betreft. De redactie is van Olevianus, en hoeveel somtijds van de redactie afhangt en van hoeveel belang eene goede redactie is, behoeven wij hier niet uiteen te zetten.

Toen het opstel gereed was, werd het door den Keurvorst onderworpen aan het oordeel van door hem bevoegd geachte mannen, en toen het door hen goedgekeurd was, werd het aan de drukpers overgegeven. De Keurvorst plaatste zelf er eene voorrede voor, waardoor hij het bij het publiek inleidde, en zoo verscheen het leerboekje met die voorrede, welke de dagteekening voert van den 19n Januarij 1563, eenigen tijd na dezen dag, misschien wel op het einde van Februarij. [1])

---

berger wäre so wenig ohne den Ursinus da, wie ohne den Olevianus. Beide haben sich auf Grund des katechetischen Reichthums, welcher sich bereits in der reformirten Kirche, namentlich in der Schweiz, entwickelt hatte, in ihrer gemeinschaftlichen Arbeit ein unvergängliches Denkmal gesetzt."

1) Hoe men er toe gekomen is, te meenen, dat de Catechismus werkelijk op den 19n Januarij 1563 in het licht is verschenen, laat zich bij deskundigen moeijelijk verklaren. De voorrede van den Keurvorst is gedateerd 19 Januarij 1563. Bij het drukken is men met den titel en die voorrede begonnen; want de titel is bl. 1, de voorrede bl. 3—11. (De Catechismus begint bl. 12.) Zij was, zoo als Wolters te regt, bl. 141, aanmerkt, op de drukkerij voorhanden, toen de druk begon, en zij zal er toch niet voor den 19n Januarij aanwezig geweest zijn. Wolters vermoedt, dat de eerste uitgave in de tweede helft van Februarij gereed is geweest (bl. 141). Hoe het zij, in een brief van 25 April 1563 bedankt de Roomsch-koning Maximiliaan den Keurvorst voor het ontvangen exemplaar, dat hij reeds eenige weken te voren in handen moet hebben gekregen. Den brief deelt Wolters mede bl. 153—155. Uit het schrijven van den Markgraaf van Baden, den Hertog van Wurtemberg en den Paltzgraaf van Tweebruggen aan den Keurvorst, dd. 4 Mei 1563 (medegedeeld door Wolters, bl. 155—164), moeten wij ook opmaken, dat er

Er ligt een exemplaar, waarschijnlijk het eenig overgeblevene, van het boekje vóór ons. Het ziet er zeer eenvoudig uit, trouwens als een kind van zijn tijd. De titel luidt:

Catechismus
oder
Christlicher underricht,
wie der in Kirchen und Schulen der Churfürstlichen
Pfaltz getrieben
wirdt.

—

Gedruckt in der Churfürstlichen Stadt Heydelberg, durch
Johannem Mayer.
1563.

Toen het van de pers kwam en de eerste exemplaren verzonden werden, dacht waarschijnlijk niemand, dat deze geheele oplaag later, op hoogstens één exemplaar na, van den aardbodem verdwijnen zou.

De voorrede van den Keurvorst, een woord aan al de „Superintendenten, Pfarherrn, Predigern, Kirchen- und Schuldienern" van het Keurvorstendom, leidt het bij de

---

eenige weken verloopen zijn tusschen de ontvangst van het exemplaar en het schrijven van dezen brief.

Misschien is men op den 19n Januarij als datum van de uitgave gekomen door de voorrede van den Keurvorst voor de kerkorde, dd. 15 Nov. 1563, waarin hij zegt: „Demnach wir im nechst verschinen Januario einen summarischen underricht, oder Catechismum unserer Christlichen Religion, auss dem wort Gottes verfassen und offentlich in Truck aussgehen lassen."....
De bedoeling is hier duidelijk; de uitdrukking is niet juist.

lezers in (bl. 3—11). [1]) Dan volgt (op bl. 12—83) [2]) de Catechismus in 128 antwoorden op even zoovele vragen. De vragen zijn niet genummerd, maar toch behoorlijk en duidelijk van de antwoorden onderscheiden. Met duidelijke grootere letters staat telkens op een nieuwen regel in het midden van de bladzijde: Frag, Antwort. Aan den rand is niets anders te vinden dan de opgave van de hoofdstukken uit de Heilige Schriften, waarnaar in den tekst met letters verwezen wordt, en die moeten dienen, om het in den tekst gezegde te staven of op te helderen. Uit het N. T. zijn 515, uit het O. T. 158 plaatsen aangehaald, bovendien ééne uit de Apokryfen des O. T. (nl. Syr. 3), in het geheel alzoo, behalve deze eene, 673 plaatsen uit de Heilige Schriften des O. en N. Verbonds. [3]) Op bl. 84—94 volgt dan een Verzeichnis der fürnemsten Text, wie die ordentlich im vorgehenden Catechismo erkleret sein, en op

1) De titel wordt als blz. 1 medegerekend. Wolters zegt daarvan bl. 108: „es ist eigenthümlich, wenn auch in der Zeit des Druckes nicht ohne Beispiel, dass das Titelblatt derselben als S.S. 1 und 2 gezählt ist und die erste Textseite des fürstlichen Edicts mit 3 paginirt ist." Bedrieg ik mij niet, dan vinden wij uit dien tijd zeer vele voorbeelden van hetzelfde verschijnsel, dat nl. de titel als bl. 1 en 2 mede wordt geteld. Zonder lang te zoeken heb ik althans op onze Akademische Bibliotheek boeken gevonden in verschillende jaren (uit de 16e eeuw), in verschillende landen, in verschillende talen gedrukt, waarin de titel als blz. 1 en 2 mede is gerekend. De voorbeelden zijn te veel om te noemen.

2) Dit moet eigenlijk zijn bl. 84. Want blz. 64 komt door eenen misslag in de pagineering tweemalen voor, zoodat bl. 65 eigenlijk 66 had moeten zijn en zoo vervolgens. In de Errata is dit niet opgeteekend. In den tweeden druk heeft deze misslag geen plaats gehad. Vgl. Wolters.

3) Sommigen hebben gezegd, dat in de eerste uitgave of uitgaven slechts weinige plaatsen uit de H. Schriften aangehaald waren. Meer dan zes honderd en vijftig plaatsen .... 't gaat nog al, dunkt mij. Is het voorts niet opmerkelijk, dat van die plaatsen ongeveer honderd en vijftig uit het O. T., daarentegen meer dan vijf honderd uit het N. T. zijn genomen? Is men later altijd zoo bij voorkeur tot de Schriften des Nieuwen Verbonds gegaan?

de laatste bladzijde, die niet genummerd is, Errata. Het jaartal 1563 staat er onder.

Men zoekt, zooals algemeen bekend is, in deze uitgave te vergeefs de vraag naar het onderscheid tusschen het Avondmaal des Heeren en de Paapsche Mis, en evenzoo het antwoord op die vraag, zooals dat in volgende uitgaven gegeven wordt.

Waren nu de exemplaren van dezen eersten druk niet zoo hoogst zeldzaam geworden, zoo zeldzaam, dat er eindelijk bijna niemand een gezien had, men zou er niet toe gekomen zijn, te beweren, dat reeds in de eerste uitgaaf een antwoord op de vraag naar het onderscheid tusschen het Avondmaal en de Mis stond.[1]) Maar het is nu eenmaal het lot geweest van dezen eersten druk, dat hij weldra in een stikdonkeren nacht begraven werd, om later weer aan het licht te komen in één exemplaar, dat eindelijk voor goed aan een volkomen ondergang ontrukt is geworden. De strijd is geëindigd, de twijfel overwonnen. Het naar alle waarschijnlijkheid éénige exemplaar, dat wij van dezen druk bezitten, getuigt van den oorspronkelijken vorm, waarin de Catechismus uitgegeven is. De vraag naar het onderscheid tusschen het Avondmaal en de Mis — het is nu uitgemaakt — wordt er niet in behandeld. Men kan zich daarvan overtuigen door de inzage van den naauwkeurigen overdruk, die in 1864 bezorgd is door den Heer A. Wolters te Bonn. Deze heeft de eerste uitgave van den Heidelbergschen Catechismus als fac-simile in het licht gegeven en daardoor eene groote dienst bewezen aan al de

1) D. L. Wundt (Magazin für Pfälzische Kirchengeschichte, 1798. II. 112) heeft beweerd, dat zij in de eerste uitgave te vinden was; maar hij zag de tweede uitgave voor de eerste aan. Anderen, laatstelijk nog Ullmann en eerst ook Schaff, waren van hetzelfde gevoelen. Le Long wist het vóór honderd jaren reeds beter.

vrienden van dit leerboekje, aan allen, die in zijne oudste geschiedenis belang stellen. Het exemplaar, waarvan hij den getrouwen overdruk gegeven heeft, wordt nu bewaard op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool. [1])

Aanm. Van deze eerste uitgave vermoedt le Long, (Kort Historisch Verhaal, bl. 111,) dat er hoogstwaarschijnlijk slechts weinige exemplaren van verspreid zijn, of dat de exemplaren nagenoeg alle weder ingetrokken zijn, „daar er in het geheel geen enkel exemplaar van te vinden is, hoe naarstig ik ook," zegt hij in 1751, „meer dan 50 jaren lang daar naar heb gezocht." Achttien jaren later schreef A. 's Gravesande (in zijne tweehonderdjarige gedachtenis van het eerste Synode enz., Bijvoegsels en verbet. op bl. 54): „Uit eenen brief van Joh. Christoph. Busing, Hoogleeraar te Bremen, schoonzoon van den Heer Is. le Long, aan mij den 16. April 1769 geschreven, zie ik: 1. dat Is. le Long van deezen eersten druk van den Heidelbergschen Catechismus bericht heeft gegeven in zijne Naleezingen en Verbeeteringen, te Amst. bij G. de Groot, 1760, bl. 3—7. 2. dat dit Exemplaar noch onder den Heer Busing te Bremen berust." Wat het eerste aangaat, in die Nalezingen deelt le Long mede, dat hem het geluk te beurt is gevallen, „een exemplaar van dien eersten druk bij inkoop in eigendom te bekomen," en tegen den tweeden druk met alle naauwkeurigheid te kunnen vergelijken. (Gelijk uit eene aanteekening op bl. 54 van 's Gravesande blijkt, heeft le Long dit exemplaar te Hanau gekocht in 1756). De vraag is nu, waar dat exemplaar gebleven is. In Duitschland heeft men het later uit het oog verloren. Althans Ullmann vraagt in 1863 (Stud. u. Krit., 648), waar toch exemplaren van den eersten druk te vinden zijn? Het antwoord had hem uit Bremen kunnen gegeven worden. Daar toch bezat Pastor Treviranus een exemplaar van den eersten druk. Dat dit exemplaar geen ander is dan het door le Long in eigendom bezetene, mag veilig afgeleid worden uit hetgeen Past. Treviranus zelf daarin geschreven

1) Theol. Oct. N. 1272.

heeft. Wij lezen namelijk op het schutblad: „Diesen Katechismus erhielt ich aus der Bibliothek des sel. Past. Büsing in Gröplingen; schenkte ihn 1823 — meinem lieben Kollegen Menken und kaufte ihn, als nach seinem Tode seine Bücher verkauft wurden — wieder." Op den titel staat nog geschreven: D. d. M. Hermannus Wikken. 63. Daaronder: G. Menken. Lager: G. G. Treviranus. Het is in den loop van dit jaar (1866) door den Heer J. J. van Toorenenbergen uit Bremen naar ons vaderland gebragt. Naauwelijks had ik van hem vernomen, dat het voor *f* 100 verkrijgbaar was gesteld, of ik deelde het aan twee mij bekende warme vrienden van onze Hoogeschool en hare Bibliotheek mede, die terstond, zonder een oogenblik te aarzelen, zich bereid verklaarden, het aan de Bibliotheek onzer Hoogeschool ten geschenke aan te bieden, hetgeen ook geschied is. Daar zij onbekend wenschen te blijven, staat het mij niet vrij, hier hunne namen te noemen.

II.

De tweede en derde uitgaaf en de Paltzische Kerkorde in de hoogduitsche taal, in het jaar 1563.

A. Niet lang na de verschijning van de eerste uitgaaf van den Catechismus zag eene tweede het licht, waarschijnlijk slechts weinige weken later. De titel is, wanneer wij eene kleine afwijking niet mede rekenen, geheel en al dezelfde gebleven. Overigens verschilt deze tweede uitgave, wat den vorm betreft, in allerlei opzigten van de eerste. Hier vinden wij wel de voorrede op bl. 3—11, maar de Catechismus zelf volgt op bl. 13—85, nu zonder misslag in de paginatuur. De Errata der eerste uitgave zijn, doch slechts gedeeltelijk, verbeterd en er zijn nieuwe drukfouten bijgekomen, die echter niet worden opgegeven

aan het einde. Hier en daar valt eene kleine orthografische verandering op te merken, ook eene niets beteekenende woordverplaatsing. Ook zijn eenige verbeteringen aangebragt, op welke in de eerste uitgave niet gewezen was. Twee plaatsen geven iets meer dan er in die eerste uitgaaf te lezen stond, namelijk:

I.	II.
Fr. (36).	Fr. (36).
Wass nutz bekomestu auss der heiligen empfengnuss Christi?	Wass nutz bekomestu auss der heiligen empfengnuss und geburt Christi?
Antw.	Antw.
Dass er mit seiner unschuldt und...	Dass er unser mittler ist, und mit seiner unschuldt und ...
Antw. (116).	Antw. (117).
...umb alles dass er uns befohlen hat...	... umb alles dass er uns zu bitten befohlen hat...

Maar van meer gewigt is, gelijk ieder weet, iets anders. Kunnen wij in de eerste uitgave slechts 128 vragen tellen, in de tweede zijn er 129, die echter evenmin als in de eerste genummerd zijn. Tusschen de 79^e^ en 80^e^ vraag van de eerste editie is, op bl. 55 onderaan en 56 bovenaan, het volgende ingevoegd:

Frag.

Was ist für ein unterscheid zwischen dem Abendmal des Herrn und der Bapstlichen Mess?

Antwort.

Das Abendmal bezeuget uns dass wir volkomne vergebung aller unser sünden haben, durch das einige opffer Jesu Christi, so er selbst ein mal am creutz volbracht hat,

Die Mess aber lehret dass die lebendigen und die todten nit durch das leiden Christi vergebung der sünden haben, es sei dan, dass Christus noch teglich für sie von den Messpriestren geopffert werde: Und ist also die Mess im

grund ein abgöttische verleugnung dess einigen opffers und leidens Jesu Christi. [1])

Op den rand zijn hierbij Hebr. 9 en 10 en Joh. 19 aangehaald en wordt ook naar den Canon in Missa verwezen.

Voorts volgt op den Catechismus van bl. 85—96 nog een „Verzeichnis der fürnemsten Text" enz., terwijl op bl. 96 verder nog te lezen staat:

An den Christlichen
Leser.
Was im ersten truck ubersehen, als
fürnemlich folio 55. Ist jetzun-
der auss befelch Churfürstli-
cher Gnaden. addiert
worden.
1563.

Met eene nieuwe paginatuur volgt eindelijk op 22 bladz. Christliche Gebet, die man daheim in heusern, und in

---

1) Vgl. Wolters bl. 114, die bl. 111 vlg. zeer naauwkeurig over al de genoemde bijzonderheden en varianten handelt. Door eene kleine vergissing zegt hij, dat op bl. 16 (eerste dr.) bij vr. 8 op den rand moet gelezen worden: Habac. 53 in plaats van Jes. 53. De bedoeling is: Jes. 53 in plaats van Hab. 53. In de Errata (eerste dr.) staat: für Habac. liess Esaie." — Het schijnt overigens sommigen niet gemakkelijk gevallen te zijn, het einde van het antw. der 80e vr. in den tweeden druk naauwkeurig wedertegeven. Niemeyer geeft het op deze wijze terug: Und ist also die Messe nichts Anderes, denn eine enz. Lees: und ist also die Mess im grund ein enz. Vinke zegt, bl. LXVI van de gen. Praef., minder juist, dat in den tweeden druk o. a. nog niet te vinden waren deze woorden: . . . nichts anders, denn ein verleugnung des einigen opffers und leidens Jesu Christi und eine vermaledeite Abgöttery. Op bl. 358 wordt het 80e antw. volgens den tweeden druk goed door hem teruggegeven. Ullmann, die t. a. p. bl. 651 de laatste woorden van het 80e antw. volgens van Alphen wil opgeven, vergist zich ook en laat „abgöttische" weg.

der Kirchen brauchen mag. — Gedruckt in der Churfürstlichen Stad Heydelberg, durch Johannem Mayer, 1563. [1])

De volgende twee bijzonderheden verdienen hier nu onze aandacht.

1. Het is boven allen twijfel verheven, dat wij hier eenen geheel nieuwen druk van den Catechismus voor ons hebben, en niet, zooals men wel eens gemeend heeft, [2]) den eersten druk met een paar op nieuw gedrukte bladzijden, die namelijk, waarop de nieuw toegevoegde vraag met het antwoord over de Mis te vinden is. Dit blijkt duidelijk uit het bovengenoemde verschil en zal geen oogenblik ontkend worden door iemand, die de beide uitgaven met elkander vergelijkt.

2. De vraag met het antwoord over de Mis — nu de 80e — zijn op bevel van den Keurvorst bijgevoegd. Zij behoorden niet tot de oorspronkelijk goedgekeurde redactie, zijn niet uit de pen van Ursinus en Olevianus gevloeid, alzoo ook niet door vergissing of opzettelijk weggelaten. Zij behooren niet in het organisme, niet in het verband

---

1) Onder de woorden: „brauchen mag", staan drie plaatsen uit het N. T. aangehaald; Matth. 26. Wachet und betet — enz. 1 Tim. 2. Ich wil dass die menner beten — enz. Colos. 4. Haltet an am Gebet.

De gebeden, die (onder den titel van Haussgebet, für die christlichen Haussväter und ihr Gesind) volgen, zijn: Morgengebet, Abendgebet, Gebet vor dem essen, Gebet nach dem essen, öffentliche Bekanntnuss der Sünden, und Gebet vor der predig. Gebet nach der Predig, für alle noth und anligen der christenheit. Kürtzere form des Gebets nach der predig.

2) Omdat men nl. den eersten druk niet kende. Maar die de beide uitgaven vergelijkt moet tot het resultaat komen, waartoe Wolters kwam — en waartoe le Long reeds voor honderd jaren gekomen is. In zijne Nalezingen en Verbeteringen (1760) verklaart hij, dat naar hem gebleken is de eerste en de tweede druk ieder een geheel nieuwe en bijzondere druk is, zonder dat er slechts eenige bladen tot verbetering van den eersten druk zouden herdrukt zijn. Hij wijst dan op eenige afwijkingen en bepaald ook op de 80e vraag met het antwoord.

van den Catechismus. Men mag aannemen, dat de Keurvorst tot die inlassching gebragt is door hetgeen hij vernam aangaande de besluiten van het Concilie van Trente. Had men zich daar zoo sterk tegen de Hervormden uitgelaten, hij schijnt het van zijnen pligt geacht te hebben, daartegen iets krachtigs in zijnen Catechismus over te plaatsen. Maar — hij neemt den schijn aan, alsof het bijgevoegde reeds in de eerste uitgaaf had behooren te staan, alsof het over het hoofd was gezien en er dus nu als iets, dat men vergeten had, bijgevoegd was. Immers lezen wij: „Was im ersten truck übersehen, als fürnemlich folio 55. Ist jetzunder auss befelch Churfürstlicher Gnaden. addiert worden." Maar indien het slechts over het hoofd gezien (= vergeten, bij vergissing uitgelaten) was, behoefde nu toch niet zoo opzettelijk te worden herinnerd, dat het „op bevel van den Keurvorst" er bij was gevoegd. Is het op bevel van den Keurvorst er bijgevoegd, wordt dit zoo opzettelijk gezegd, als neemt de Keurvorst de bijvoeging voor zijne rekening, dan schijnt het toch niet maar zoo eenvoudig over het hoofd gezien te zijn bij de eerste uitgave. Zoo als die woorden „aan den Lezer" daar staan, zou men tot de meening komen, dat uit het 80^{e} antwoord eenige woorden waren weggelaten, die er nu aan toegevoegd zijn. [1]) Maar hier heeft geen vergissing plaats gehad. Hoe men dat onderschrift ook beschouwt, het zegt voor de waarheid te weinig en voor hetgeen men eigenlijk heeft willen zeggen te veel. [2])

1) Zoodat Ullmann (t. a. p.) bijv. te regt zeide: het is duidelijk, dat deze woorden niet zinspelen op eene geheel nieuwe vraag. „Und thuns dennoch", zegt Wolters daarop zeer juist, bl. 111.

2) „Sie sagt nicht was sie hätte sagen müssen", is naar waarheid het oordeel van Wolters, bl. 118, over deze Schlussbemerkung. Vgl. al hetgeen hij over deze quaestie met juistheid geschreven heeft bl. 118—120.

Aanm. De tweede druk van den Heidelb. Catech. van 1563 in het hoogduitsch is, zoo ver wij weten, slechts in twee exemplaren overgebleven. Het eene exemplaar, tot voor korten tijd het eigendom van den Heer Wolters te Bonn, is door ruiling (waarover nader) in de bibliotheek van den Heer van Dam van Noordeloos te Rotterdam overgegaan. Het andere exemplaar is op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool en behoort tot die boekverzameling sedert 1776. Vóór in het exemplaar staat toch geschreven: Liber hic jussu viri Nobilissimi et Amplissimi Cornelii van Royen, hujus urbis consulis et senatoris, ab ejus vidua Maria Jacoba Meinertzhagen Bibliothecae publicae donatus est 1776. Deze mededeeling doet ons vermoeden, dat dit exemplaar niet onderscheiden is van dat, waarover de Utrechtsche Hoogl. H. van Alphen in zijne Oeconomia Catech. Palat. (1729) spreekt, als heeft hij het in handen gehad (in secunda, quae eodem adhuc anno 1563 Heidelbergae prodiit, Germanica editione, loca margini adscripta vidi, zegt hij Prolegom. § 34). Van elders weten wij, dat hij een exemplaar van den 2ⁿ druk kende. Immers deelt de Hoogl. Ens in zijn Kort historisch Berigt (1733), bl. 52, ons mede, dat zijn ambtgenoot van Alphen hem meer dan eens gezegd had, een exemplaar van den tweeden druk gezien te hebben. Uit deze mededeelingen blijkt niet, dat van Alphen dit exemplaar ooit heeft bezeten, maar wel, dat hij het in gebruik heeft gehad. Maar waarom zou dit nu juist het exemplaar moeten zijn, dat thans nog op de Utrechtsche Akad. Bibl. is te vinden? Omdat, gelijk wij hoorden, dit exemplaar het laatst toebehoord heeft aan den Heer Cornelis van Royen, en de Hoogl. van Alphen in 1721 in het huwelijk getreden is met Vrouwe Cornelia Jacobsdochter van der Toght, weduwe van den Heer Caspar van Royen. Naar alle waarschijnlijkheid heeft van Alphen het exemplaar gezien, dat in de familie van Royen aanwezig was.

[Het bovenstaande was reeds gedrukt, toen mijne aandacht gevestigd werd op den allerbelangrijksten Catal. „des livres de la Bibliothèque de feu Monsieur J. F. van de Velde," Breda, 1830. Daar vond ik, I, Nr. 5614, den volgenden titel: Catechismus oder christlicher underricht, wie der in kirchen und schulen der chur-

fürstlichen pfaltz getrieben wirdt. Heydelberg. 1563. — Christliche gebet, etc. Ibid. 1563. in 8. vél. Seconde et très-rare édition du catéchisme d'Heydelberg. — Ik heb geen tijd gehad, om te onderzoeken, waar dit exemplaar zich nu bevindt en of het werkelijk een exemplaar van de tweede hoogd. uitgaaf is, of het onderscheiden is van het ex., dat de Heer Wolters in bezit heeft gehad, enz. Genoeg is het voor het oogenblik, de aandacht hierop gevestigd te hebben.]

B. Naauwelijks is de tweede uitgaaf van den Heidelbergschen Catechismus in het licht, of zij wordt door eene derde gevolgd. Deze derde is bijzonder merkwaardig wegens de moeite, welke men zich gegeven heeft, om haar op de tweede te doen gelijken, terwijl zij toch geheel en al [1]) een nieuwe druk is. Door de onderzoekingen van den Heer Wolters is boven allen twijfel verheven, dat deze derde uitgave, ofschoon zij eene derde is, toch haar uiterste best doet, om aan de tweede geheel gelijk te schijnen.

Zij is niet gelijk aan de tweede.

Het groote verschil bestaat, zooals wij weten, vooral in het antwoord op de 80e vraag. Wij plaatsen hier het antwoord uit den 3n en uit den 2n druk naast elkander.

II.	III.
Frag.	Frag.
Was ist für ein underscheid zwischen dem Abendmal des Herrn und der Babstlichen Mess?	Was ist für ein underscheid zwischen dem Abendmal des Herrn, und der Bäpstlichen Mess?
Antwort.	Antwort.
Das Abendmal bezeuget uns dass wir volkomne vergebung aller unser	Das Abendmal bezeuget uns, dass wir volkomene vergebung aller unse-

1) „Geheel en al," en niet, zooals de Heer Wolters meent, alleen wat bl. 1—80 betreft, zoodat bl. 81—96 (het zesde vel) niet op nieuw gezet zou zijn voor de derde uitgave. Zie over dit punt verder hieronder bl. 35. Aanm. 2.

II.

sünden haben durch das einige opffer Jesu Christi, so er selbst ein mal am creutz volbracht hat.

Die Mess aber lehret dass die lebendigen und die todten nit durch das leiden Christi vergebung der sünden haben, es sey dan, dass Christus noch teglich fur sie von den Messpriestren geopffert werde:

Und ist also die Mess im grund ein abgöttische verleugnung dess einigen opffers und leidens Jesu Christi.

III.

rer sünden haben, durch das einige opffer Jesu Christi, so er selbst einmal am creutz volbracht hat. Und dass wir durch den H. Geist Christo werden eingeleibt, der jetzund mit seinen waren leib im himmel zur Rechten des Vaters ist, und daselbst wil angebettet werden. Die Mess aber lehret, dass die lebendigen und die todten nicht durch das leiden Christi vergebung der sünden haben, es sey denn dass Christus noch täglich für sie von den Messpriestern geopffert werde. Und dass Christus leiblich under der gestalt brods und weins sey, und derhalben darin sol angebettet werden. Und ist also die Mess im grund nichts anders, denn ein verleugnung des einigen opffers und leidens Jesu Christi, und ein vermaledeite Abgötterey.

Het verschil valt in het oog. In de tweede uitgaaf stond niet te lezen: Und dass wir durch den H. Geist Christo werden eingeleibt, der jetzund mit seinen waren leib im himmel zur Rechten des Vaters ist, und daselbst wil angebettet werden. Ook niet: Und dass Christus leiblich under der gestalt brods und weins sey, und derhalben darin sol angebettet werden. — In plaats van de woorden: und ist also die Mess im grund eine abgöttische verleugnung... lezen wij voorts in de derde uitgaaf: und ist also die Mess im grund nichts anders, denn ein verleugnung...., zoodat het „abgöttische" weggevallen is (om hetgeen volgen zal), en aan de woorden „im grund" nog het versterkende „nichts anders denn" toegevoegd is. — Eindelijk is aan het slot bijgevoegd: „und ein vermaledeite Abgötterey." De aangehaalde plaatsen uit de H. Schriften

zijn vermeerderd en behalve den Canon in Missa (hier staat Canon de Missa) is nog aangehaald „de consecr. distinct. 2.”

Dit is het groote verschil. Kleinere afwijkingen zijn er in drukfouten of misstellingen. Maar — dát er verschil is — het wordt verborgen gehouden. De derde uitgaaf moet de tweede schijnen — en schijnt ook werkelijk de tweede, daar aan het einde van den Catechismus wederom het ons reeds bekende Woord aan den Christelijken Lezer voorkomt: „Was im ersten druck ubersehen, als fürnemlich folio 55. Ist jetzunder auss befelch Churfürstlicher Gnaden, addiert worden.” [1])

Wat beteekent dit laatste?

Op deze vraag kunnen wij, door den Heer Wolters voorgegaan het voldoende antwoord vinden.

Legt men de tweede en derde uitgaaf naast elkander, men bevindt, dat de bladzijden en regels tot aan het einde van bl. 48 met dezelfde lettergrepen beginnen en eindigen. Op bl. 49 wordt het anders. Er komt meer op de bladzijden te staan, totdat er op bl. 55 ruimte genoeg gewonnen is, om een gedeelte van het uitvoeriger geworden 80e antwoord op te nemen, terwijl door zamenpersing op bl. 56 het overige gedeelte wordt geplaatst, en deze bladzijde met hetzelfde woord eindigt, waarmede bl. 56 in de tweede uitgave sluit, hetgeen echter niet gelukt, dan door er een regel te veel, in strijd met den eisch van het formaat, op te brengen. Bl. 57 begint nu in de derde uitgaaf met dezelfde woorden als in de tweede uitgaaf, die voor het laatst op bl. 49 gelijkluidend begonnen was. „Het doel”, zoo schrijft Wolters te regt, „de overeenstemming

1) Over de kleine afwijkingen in deze regels van hetgeen in de 2e uitgave voorkomt spreken wij later.

van de beide uitgaven zoo weinig mogelijk, niet meer dan volstrekt noodig was, te verstoren, is bereikt. Slechts 8 bladzijden en dat nog wel in het midden van het boek, waar zij zich ligter aan het oog onttrekken, zijn in de derde uitgave onderscheiden van de daarmede overeenkomende in de tweede. De hoofdmassa in den aanvang en aan het einde, tot bl. 48 en van bl. 57, is in beide uitgaven gelijk, in beide evenveel regels met dezelfde aanvangs- en slotwoorden of lettergrepen." Hoezeer echter bl. 1—48 in beide uitgaven op elkander gelijken, men heeft daarin toch twee verschillende drukken. Want allerlei kleine afwijkingen, drukfouten en misstellingen, laten zich opmerken, die bewijzen, dat alles op nieuw gezet is. Ditzelfde geldt ook van bl. 57—80. Hoe zeer ook hier de gelijkheid in vorm volkomen is, toch zijn hier en daar drukfouten en misstellingen, die wederom toonen, dat men alles op nieuw heeft gezet. Maar bl. 1—80 is zóó op nieuw gezet, dat men zich daarbij ten doel gesteld heeft: 1° den tweeden druk zooveel mogelijk na te bootsen, 2° ruimte te maken voor de regels, die in het 80e antwoord bijgevoegd moesten worden, 3° het uitsparen van ruimte zoo weinig mogelijk te laten bemerken, daarom de regels zoo weinig mogelijk te laten verloopen, en dit verloopen van de regels dus alleen te laten plaats vinden op bl. 49—56.

Dit is de ontdekking van den Heer Wolters, die haar op treffend overtuigende wijze heeft voorgedragen [1]), en wiens schranderheid en scherpen blik men zal blijven bewonderen, ook al stemt men hem niet toe hetgeen hij verder aangaande bl. 81—96 (het zesde vel) heeft gezegd.

Wat toch bl. 81—96 aangaat, uit een nauwkeurig on-

1) Vgl. zijn geschrift over den Heidelb. Catech. bl. 120—124 (de laatste 5½ regel op deze bl. niet medegerekend).

derzoek blijkt, dat ook zij op nieuw gezet zijn, maar zoo, dat de tweede druk zooveel mogelijk nagebootst is. [1])

De reden, waarom de Catechismus in 1563 voor de derde maal gedrukt is, zal wel geen andere zijn, dan deze: het

---

1) Om de geheele zaak duidelijk te maken, laten wij eene tabel volgen, waarin het verschil naast de overeenkomst duidelijk aangewezen wordt.

II.	bl.	III.
Titel.	1	Titel, met eene zeer kleine wijziging.
blanco.	2	blanco.
Voorrede van den Keurvorst.	3—11	Voorrede van den Keurvorst (met afwijkingen van de 2e uitg.).
blanco.	12	blanco.
Catechismus. Frag 1—73 warumb nennet denn der heilige	13—48	Catechismus. Frag 1—73 warumb nennet denn der heilige (met afwijkingen van de 2e uitg.).
De blz. begint met Geist en eindigt met vier regels van het 74e antwoord.	49	De blz. begint met Geist en eindigt met zeven regels van het 74e antwoord.
Begint met den 5n regel van antw. 74 en eindigt met den eersten regel van antw. 79.	50—54	Begint met den 8n regel van antw. 74 en eindigt met den zesden regel van antw. 79.
Voortzetting van antw. 79; vraag 80; drie regels van het 80e antw.	55	Voortzetting van antw. 79; vraag 80; acht regels van het 80e antw.
Tien regels van antw. 80; vr. 81 met het antw.	56	Twaalf regels van antw. 80; vr. 81 met het antwoord.
Vr. 82 tot 122, met één regel van het antw.	57—80	Vr. 82 tot 122, met één regel van het antw. (met afwijkingen van de 2e uitgave.)
Het vervolg van antw. 122 tot het einde enz., met het woord aan den christelijken lezer (niet geheel als in de derde uitgave).	81—96	Het vervolg van antw. 122 tot het einde enz., met het woord aan den christelijken lezer (niet geheel als in de tweede uitgave).

80e antwoord in eene tweede d. i. uitvoeriger redactie (waartoe de Keurvorst was gekomen, nadat hij de banvloeken van het Trentsche Concilie in hun geheel had gelezen, terwijl hij er vroeger slechts van gehoord had,) in het leerboek in te voegen en het in dezen vorm, met haar, in omloop te brengen. [1])

Dat deze Catechismus zeer dikwijls en wel tot op onzen tijd in allerlei vorm in het hoogduitsch gedrukt is, behoeft niet herinnerd te worden. Opmerking verdienen de uitgaven van 1575 [2]), van 1584, van 1609 en andere.

Aanm. 1. Van de derde uitgave zijn, zoover wij weten, slechts twee exemplaren overgebleven. Het eene is in het bezit van den Heer Ministerialrath Dr. Bähr te Carlsruhe, het andere was het laatst in het bezit van den Heer A. Wolters te Bonn. Het is onlangs overgegaan in de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool door de welwillendheid van een ander vriend onzer Akademische Bibliotheek. Naauwelijks vernam deze van mij, dat dit exemplaar door den Heer Wolters verkrijgbaar gesteld was, of op hetzelfde oogenblik deed hij met groote bereidwilligheid den noodigen stap, om het daar te brengen. Ook hij wenscht niet genoemd te worden.

Aanm. 2. Een enkel woord over bl. 81—96 van de derde uitgaaf. De Heer Wolters meent, dat, toen de druk van de derde uitgaaf ter hand genomen werd, de vormen van de vijf eerste vellen der 2e uitg. reeds uit elkander waren genomen, maar

---

1) Vgl. over deze handelwijze van den Keurvorst, gelijk over het geheele 80e antwoord, wat Wolters schrijft bl. 126—140. Het is even belangrijk, als in de hoofdzaak goed gezien en juist uitgedrukt.

2) In de uitgaaf van 1575 staan de verzen achter de hoofdstukken der aangehaalde plaatsen opgegeven (op den titel staat: mit Zuthuung der Versickel.) Dat de teksten, die aan den rand aangehaald zijn, woordelijk uitgeschreven zijn onder de antwoorden, zooals men wel eens gezegd heeft, moeten wij tegenspreken. Vgl. hierover bl. 38.

de vorm van het zesde vel nog op de drukkerij in zijn geheel was. (Vgl. bij hem t. a. pl. bl. 124—126.) Dit gevoelen rust op eene vergissing. Het zesde vel (bl. 81—96) is zeker ook op nieuw gezet, zooals blijkt uit de varianten, die men verkrijgt, als men de derde uitgave met de tweede vergelijkt. Die varianten zijn de volgende:

bl.	regel.	II.	III.
81	15	dass ist	das ist
	17	geist	Geist
	20	wi (der)	wi- (der)
	21	rahtschle(ge)	rhatschle(ge)
	24	hertzu	herzu
83	3	allien auff	allein auff
84	4	unse (re)	unse- (re)
	18	Solchs alles	Solches alles
85	2	wörtlein (met een r)	wörtlein (met een ꝛ)
	6	erhöret (met een r)	erhöret met een ꝛ)
	7	füle (met een uͤ)	füle (met een uͤ)
		ihm (met een i)	jhm (met een j)
	17	Sünd (met een uͤ)	Sünd (met een uͤ)
	onderaan	f iij. tzen /	f iij tzen
	aan den rand	Matt. 22.	Mat. 22.
86	2	gatzem	gātzem
	18	erlösung-	erlösung.
88	1	eine heilige	Eine heilige
	1—6	. . . . allgemeine Christliche Kirch, die gemeinschafft der Heiligen, vergebung der Sünden, aufferstehung des fleisches, und ein ewiges leben. (NB. Suͤnden.)	. . . . allgemeine Christliche Kirch, die gemeinschafft der Heiligen, vergebung der Sünden, aufferstehung des fleisches, und ein ewiges leben. (NB. Suͤnden.)
	9, 10	. . . . . Geist uns diese erlösung.	. . . . Geist uns diese erlösung.
	12	Tauffs.	Tauffs,
	18	wer	Wer
89	8	ge- (brochen)	ge (brochen)
	onderaan	f v.	f v

bl.	regel.	II.	III.
92	13	wird	wirdt
	14	Namē	Namen
	16	vierde	vierd
	19	soltu	solt du
93	4	solt du keine arbeit thū	soltu keine arbeit thun
	7	magt, noch dein Vieh	Magt, noch dein vieh
	8	frembdling der in deinē	fremdling der in deinen
	9	Deñ	Denn
	10	him̄el vnd	himmel vnd
	13	segne- (te)	segne (te)
	16	fünfft (met een uͤ)	fünfft (met een uͤ)
94	10	dienen nechsten	deinen nechsten
96	9—14	Was jm ersten truck ubersehen, als fuͤrnemlich folio 55. Ist jetzunder auss befelch Churfuͤrstlicher Gnaden. addiert worden. 1563.	. . im . . druck . . . fuͤrnemlich . . . . Churfuͤrstli- . . Gnaden, addiert worden. 1563.

Gaat men deze varianten naauwkeurig na, men ziet, dat sommige daaronder niet anders kunnen verklaard worden, dan door de hypothese, dat niet de oude vorm gebruikt, maar het zesde vel op nieuw gezet is. Men denke bijv. aan bl. 88, regel 1—6, bl. 93, en vooral aan bl. 96, waar in geen geval de oude vorm onveranderd is gebleven en de cijfers van het jaartal 1563 veel grooter zijn, dan die in de tweede op dezelfde plaats voorkomen. Naar onze opgave moet nu het door den Heer Wolters, bl. 124 (aan het einde) —126, medegedeelde veranderd worden.

De slotsom is: 1°. Bl. 81—96 van de derde uitgaaf zijn niet een afdruk van den vorm, die bij de tweede uitgaaf gediend heeft; 2°. men heeft zich bij het drukken van bl. 81—96 voor de derde uitgave gelijkvormigheid met bl. 81—96 van de tweede uitgaaf ten doel gesteld.

Het oordeel over het Woord aan den Christelijken Lezer, bl. 96 in de derde uitgaaf, kan nu in geen geval anders dan ongunstig zijn. Had men daar in plaats van over den eersten

druk over den tweeden druk gesproken . . . . maar dan was de ware stand der zaak aan het licht gekomen.

C. Voor de vierdemaal is de Catechismus in het jaar 1563 gedrukt in de kerkorde, welke Frederik de Derde voor den Paltz heeft vastgesteld. In de voorrede voor deze kerkorde, die op den 15n Nov. 1563 gedagteekend is, zegt de Keurvorst, dat hij haar in druk heeft laten uitgaan, opdat er gelijkvormigheid in de ceremoniën, de bediening der Sacramenten en andere godsdienstige handelingen zijn zou. Men vindt hier de noodige voorschriften voor de predikatie, voor den doop, de behandeling van den Catechismus, de avondmaalsviering, de tucht, enz. Waar over den Catechismus gehandeld wordt, herinnert deze kerkorde, wat een Catechismus is en waarom er reeds vroeg gecatechiseerd is. Daarop wordt dan gezegd, dat ook thans de kinderen godsdienstig onderwijs moeten ontvangen en dat dit ook reeds vroeg in de christelijke kerk plaats heeft gehad, „biss dass der leidige Sathan durch den Antichrist den Bapst wie alle andere gute ordnungen, also auch dise zerrissen und an stadt derselben sein schmierwerck und backenstreich, und andere grewel hat gesetzet, welche er die Firmung nennet." (Bl. 9.) Na dezen niet zeer zachten uitval tegen het vormsel volgt het voorschrift van de wijze, waarop de Catechismus moet behandeld worden. Op alle zon- en feestdagen zal, vóór dat de preek begint, een stuk uit den Catechismus klaar en verstaanbaar door den Evangeliedienaar moeten voorgelezen worden, zoodat hij in negen zondagen uitgelezen wordt. Op den tienden zondag moet de voorlezing plaats hebben van de spreuken, waarin aan ieder zijn beroep herinnerd wordt, welke spreuken in deze kerkorde achter den Catechismus staan. Verder zal er elken zondagnamiddag Catechismusprediking

worden gehouden op de wijze, die hier nader wordt geschetst. Onder anderen wordt den prediker voorgeschreven, elken zondag een zeker aantal vragen van den Catechismus, die in de voorgaande en vooral bij de laatste prediking verklaard geworden zijn, en die te voren in de school of elders geleerd zijn, door de jeugd te laten opzeggen, „om welke oorzaak wij hem in zondagen hebben laten deelen," zegt de kerkorde. „En als deze alzoo in het bijzijn der gemeente door eenigen opgezegd zijn, zal de prediker eenige volgende vragen eenvoudig en kort verklaren en uitleggen, alzoo dat hij den Catechismus minstens eens in elk jaar uitpredike." [1])

In deze kerkorde nu is de Catechismus naar de derde uitgave overgedrukt. [2]) Ook hier staan nog geen verzen bij de hoofdstukken, gelijk de vragen ook nog niet genummerd zijn. Aan den rand vindt men de verdeeling in 10 leesafdeelingen (lectiones) en in 52 zondagen aangeteekend. Het bekende woord aan den lezer is weggelaten. Daarna „volgen die Sprüch der heiligen Schrifft, darauss ein jeglicher in seinem stand erlernen mag, was ihme in seinem Beruff zu thun gebüre." Deze herinneringen maken den inhoud van de 10e lectio uit. De Catechismus zelf is alzoo in 9 lectiones verdeeld.

Deze kerkorde is uitgegeven onder den titel van: Kir-

---

1) Het is duidelijk, dat de antwoorden, die opgezegd worden moesten, een vorigen Zondag reeds door den prediker verklaard en uitgelegd moesten zijn, — en dat de verdeeling in 52 Zondagsafdeelingen gemaakt is, niet voor de predikers, maar voor de leerlingen, die de antwoorden op moesten zeggen.

2) „'t Is zeer waarschijnlijk," schrijft le Long in zijne Nalezingen, „dat er niet 3, maar wel 4 of meer hoogduitsche drukken van den Catechismus in 1563 in het licht zijn gekomen, en dat in deze allen telkens nog eenige kleine verandering en verbetering hier en daar geschied is." Door het boven medegedeelde is men nu in staat zelf uittemaken, in hoever het vermoeden van le Long bevestigd is.

chenordnung, Wie es mit der Christlichen Lehre, heiligen Sacramenten, unnd Ceremonien, inn des Durchleuchtigsten — Herrn Friderichs Pfaltzgraven bey Rhein, — gehalten wirdt. Gedruckt zu Heidelberg, durch Johannem Maier, im jahr, M. D. LXIII. 4°. Zij is op nieuw uitgegeven in 1565, 1567, 1569, 1576 enz.

Aanm. 1. Van de eerste uitgave van deze Kirchenordnung zijn twee exemplaren te Heidelberg, een op de Universiteitsbibliotheek, (dat mij op mijn verzoek ter inzage toegezonden is,) een op de Bibliotheek van het Prediger-Seminar. Of er elders exemplaren van bewaard worden, weet ik niet. Wolters zegt t. a. p. bl. 103, dat deze kerkorde op nieuw gedrukt is in 1567, 1569, 1576 enz. Er is ook eene uitgave van 1565 te noemen, van welke een exemplaar op de Akademische Bibliotheek te Utrecht berust (Misc. Theol. Oct. 68), gelijk daar ook een exemplaar is van den druk van 1576 (Misc. Theol. Oct. 279).

Aanm. 2. Men heeft gezegd, dat deze kerkorde ook in het latijn uitgegeven is. Wij lezen bij Voetius, (Polit. Eccles. I. p. 350,) waar hij over de Liturgiën handelt: „7. Palatino-Germanica, una cum Catechesi Palatina conscripta, et edita latine et germanice...” Voor alsnog geloof ik niet, dat er eene latijnsche vertaling van de Paltzische kerkorde bestaan heeft. Waar het berigten of mededeelingen geldt, die eenigzins op den Heidelbergschen Catechismus betrekking hebben, ben ik in hooge mate ongeloovig. Daarvoor heb ik mijne redenen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS IN HET LATIJN.

(1563.)

Dat de Heidelbergsche Catechismus in vele talen en wel allereerst in het latijn overgezet is, wordt algemeen beweerd. In vele talen is hij zonder twijfel overgebragt. [1]) Of juist het eerst in het latijn, dat blijft nog de vraag; want misschien is de hollandsche vertaling van 1563 wel eerder dan de latijnsche vervaardigd en uitgegeven. Hoe dit zij, in 1563 is op last van den Keurvorst eene latijnsche vertaling van den Catechismns vervaardigd ten gebruike op de latijnsche scholen, en wel, gelijk algemeen bekend is, door Jozua Lagus, predikant te Heidelberg, en Lambertus Ludolphus Pithopoeus, leeraar aan de latijnsche school aldaar. Nadere bijzonderheden worden ons aangaande deze zaak niet medegedeeld. Hoe deze beide bekwame mannen te werk zijn gegaan, hoe zij den arbeid

---

1) De volgende overzettingen worden genoemd: de Latijnsche, de Nederlandsche, de Saksische, de Engelsche, de Schotsche, de Fransche, de Italiaansche, de Spaansche, de Boheemsche, de Poolsche, de Hongaarsche, de Grieksche, de Hebreeuwsche, de Arabische, de Singalesche, de Maleische, de Perzische, de nieuw-Grieksche. Ik refereer slechts.

onder elkander verdeeld hebben, of de een vertaald en de ander het vertaalde nagezien heeft, of ieder een gedeelte overgezet en de ander het werk van zijn medearbeider gecontroleerd heeft, wij weten het niet. Ook is ons onbekend, waarom juist aan Lagus en Pithopoeus, en niet aan Ursinus en Olevianus, het werk der vertaling opgedragen is. Deze laatsten waren toch door hunne betrekking op den Catechismus de aangewezen personen, zouden wij zeggen, om hem in 't latijn over te brengen. Zij waren het best gewaarborgd tegen misverstand. Maar dit is niet de eenige keer, dat wij anderen dan Ursinus en Olevianus, waar het den Catechismus geldt, werkzaam zien, als wij in de eerste plaats verwacht zouden hebben, dat juist zij door den Keurvorst zouden uitgenoodigd zijn. Opmerkelijk is hetgeen de Keurvorst gedaan heeft met de bedenkingen tegen den Catechismus, hem door een drietal vorsten den 4n Mei 1563 kenbaar gemaakt. [1]) Wat doet de Keurvorst? Zendt hij het overzigt der dwalingen van den Catechismus aan de opstellers? Volstrekt niet. Hij heeft niet de opstellers van den Catechismus, maar andere geleerden geraadpleegd, om niet te schijnen, alleen zijn eigen inzigt of dat van die opstellers te vertrouwen. [2]) Zoo heeft hij tevens den schijn vermeden, alsof die Catechismus het privaat eigendom van de beide opstellers was, terwijl hij dit leerboekje meer als

---

1) De Markgraaf van Baden Karel II, de Hertog van Wurtemberg Christoffel, de Paltzgraaf van Tweebruggen Wolfgang. Vgl. Wolters bl. 144—149, die het schrijven van deze Vorsten met de Bijlage medegedeeld bl. 155—192.

2) „Dieweyln wir gleichwoll in dieser sachen unserm kopff und Juditio auch unsern Theologen so diesen Catechismum begriffen, allein nicht trauwen wollen, haben wir nicht underlassen, solliche verzaichnuss — andere gelertten Leutthen, ohne einige fernere erinnerung auch zuzuschicken und ihre underschidliche juditia darüber begerett." Zoo schrijft de Keurvorst terug aan die Vorsten, 14 Sept. 1563. De brief is te vinden bij Heppe, Gesch. d. Deutschen Protest. in d. Jahren 1555—1581. II. Beilagen S. 12—28.

gemeengoed, wel als zijn Catechismus, maar toch ook en wel voornamelijk als de Catechismus van de Paltzische kerk wilde beschouwd hebben. Immers, nadat dit leerboekje door eene vergadering van Godgeleerden en Predikanten goedgekeurd was, trad het ook niet meer op, alsof alleen Ursinus en Olevianus er verantwoordelijk voor waren.

De latijnsche vertaling is dan van Lagus en Pithopoeus. Hoe lang zij aan die vertaling hebben gearbeid, is niet bekend. Wat sommigen beweerd hebben van den verbazend korten tijd, waarin dit werk tot stand is gekomen, van den hoogst merkwaardigen spoed, dien de vertalers gemaakt hebben, is uit de lucht gegrepen, of rust op een misverstand. Van de beide vertalers en hunne overzetting sprekende zegt onze geleerde landgenoot, Dr. Schotel: „met onbegrijpelijken spoed vervulden beiden deze taak en reeds den 19 Januarij 1563 verschenen beide, de duitsche en latijnsche Catechismus." Maar dat de duitsche Catechismus niet den 19^{n} Januarij 1563 uitgegeven is, hebben wij boven reeds gezien. En de latijnsche? Hoe komt men er toch aan? Reeds vroeg is gezegd, dat de duitsche en latijnsche Catechismus in Januarij 1563 het licht gezien hebben. Maar de latijnsche vertaling van het keurvorstelijk edict zegt alleen: „Theologis nostris.... negotium dedimus, ut Catechesin religionis Christianae, ex verbo Dei, Germanice et Latine conscriberent." Ondersteld echter, dat de latijnsche vertaling te gelijk met de (eerste) duitsche uitgaaf in het licht is verschenen, dan moet in haar ook het antwoord over de Mis ontbroken hebben; [1]) dan moet men aannemen,

1) Venema zegt ook (Instit. Hist. Eccl. VII. p. 275.) met zoovele woorden, dat de 80e vraag, over de Mis, niet in de eerste hoogd. en latijnsche uitgaaf stond. Hij had er geen anderen grond voor, dan het misverstand van zijne voorgangers.

dat er minstens twee latijnsche uitgaven van den Catechismus in 1563 verschenen zijn, zoo men niet wilde onderstellen, dat er drie zijn uitgegeven; met andere woorden, dan moet de latijnsche vertaling dezelfde wijzigingen ondergaan hebben, als de duitsche. Niet ten onregte heeft Wolters gezegd: „Zij zou, indien zij met de duitsche gelijk verschenen was, ook aan hare wijzigingen deel moeten genomen hebben, wat zij echter niet gedaan heeft." [1]) Nergens vinden wij een spoor van drie verschillende uitgaven der latijnsche vertaling in 1563, zoodat wij voor als nog blijven aannemen, dat er slechts ééne uitgave van dit jaar is geweest.

Over het algemeen heeft men de geschiedenis dezer latijnsche vertaling vrij oppervlakkig behandeld. Er is gezegd, dat de vragen er niet in genummerd waren, dat de verzen niet bij de hoofdstukken staan in de aanhalingen uit de H. Schriften. Hoe wist men dit? Zeker had men de latijnsche uitgave van 1563 niet in handen, toen men zulke bijzonderheden mededeelde.

Wie heeft de latijnsche uitgaaf van 1563 gezien? Zij is zoo zeldzaam, dat men onlangs zelfs niet geaarzeld heeft, aan haar bestaan te twijfelen. Wolters schrijft: „De eerste druk zal, naar de traditioneele meening, in 1563 gereed zijn geweest. Mij is geen uitgave vóór die van 1566 bekend. Daarmede is zeker niet bestreden, dat de latijnsche tekst ook reeds in 1563 als manuscript voorhanden was (het invoeringspatent zegt het uitdrukkelijk); maar het is niets dan overdrijving, te zeggen, dat ook de latijnsche uitgaaf reeds in Januarij 1563 gereed geweest is. [2]) Zij zou, in-

1) T. a. p. bl. 134. Wat de laatste woorden aangaat, zou hij hebben kunnen zeggen: „waarvan wij eigenlijk niets weten."

2) T. a. p. bl. 134. De Heer Wolters handelt hier vrij wat bedachtzamer, dan de meeste van zijne voorgangers.

dien zij met de duitsche te gelijk in het licht was verschenen, ook aan hare wijzigingen deel moeten genomen hebben, hetgeen zij echter niet gedaan heeft."

Wij kunnen over deze zaak eenig licht laten opgaan, daar wij eene uitgaaf van 1563 voor ons hebben. De meeste exemplaren schijnen verdwenen te zijn; althans in bijna alle oudere en nieuwere bibliografiën en catalogi zoekt men, zoover ik weet, te vergeefs naar zulk eene editie. Le Long heeft haar evenmin als Wolters gekend. Walch en anderen spreken er ook niet van. Zij, die de Gereformeerde belijdenisschriften geheel of gedeeltelijk uitgegeven hebben, en ook de latijnsche vertaling wilden geven, behelpen zich met iets anders, dan met den tekst van 1563. Augusti kent dien niet. Niemeijer geeft in zijne Collectio den tekst van 1584, en vergelijkt daarbij dien van 1585 (Neostad.) en van Augusti's editie. Vinke meent den veiligsten weg in te slaan, als hij den tekst geeft, zooals die te vinden is in het eerste deel der werken van Ursinus (1612). Als men in Noord-Amerika het 300jarig gedachtenisfeest viert (1863), en eene prachtuitgaaf van den Heidelbergschen Catechismus geeft, drukt men eenvoudig den tekst van Niemeyer over. Het is, alsof de uitgaaf van 1563 niet bestaat! Toch bestaat zij, en kon men althans sedert 1836 weten, dat zij bestaat, indien men slechts te Emden een onderzoek ingesteld had, alwaar in dat jaar een Catalogus verscheen van de boeken, die er in de boekerij der groote kerk bewaard worden. Onder die boeken wordt genoemd: „Catechismus heidelbergensis. Heidelb. 1563." [1]) Dat zich aldaar zulk een exemplaar be-

1) Zie: Verzeichniss sämmtlicher Bücher, die auf dem Saal der grossen Kirche zu Emden vorhanden sind. 1es Heft. (Theologica) Emden, 1836. bl. 107. nr. 513.

vindt, is tot mijne kennis gekomen, nadat ik er een op de Utrechtsche Bibliotheek gevonden had.

Alzoo in de gelegenheid gesteld, om er nader kennis mede te maken, begin ik met den titel te laten volgen:

Cateche,
sis religionis
Christianae, quae tra-
ditur in Ecclesiis et
Scholis Pala-
tinatus.

Heydelbergae.
Excudebant Michael Schirat,
et Joannes Mayer.
Anno M D LXIII.

Op de keerzijde van den titel vindt men het laatste vers van Marc. 8 aangehaald. Dan volgt de voorrede van den Keurvorst op zes bladzijden, zonder de dagteekening van 19 Januarij 1563. Een en ander is niet gepagineerd. Op bl. 1 begint de „Catechesis religionis christianae," die eindigt op bl. 56 met de woorden: Finis. Soli Deo gloria. Daarop volgen met afzonderlijken titel en nieuwe paginatuur: Precationes aliquot privatae et publicae. (Op den titel worden 4 plaatsen uit het N. T. aangehaald: Matth. 26 (: 41ª) 1 Tim. 2 (: 8), Colos. 4 (: 2), Matth. 7 (: 11).) Heydelbergae Excudebant Michael Schirat, et Johannes Mayer. Anno MDLXIII. Ofschoon deze Precationes [1]) afzonderlijk

1) Zij zijn de volgende: Precatio antequam ad opus accedatur — pr. priusquam puer ad scholam eat — pr. antequam capiatur cibus — gratiarum actio post sumtum cibum — pr. antequam cubitum discedatur — publica confessio peccati, quae ante concionem recitatur — pr. quae recitatur finita

gepagineerd zijn (1—31, de titel medegerekend), zoo behooren zij toch bij den Catechismus, want op bl. 31 vinden wij „Emendanda in Catechesi."

De vragen zijn genummerd van 1 tot 129, en bij de plaatsen, die uit de H. Schriften aangehaald zijn, vindt men ook de verzen opgegeven. Een en ander vinden wij niet in de uitgaven van den hoogduitschen Catechismus van 1563.

Vraagt men, welke der drie gedurende 1563 in het licht verschenen uitgaven van den hoogduitschen Catechismus hier vertaald teruggegeven wordt, het antwoord is: de derde. Want het antwoord op de 80e vraag is de overzetting van het antwoord in den derden druk van den duitschen tekst. Het eindigt op deze wijze: „Atque ita ipsum Missae fundamentum nihil aliud est quam abnegatio unici illius sacrificii et passionis Jesu Christi et execranda idololatria." Deze latijnsche vertaling is derhalve gedrukt, nadat de Keurvorst het 80e antwoord der tweede uitgave van den Catechismus veranderd en uitgebreid had, alzoo zeker in de tweede helft van 1563. Of er vóór dien tijd nog eene latijnsche vertaling het licht heeft gezien, weten wij niet. Wij onthouden ons van elke gissing in deze zaak.

Wat de vertaling betreft, zij is niet woordelijk, maar over het algemeen naauwkeurig. Enkele afwijkingen vallen spoedig in het oog bij eene vergelijking met het oorspronkelijke.

Opmerking verdient nog, dat bij de vertaling nu en dan acht gegeven is op de Emendanda in de eerste duitsche uit-

---

concione — alia pr. brevior — pr. scholastica — pr. ex secundo Paralip. XX. expressa versibus a Joach. Cam. — alia P. M. — dictum ex pr. Christi carmine redditum a P. M. — alia ejusdem — alia ejusdem — Joh. St. — Alia ex Luc. cap. 24. P. M. — Precatio M. Ant. Flam. — Daaronder Vigilate et Orate. Dan de Emendanda in Catechesi.

gave van 1563. Daar staat onder de Errata opgegeven, dat in het 57e antw. niet „dem heiligen Leib Christi," maar „dem herrlichen Leib Christi" moet gelezen worden. De fout is blijven staan in de tweede en derde hoogduitsche uitgaaf, maar de latijnsche vertaling heeft „glorioso corpori Christi." 1)

Deze vertaling is later meermalen herdrukt, zoowel buiten, als in Duitschland, voor het eerst op nieuw in 1566, in 12°. (Heydelbergae. Excusum anno post Christum natum MDLXVI. 138 blz., de titel medegerekend.) Hier zijn de zondagsafdeelingen in aangeteekend. De Precationes volgen zonder afzonderlijken titel en niet afzonderlijk gepagineerd. Zij beginnen op bl. 102. 2) Deze uitgaaf is niet geheel gelijk aan die van 1563, maar wijkt hier en daar af. 3) De errata der uitgaaf van 1563 zijn in deze van 1566, op eene kleine uitzondering na, verbeterd.

1) Opgemerkt door Wolters, die een druk van 1566 gebruikte, bl. 113.

2) De precationes zijn dezelfde, behalve aan het einde, waar wij vinden: Precatio ex secundo. Paralip. XX. expressa versibus a Joach. Camer. — Alia P. M. — Dictum ex precatione Christi carmine redditum a P. M. — Alia eiusdem. — Alia eiusdem. — Joh. St. — Alia ex Luca cap. 24. P. M. — Precatio M. Ant. Flam. — Aliud M. Ant. Flam. (niet in den vorigen druk). Daarna: Tristis querela Luc. 16. Filii hujus seculi prudentiores sunt filiis lucis in suo genere. Marc. 13. Vigilate et Orate.

3) Wij hebben de volgende meest belangrijke afwijkingen opgeteekend, zonder de drukfouten mede te rekenen, en met inachtneming van de Errata, die in den eersten druk aangewezen, maar in den tweeden verbeterd zijn.

	1563.	1566.
Resp. 1.	suo sancto Spiritu	suo Spiritu
— 2.	pro tanta liberatione	pro ea liberatione
Q. 18.	simul est et vere Deus	simul est vere Deus
Resp. 27.	ut omnia quae	ut quae
Q. 40.	demitteret	dimitteret
Resp. 75.	bibere jussit	bibere jussit in sui memoriam
— —	symbola corporis dominici	symbola corporis et sanguinis domini

Wat nog den tekst der latijnsche vertaling betreft, die voorkomt in de werken van Ursinus (1612. I.), en die door Vinke overgenomen is in zijne Libri Symbolici Eccl. Ref. Nederl., het is ons gebleken, dat hij op onderscheidene plaatsen van den tekst van 1563 afwijkt. [1])

	1563.	1566.
Resp. 77.	multi sumus	multi sumus. Nam omnes unius panis participes sumus
Q. 79.	foedus	novum foedus
Resp. 85.	verum a doctrina et vita christiana sunt alieni	verum doctrina aut vita se ostendunt a Christo alienos
Q. 88.	quot partibus	quibus partibus
Resp. 90.	laetitia in Deo	laetitia in Deo per Christum
— 92.	deos alios	deos alienos
— —	parentum	patrum
— —	nomen suum	nomen ejus
— 99.	summa cum religione	non nisi summa cum religione
— 104.	castigationi	castigationibus
— 105.	ut proximo neque cogitatione — vel per alium incommodem aut noceam, neve eum oderim, neu occidam	ut proximum neque cogitatione — vel per alium contumelia afficiam, aut oderim, aut laedam, aut occidam
— 106.	odium	odium et
— 108.	vel — vel	sive — sive
— 110.	modus	modus rem faciendi
— 111.	egestati et calamitati	(eges)tati
— 112.	opera propria Diaboli	opera Diaboli propria
— 113.	sed perpetuo	sed ut perpetuo
— 117.	primum ut	ut
— —	deinde ut ex intimo	ex intimo
— —	postremo ut huic	huic

Men ziet, dat de tekst van 1566 niet maar eenvoudig eene herhaling van den tekst van 1563 is, en dat de eerstgenoemde niet wel voor de oorspronkelijke latijnsche vertaling uitgegeven kan worden.

1) Eene vergelijking heeft onder andere de volgende varianten doen kennen:

	Catech. 1563.	Catech. ed. in Ursini Operibus
Resp. 1.	plenissime satisfaciens	plenissima satisfactione facta

Aanm. 1. De uitgaaf der latijnsche vertaling van den Catechismus uit het jaar 1563 wordt, zoover wij weten, door twee exemplaren vertegenwoordigd. Het eene exemplaar is op de bibliotheek te Emden, het andere op die der Utrechtsche Hoogeschool (Theol. Oct. 159). Van het eerste droeg ik, zooals ik zeide, nog geen kennis, toen mij het laatste in handen kwam.

Het laatste is als uit de dooden opgestaan, na ongeveer twee en eene halve eeuw zoo goed als begraven te zijn geweest.

		Catech. 1563.	Catech. ed. in Ursini Operibus.
Resp.	1.	meque ita	me ita
		suo sancto Spiritu	suo spiritu
—	2.	secundum	alterum
		tanta liberatione	ea liberatione
Q.	9.	in lege flagitet	in lege sua flagitat
Resp.	10.	tum — tum — ipsi — praesentibus	cum — tum — ipsimet — temporalibus
—	11.	verum ita — quod — commissum est	sed ita — ut quod — est
		id quoque ut summis	id etiam summis
—	14.	in ulla alia — quod nihil nisi	in alia — quod mera tantum
Q.	18.	et vere Deus et verus ac perfecte	verus Deus et verus perfecteque
Resp.	20.	beneficia	beneficia omnia
Q.	21.	fides	vera fides
Resp.	—	notitia	certa notitia
—	24.	de aeterno Patre	de Deo Patre
		de Filio	de Deo Filio
		de Spiritu Sancto	de Deo Spiritu sancto
—	33.	a Patre adoptati	adoptati
—	34.	redimens — liberans, nos	redemit — liberavit — atque ita nos
Q.	43.	morte Christi	morte Christi in cruce
Resp.	45.	Christi	capitis nostri Christi
—	56.	in judicium	in judicium Dei
—	74.	inserendi sunt, et ab infidelium liberis discernendi	inserendi
—	75.	bibere jussit	bibere jussit in sui memoriam
		corporis dominici	corporis et sanguinis domini

enz. Op onderscheidene plaatsen stemt de tekst van Ursinus verder tegen den druk van 1563 overeen met dien van 1566.

Het is in éénen band gebonden met: Catechismi Quaestiones concinnatae per Nicolaum Hemming, die den band openen en waarop dan onze Catechismus met zijne Precationes volgt. Dan vindt men de Elementa Christianae religionis Andrea Hyperio autore. Daarna de Catechesis recens recognita a Davide Chytraeo. Hier zijn alzoo vier boekjes bij elkander. Op den titel van het eerste staat geschreven: „ex dono Buchel." Wij weten, dat Hubertus Edm. van Buchell zijne boekerij gelegateerd heeft aan de Stadsbibliotheek te Utrecht, en dat zij in 1605 daarbij is gevoegd. Deze Stadsbibliotheek is later de Akademische Bibliotheek geworden. Alzoo heeft ons exemplaar, zonder dat iemand het heeft opgemerkt, nu ruim 250 jaren lang behoord tot die boekverzameling, waar nog zoovele andere boekwerken uit de nalatenschap van van Buchell gevonden worden. Het was er immers als niet aanwezig voor de Hoogl. H. van Alphen en J. Ens en H. E. Vinke — en zoovele anderen, waaronder ook Is. le Long is te noemen. Hoe is het mogelijk, zal men zeggen. Er zijn toch Catalogi. Zonder twijfel. Er is een Bibliothecae Traiectinae Catalogus, Trai. ad Rh. Typis Salomonis Rhodii anno 1608 (op de Bibl. der Utr. Hoogeschool, Misc. Litt. Quarto, 166), vervaardigd op last van den Raad der Stad Utrecht. Op dien Catalogus komen wel voor de andere werkjes van dezen band, Hemming, Hyperius en Chytraeus, maar onze latijnsche Catechismus staat er niet in. Nu, errare humanum est. Een nieuwe Catalogus wordt gemaakt, Catalogus Bibliothecae Traiectino-Batavae, uitgegeven in 1718 (Tr. ad Rh. ap. G. v. d. Water). Wat is nu het geval? Niet alleen Hemming, Hyperius en Chytraeus, maar ook onze Catechismus wordt opgenomen. Waar wordt hij echter geplaatst? Men zou verwachten op de letter C. Zoek vooral op de letter P. Daar vindt gij dan „Palatinarum Ecclesiarum Catechismus et Precationes aliquot. Heidelb. 1563." Geen wonder, dat hij daar niet ligt gezocht werd. [1]) Hoe het

1) Eenige regelen lager vindt men op dezelfde blz. (82) Palsische Kirchenordnung. zu Heidelb. 1576. Men zal gedacht hebben, dat men dan ook wel den Paltzischen Catechismus op de letter P brengen kon. Waarom

zij, hij staat dan nu op den Catalogus. Zonder twijfel, maar er zal een einde aan de vreugde komen! Een nieuwe Catalogus wordt gemaakt en in 1835 uitgegeven. Wat gebeurt thans? Hemming en Hyperius en Chytraeus zijn te vinden. Maar onzen latijnschen Catechismus vindt gij nergens. Zoekt gij echter nog eens op de P, dan vindt gij op bl. 748 (NB.) „Precationes aliquot privatae et publicae. Heydelb. excud. Mich. Schirat et Jo. Mayer. 1563." Alzoo niet den Catechismus, maar wél de Precationes, die slechts een gedeelte van dit boekje uitmaken. In 1845 komt een Supplement. Geen latijnsche Catech. wordt vermeld. In 1855 verschijnt een Index librorum, waarop de boeken aangeteekend zijn, die van 1841—1855 op de Bibliotheek zijn gekomen. Eindelijk.... daar lezen wij op bl. 57 onder lett. C: Catechismus religionis Christianae, Heydelb. 1543 (sic). Verwondert men zich nog, dat iemand, die niet alles doorkruipt en doorsnuffelt, ook nu de Catechesis rel. Christ, quae traditur in ecclesiis et scholis Palatinatus, **1563**, nog niet vindt? [1]) Maar zij is nu gevonden en daarmede is hare gevangenis ontsloten.

De exemplaren der uitgave van 1566 behooren mede tot de zeldzaamheden. Een is er op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool (Theol. Oct. 1273), daar te gelijk met het exemplaar der 1e hoogd. uitg. van 1563 uit Bremen gekomen, hetzelfde, dat bedoeld wordt door Dr. Ph. Schaff, Der Heidelb. Katech. enz., 2e verb. und verm. Aufl., Philadelphia 1866, bl. 116, 117.

Aanm. 2. Zoover met zekerheid bekend is, bestaat er slechts éene latijnsche uitgaaf van 1566. Daarin zijn wel de verzen

---

vinden wij dan echter op bl. 65, onder lett. C, den Catechismus ex decreto Conc. Trid. en den Catech. puerorum Brandenburg. et. Norimb.?

1) Op mijne navraag bleek mij, dat bij het maken van den Catalogus van 1835 onze Catechismus mede gecatalogiseerd was, maar dat het blad, waarop zijn titel stond — men weet niet waardoor — niet naar de drukkerij gegaan, later, bij het vervaardigen van den Index gevonden, en toen mede onder de andere copie naar de drukkerij gezonden is. Op dat blad stond het jaartal van den druk reeds onjuist (1543) opgegeven. De titel was echter beter: „Catechismus (sic) rel. Chr., quae traditur in ecclesiis et scholis Palatinatus."

bij de hoofdstukken aan den rand aangeteekend, maar niet ook woordelijk onder de antwoorden uitgeschreven. Het tegengestelde vindt men echter medegedeeld door den Heer Wolters, t. a. p. bl. 100, die van de in 1566 uitgegeven latijnsche vertaling zegt, dat zij „die am Rand citirten Stellen nach ihrem Wortlaut unter den Antworten mitgetheilt" heeft. Hetzelfde verklaart hij ook van de duitsche uitgave van 1575. Genoemde geleerde heeft mij onlangs op mijne navraag te kennen gegeven, dat hij dit had medegedeeld op grond van verzekeringen van geleerde vrienden, die hij meende in deze zaak volkomen te kunnen vertrouwen. Zeker is, dat hier eene vergissing plaats heeft gehad. Er is geen latijnsche uitgave van 1566 bekend met zulke uitgeschreven schriftuurplaatsen, en de duitsche uitgave van 1575 heeft ze ook niet. (Beide uitgaven, die van 1566 en van 1575, heb ik vóór mij.) Hiernaar verbetere men nu ook de aanteekening, te vinden in den (1[n]) Catalogus van Holl. Bijbels, Psalmen enz. van Fr. Muller (1857), bl. 55, n[r]. 521. (De woorden: „Zoowel — tusschengevoegd" mogen daar beschouwd worden als niet gedrukt.)

DERDE HOOFDSTUK.

DE HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS IN HET SAKSISCH.

(1563.)

Zoo was de Paltz dan door de zorg van Frederik den Derde in het bezit van den Catechismus. Ook buiten den Paltz, in Zuid-Duitschland, kon men hem lezen. Maar in Noord-Duitschland (Germania inferior, Saxonia inferior) was het een ander geval. Daar was de taal eene hindernis. Daar werd toch — men denke aan Bremen, Holstein, Verden, Mecklenburg, Lunenburg, Maagdenburg, Halberstadt, Hildesheim, Brunswijk enz. [1]) — het „saksisch" [2])

1) Van dit vroegere Nedersaksen bestaan onderscheidene oude kaarten. Men denke aan: Circulus Saxoniae inferioris in omnes suos status et principatus accurate divisus ex conatibus Joh. Bapt. Homanni. Norimbergae (z. j.), of aan Saxoniae inferioris circulus juxta princip. et status suos acc. delin. cura et stilo Matth. Seutteri. S. C. M. Geogr. Aug. (z. j.), of vergelijke de groote kaart: Germaniae, L'Empire d'Allemagne distingué suivant l'étendue de tous les Estats enz. Sur les mémoires les plus nouveaux de M.M. Sanson, de l'Isle, Jaillot, de Fer etc. A Amsterdam. Par J. Covens en C. Mortier (z. j.)

2) Eigenlijk het sassisch, ook het dudesch of düdesch. Men vergelijke daarover o. a. hetgeen te vinden is in Dr. K. F. A. Scheller, Bücherkunde der Sassisch-Niederdeutschen Sprache, hauptsächlich nach den Schriftdenkmälern der Herzogl. Bibliothek zu Wolfenbüttel. Braunschw. 1826. Uit dit werk

(nedersaksisch, nederduitsch, platduitsch) gesproken. Wilde men daar, en verder ook in het ten westen gelegene Oostfriesland [1]), gelijk in het ten oosten gelegene Pommeren, gelezen worden door het volk, men moest zich van het saksisch (nedersaksisch) bedienen. [2]) In deze taal zijn onderscheidene geschriften opgesteld en vertaald, gelijk daaruit vroeger ook het een en ander in het hoogduitsch en

---

ziet men, dat er zeer veel in dit sassisch geschreven en vertaald is. Zeer bekend is de „Sachsenspiegel" oder das Sächsische Land-recht (Sassen-spegel, Spighel van Sassen; „Saxonum lingua loquor, ipse Saxo per me jura leget sua.") Bijzonder belangrijk is ook het Versuch einer Historie der gedruckten Niedersächsischen Bibeln vom Jahr 1470 bis 1621, Halle, 1775, van J. M. Goeze. Deze zegt daar in de Inleiding: „Durch die Niedersächsische Sprache verstehe ich den Dialect der deutschen Sprache, welcher in denjenigen Provinzen, welche unter dem Namen Niedersachsen verstanden werden, bis in den Anfang des siebzehnten Jahrhunderts, die allgemeine Landessprache gewesen, und selbst in den Kirchen und Gerichten gebraucht worden, in welcher von der Erfindung der Buchdruckerey an, bis dahin, so viele Bücher gedruckt worden, die aber von der Zeit an, von Gelehrten und Vornehmen mit der obersächsischen Sprache verwechselt, und den Niedrigen und Geringen überlassen worden." Goeze spreekt van eene lezenswaardige Dissertatie van B. Raupach, de injusto contemtu atque neglectu linguae Saxoniae inferioris, Rost. 1704. Er is allezins reden en grond, om eene dissertatie te schrijven: de injusto contemtu atque neglectu Catecheseos Palatinae in Saxoniae inferioris linguam translatae.

1) Op den titel van het straks te noemen „Histor. Warhafftiger Bericht" lezen wij: Erstlich der Christlichen Gemeine in der löblichen Statt Embden, und der gantzen Graffschafft Ostfriessland zu ehren, trost und ermanung in Sächsischer sprach aussgegangen: nu aber auch andern Euangelischen Kirchen in Ober-Teutschland — in Hochteutsche sprach übergesetzt.

2) Is er vroeger het een en ander uit het nedersaksisch in het hoogduitsch vertaald, ook nu zou waarschijnlijk, indien er iets in het nedersaksisch geschreven werd, aan eene overzetting behoefte zijn zelfs voor bewoners van Noord-Duitschland. Wij lezen althans in een geschrift van J M. Kohlmann over de Belijdenisschriften der Bremensche kerk, Bremen 1852, nog later te noemen, bl. 8: „hetgeen ik hier en in het vervolg uit andere platduitsche documenten aanhaal geef ik in hoogduitsche overzetting, omdat, helaas, vele inwoners van Bremen het platduitsch niet meer verstaan."

het nederlandsch vertaald is.[1]) Geen wonder, dat de Bijbel insgelijks reeds vroeg in dit saksisch dialekt was overge-

1) De volgende voorbeelden mogen het geheugen te gemoet komen, waar het misschien niet terstond zijne diensten verleent:

A. In het Saksisch opgesteld is bijv.: de Catechismus effte kinderlehre, tho nütte der Jöget in Ostfriesslandt dorch de Deners des heiligen Godtlicken Wordes tho Embden. Uppet korteste vervatet. Ghedruckt to Embden, Anno 1554, te vinden in de uitg. der werken van a Lasco door Dr. A. Kuyper. II. 495—543. — De Bremensche Kerkorde van 1534: Der Erentriken Stadt Bremen Christlike Ordeninge, na dem Hilligen Evangelio, thom gemenen nutte, sampt etliker Christliker lere, erer Predicanten. Gedrucket tho Magdeborch dorch Michel Lotther. 1534. — De Korte Bekendtenisse der Christlicken Lehre, so in der Gemeine Gades tho Embden, uth synem Worde gelövet, gelehret und geprediget werdt. Sampt bygefügter Kercken-ordnung tho Embden. Gedr. tho Bremen 1594. Zoo ook bijv.: Ein grundtlick Bericht van der Lere und dem Geist des Ertzketters David Joris enz. Dorch Ubbonem Emmen, itziger tydt Rectoren der Scholen tho Grönningen. Gedr. 1597. e. v. a.

B. In het Saksisch uit het Hoogduitsch vertaald: de Bijbel en andere geschriften, bijv. Hovet artikel unde de Vornemelykesten stücke unses Christendomes, myt spröcken uth der hilgen schryfft beweret, dorch Benedictum Gretzinger. Tho dem anderen mal gecorrigeret, Wyttemb. anno 1525. (Volgens Feuerlini Bibl. Symb. Evang. Luth., 1e uitg., p. 369. nr. 18.) Eyn gantz schone unde seer nutte ghesangk boek, tho dagelyker övinge geystlyker gesenge und Psalmen, uth Christliker und Evangelischer schryfft, bevestyghet, beweret, unde up dat nyge gemerct, corrigert und in Sassyscher Sprake klarer wen to vorn verdudeschet, und mit flyte gedruckt. 1526. (Volgens Feuerlin, t. a. p. p. 343. nr. 158.)

C. Uit het Saksisch in het Nederlandsch vertaald: bijv. de Catechismus of kinderleere tot nut en dienst van de jeugt in Oostfriesland. — .. nu uit de Saksische ... in de Nederlandsche Taal ... overgebragt en nagesien. Gedr. te Emden. 1717. Protocol, d. i., alle handelinge des gesprecks tot Embden in Oostvriesland met den wederdooperen — enz. Ut de Sassensche in Nederlandsche sprake — overgheset door Dominicum Julium. Embden 1579. (*a*) — Het Historisch waarachtig berigt van den geheelen strijd

(*a*) In de Voorrede zegt de Vertaler, dat hij dit werk om zeer gewigtige redenen heeft overgezet „ut de Sassensche in onse Nederduytsche Sprake." Eigenlijk was die Sassensche de Nederduitsche sprake en onze hollandsche de Nederlandsche, die ook wel „gemeen Nederlandsch duitsch" genoemd werd.

bragt. In de tweede helft van de vijftiende eeuw waren de Heilige Schriften meer dan eens daarin uitgegeven [1]), overzettingen van hoogduitsche vertalingen der Vulgata. Ook de Luthersche Bijbelvertaling kon men weldra in het saksisch lezen. Reeds in 1523 had men Luthers vertaling van het N. T., in 1525 zijne vertaling van de Psalmen, zoowel als van den Pentateuch, in 1533 den geheelen Bijbel naar zijne hoogduitsche overzetting in het nedersaksisch in handen, den laatste onder den titel van: De Biblie uth der uthlegginge Doctoris Martini Luthers yn dyth düdesche vlitich uthgesettet, mit sundergen underrichtungen alse men seen mach. Inn der Keyserliken Stadt Lübeck by Ludowich Dietz gedrücket. MDXXXIII. [2]) Behalve deze kent men nog onderscheidene andere Luthersche Bijbeluitgaven in het nedersaksisch, als de Maagdenburgsche van 1533,

---

en den handel over het H. Avondmaal door de Predikanten te Embden, met eene voorrede van C. Pezelius en „ut de Sassensche in Nederl. Spracke overgeset" — door J. Bisschop. Dordr. 1591. (Ook in het hoogduitsch.) Andere stukken vindt men bijv. in E. Meiners Oostvrieslands Kerkelijke Geschiedenissen, I. bl. 114. II. bl. 625 en elders.

D. Uit het Saksisch in het Hoogduitsch vertaald: Historischer Warhafftiger Bericht und Lehre Göttliches Worts von dem gantzen Streit und handel des heiligen Abendmals — durch die Prediger — zu Embden. — Erstlich in Sachsischer Sprach aussgegangen, nu aber — in Hochteutsche Sprach übergesetzt — Herborn 1592. (Ook in het nederlandsch.)

1) Men kent eene Keulsche, eene Lubecksche en eene Halberstadtsche uitgave van den Bijbel; de eerste waarschijnlijk van 1473 of 74, de tweede van 1494, de derde van 1522. Vgl. G. W. Meyer, Gesch. der Schrifterklärung enz. I. 294–313, over de „niedersächsische oder plattdeutsche Bibelüberzetzungen", vooral echter J. M. Goeze, Versuch einer Historie der gedruckten Niedersächsischen Bibeln, vom Jahr 1470 bis 1621. Halle. 1775, boven reeds genoemd.

2) Deze druk is, wat de typografische uitvoering betreft, zeer schoon. Er is een exemplaar van op de Utrechtsche Akad. Bibliotheek. Bibl. et Interpr. fol. nr. 64. Achter de voorrede van Luther voor het O. T. staat een woord aan den Lezer van Johannes Bugenhagen, waaruit men kan opmaken, dat de

1536, van 1545 enz., de Wittenbergsche van 1541, van 1558, de Hamburgsche van 1596 en andere.

Hadden de Lutherschen in Noord-Duitschland alzoo den Bijbel in de volkstaal, zij zagen zich ook een gedeelte van de Luthersche Belijdenisschriften (het Corpus Doctrinae Philippicum en Brunsvicense), alsmede de beide Catechismen van Luther afzonderlijk, in het saksisch gegeven. [1])

---

overzetting onder zijne bijzondere leiding en zijn toezigt plaats heeft gehad. Wij deelen dit woord hier mede voor hen, die zich op dit oogenblik niet levendig genoeg herinneren, hoe het Saksisch eigenlijk luidt, en om er straks naar te kunnen verwijzen.

JOHANNES BUGENHAGEN

Pomer.

De uthleggynge Doctoris Martini Luthers mynes leven heren unde vaders in Christo, ys in dyth Sassesche düdesch uth dem höchdüdeschen vlitich uthgesettet, uth synem bevele, Dar tho hebbe yck by de historien des olden unde nyen Testamentes etlike underrichtingen geschreven, unde dar neven ock thotyden angeteekent der historien gebrück, dar uth tho merckende wo uns ock de vorgangen historien nütte syn, solck hebbe yck ock gedän uth wetende unde willen des sülvigen Doctoris Martini. Wente he hefft so grote kunst, moye unde arbeid van Gades gnaden an syne uthlegginge (alse am dage ys) gewendet, dat billich nemand anders neegest Gade einen namen dar van schal hebben, sunder schal heten des Luthers Biblie. Idt ys eine grote gnade, wenn de werlt nicht so undanckbar were, dat uns Godt so reyne eine Biblie gifft dorch den man, dorch welcken he uns wedder gegeven hefft dat reyne Euangelion unses leven HEREN Jhesu Christi, Em sy loff inn ewicheyt vor syne unuthsprekelike gave. AMEN. Schreven tho Lübeke MDXXXII. Des dinstedages na der Pasche weke inn myner affreyse.

1) Het Corpus doctrinae Philippicum is in het saksisch uitgegeven te Wittenb. 1561. (Het corpus doctrinae pomeranicum is hetzelfde als het Corpus Philipp., ook uitgeg. 1565). Het Corpus doctrinae Brunsvicense, meermalen gedrukt, is meer eene kerkorde. Vgl. hierover Walch, Bibl. theol. I. 390—393. In Feuerlini Bibl. Symbol. Evang. Luth., 1e uitg., vind ik opgegeven, bl. 295, nr. 34: De kercken ordeninge, wo me sick beide mit der lere unde ceremonien holden schal. Mit dem Catechismo unde Kinder lere. Gedr. tho Magdeborch. 1534. Bl. 282, nr. 3: Dat Dope Bökesken vordüdeschet, up dat nye togericht, durch Mar. Lu. Wittemb. (Luthers Tauff buchlin.) Zie verder de tweede uitgave van Feuerlins Bibl. Symb. I. bl. 160 enz.

Een en ander hebben wij laten voorafgaan, om te doen zien, dat men vóór en in den Hervormingstijd niet in gebreke bleef, voor het volk in Noord-Duitschland bepaald in het nedersaksisch de belangrijkste voortbrengselen der christelijke drukpers toegankelijk te maken. Hetgeen de Lutherschen bijna van den beginne gedaan hadden, dat heeft men ook van de zijde der Gereformeerden gedaan, en zoo verwonderen wij er ons niet over, dat iemand met het oog op die Gereformeerden, voor wie het nedersaksisch eigenlijk alleen verstaanbaar was, den Heidelbergschen Catechismus in dit dialect overzette. In de laatste honderd jaren heeft men, ik weet eigenlijk niet waarom, eenvoudig van deze vertaling gezwegen, die toch zoo belangrijk is in de geschiedenis vooral van de Gereformeerden in Noord-Duitschland. Reden te meer, om nu den titel van die vertaling hier eens voluit neder te schrijven:

Catechismus
offte Christlicke under-
richt, alse de in Kercken un-
de Scholen der Körförstlicken
Paltz gedreven werdt.

—

Uth dem Hochdüdsch-
en in Sessische sprake
gebracht.

—

1563.

Zonder naam van plaats of drukker, in klein 8° gedrukt, bevat dit boekje in 88 bladzijden (de titel medegerekend) eerst (bl. 2) een woord aan den lezer, dan (bl. 3—11) de voorrede van den Keurvorst met de dag-

teekening, daarna den Catechismus (bl. 13—88) in 129 vragen. De vragen zijn niet genummerd. Bij de hoofdstukken uit de H. Schriften aangehaald, zijn de verzen niet opgegeven. Ook vinden wij hier de zondagsafdeelingen niet aangeteekend. Onder het antwoord op de laatste vraag staat niets, en met nieuwe paginatuur (bl. 1—23) volgen „Christlicke Bede, de man tho huse unde in der kercken brucken mag." [1])

Op de vraag, van welke duitsche uitgaaf uit het jaar 1563 wij hier de vertaling voor ons hebben, is het antwoord weder spoedig gevonden. Het 80e antwoord over de Mis wijst ons op den derden druk. Dat antwoord eindigt aldus: „Unde iss also de Misse im grunde nichtes anders, wenn ein vorsaken des enigen offers unde lydendes Jesu Christi, unde ein vermalediede Afgöderie."

Door deze saksische overzetting werd, zooals men ligt begrijpen kan, aan de Gereformeerden in Noord-Duitschland eene zeer groote dienst bewezen, daar zij nu het leerboekje, waarin de leer der zaligheid op eene vooral voor dien tijd zoo voortreffelijke wijze werd voorgedragen, in hunne moedertaal lezen konden. Dat begreep dan ook de overzetter, die in het woord vooraf aan den Christelijken lezer [2]) verklaarde, het „uit Christelijke liefde en

---

1) In het bandje, waarin deze Catechismus gebonden is, vinden wij dan nog een twaalftal bladzijden met het onze Vader, de XII Artikelen des Geloofs, de X geboden, de woorden der instelling van Doop en Avondmaal, het Benedicite, het Gratias, het morgengebed, het avondgebed.

2) Het luidt aldus: Dem Christlicken Leser gnade unde frede van Godt dem Heren etc.

Christlicke leve Leser, dewile in dessem der Körförstlicken Paltz Catechismo, de gantze Christlicke leere, welcke allen Minschen thor salicheit tho weten nödich iss, in einem korten begrip gar verstentlick hell unde klar vorfatet ist, unde allenthalven uth grunde des Göttlicken wordes bevestiget, So hebbe ick uth Christlicker leve unde wolmeininge so ick jegen myn leve

welwillendheid jegens zijn dierbaar vaderland en ten beste van de jeugd en van den gemeenen man" uit het hoogduitsch „in de Sassische sprake" overgebragt te hebben, „verhapende so se densülvigen mit vlyte unde mit Christlicker beschedenheit lesen, se werden einen sünderlicken trost daruth scheppen unde in dem Christlicken loven nicht weinich gestercket werden."

Wie zou de vertaler zijn?

Onder het woord aan den Christelijken lezer staan de letters M. J. L. Zou zich misschien Magister Jozua Lagus onder deze initialen verbergen? 't Is niet onmogelijk. Hij was uit Pommeren, dat wel niet tot Nedersaksen behoorde, maar waar men toch even als in Oost-Friesland het saksisch sprak. [1]) Dat hij het saksisch verstond is zeer waarschijnlijk. [2]) Hij had ook reeds deelgenomen aan de vertaling van den Catechismus in het latijn. Waarom zou híj de Gereformeerden in Noord-Duitschland niet deze dienst der liefde

---

Vaderlandt drege, der jögent unde dem gemenem Man darsülvest thon besten, den sülvigen uth der Hochdüdeschen in de Sassische sprake brocht, verhapende so se densülvigen mit vlyte unde mit Christlicker beschedenheit lesen, se werden einen sünderlicken trost daruth scheppen unde in dem Christlicken loven nicht weinich gestercket werden.

1) Johannes Bugenhagen was ook „Pomeranus" en heeft het toezigt gehouden over de vertaling van Luthers hoogduitsche overzetting des Bijbels in het saksisch. Vgl. boven, bl. 58. Even goed als Bugenhagen saksisch schreef, kon Lagus het zeker.

2) In zijn straks te noemen geschrift tegen Selnecker verhaalt hij, dat deze eens door een „Sakser" op den kansel in de slotkerk te Wittenberg gezien werd, „in welcher, als in der obgemelte Sachs gesehen, sprach er lachend Sächsisch also: Dad Männecken mot stigen, es konte negest nicht up die Orgel kommen, nun ist idt up die Cantzel gestegen." Selnecker had nl. vroeger gesolliciteerd naar den post van organist in de slotkerk te Wittenberg en die Sakser ook. Deze was benoemd. Daarover was Selnecker zeer verstoord en ging toen in den preekstoel staan .... Was Lagus met het saksisch niet zeer gemeenzaam geweest, hij zou dien Sakser hier niet saksisch sprekende ingevoerd hebben.

bewijzen? Later zien wij hem deelnemen aan den strijd voor den Catechismus. [1]) Waarom zou hij niet reeds van den beginne een ijverig verbreider van dit leerboek hebben kunnen zijn? Zoolang men de letters M. J. L. niet beter weet te verklaren, dan in het bovenstaande geschied is, stellen wij voor, Jozua Lagus voor den overzetter te houden.

Was deze overzetting eene weldaad aan de Gereformeerden in Noord-Duitschland bewezen, zij was werkelijk een verontrustend evenement voor de ijveraars onder de Lutherschen, door wie zij zoo vinnig werden bestreden. Een van de onverzoenlijkste tegenstanders van den Catechismus, de bekende Tilemannus Hesshusius, toonde zich — zullen wij zeggen verbolgen of verontrust? — over deze stoutigheid. Hij kon haar niet onopgemerkt voorbij laten gaan, al stelde hij zich ook bespottelijk aan door zich over die vertaling in het saksisch boos te maken. In 1564 gaf hij een boekje uit onder den titel van: „Trewe Warnung, für den Heidelbergischen Calvinischen Catechismum, sampt widerlegung etlicher Irthumen desselben." In de voorrede klaagt hij, dat de „Rottengeister und Sacramentschwermer" hunne dwaalleer onder den heerlijken titel van den lieven heiligen Catechismus aan den man zoeken te brengen, „zooals ook in 't vorige jaar te Heidelberg een nieuwe Catechismus gesmeed is." Dan zegt hij (bl. 15): „Es ist auch solcher Heidelbergischer Catechismus in die Sechsischę sprache gebraucht, damit jha auch Sachsen und niderdeutschland, mit dem verfürischen Catechismo verunrüiget und verwirret

1) Van Jozua Lagus hebben wij een geschrift onder den titel van: Antwort Josue Lagi Pomerani — auff Johann Marbachs und Joachim Mörlins Schrifften wider die Heidelbergischen Theologen. (Heidelb. Joh. Mayer.) 1565. Voorts: Kurtze Antwort auff D. Selneckers Lügenhafftiges und Lesterliches Tractätlein enz. Gestellt durch Josuam Lagum Pomeranum. Newst. an d. Hardt. 1581.

würde. Darumb wir denn desto weniger zu verdencken, das wir die liebe jugendt für solche schedliche irrige Bücher warnen." Men ziet, de goede Hesshusius is alles behalve gerust over den loop, dien de Catechismus neemt. Ook al in het saksisch overgezet! Waarschijnlijk was deze onvermoeide ijveraar van meening, dat al wat van Luther kwam en in Lutherschen geest was, wél toegankelijk mogt worden gemaakt voor hen, die alleen saksisch verstonden, maar dat wat van Gereformeerde zijde kwam niet in het saksisch te lezen mogt worden gegeven. [1]) Sedert meer dan 30 jaren mogten wel Luthers groote en kleine Catechismus in het saksisch kunnen gelezen worden; maar de Heidelbergsche, dat was verschrikkelijk! Hoe het zij, de overzetting, die ons thans bezig houdt, hield ook Tilemannus Hesshusius bezig, verstoorde zijne rust en deed mede hem de vinnige pen opvatten. Hij kon dat niet aanzien, dat het kwaad al verder en verder om zich henen greep! Wat zou er worden van de lieve jeugd! [2]) Hesshusius ijst en — waarschuwt.

Deze saksische overzetting van den Heidelbergschen Catechismus heeft alzoo eene bepaalde beteekenis in die dagen gehad en zeker ook invloed uitgeoefend. Zoo is hij in vele huizen en handen gekomen, waar hij anders geen toegang zou gevonden hebben. Over eene groote uitgestrektheid lands kon hij nu gelezen worden, waar men hem an-

---

1) J. M. Goeze schrijft in zijn werk over de Saksische Bijbels, bl. 201, met het oog op die vertalingen: „wodurch denn zum Heyle vieler tausend Seelen in diesem grossen Theile von unserm deutschen Vaterlande alles, und zwar vornemlich durch den Dienst des seel. Luthers, mit dem Evangelio erfüllet wurde." Het sta ook den Gereformeerden vrij, zich te verblijden, dat ook van hunne zijde iets zegenrijks voor die vele duizenden gedaan is.

2) De „lieve jeugd" in Noord-Duitschland zal aan zijne „Warnung" niet veel gehad hebben. Hij had haar in het saksisch moeten toespreken.

ders niet lezen kon — en dat men veel in het saksisch las, kunnen wij opmaken uit de inderdaad vele en daaronder zeer kostbare Bijbeluitgaven, die in dat dialekt het licht hebben gezien in een betrekkelijk korten tijd, om van andere geschriften niet te spreken. De saksische literatuur is in de vijftiende en zestiende eeuw rijker, dan misschien menigeen vermoedt. [1]) Maar heeft onze Catechismus, in een saksisch gewaad gestoken, alzoo zijn intogt in Noord-Duitschland gehouden, wij behoeven er niet aan te twijfelen, dat men van vijandige zijde het noodige heeft gedaan, om in vereeniging met de achteloosheid van velen de exemplaren zooveel mogelijk te vernietigen. De meeste exemplaren toch zijn verdwenen, zoodat thans een exemplaar van die overzetting eene groote zeldzaamheid heeten mag. Dit niet alleen, maar de herinnering van de saksische overzetting des Heidelb. Catechismus is meer en meer verloren gegaan, zoo zelfs, dat in de laatste honderd jaren zij, die over den Heidelbergschen Catechismus schreven en de vertalingen daarvan opsomden, over de saksische vertaling zwegen; zoo zelfs, dat een der uitgevers van de Gereformeerde belijdenisschriften met den titel van de saksische vertaling volstrekt geen weg wist en er niets van begreep [2]); zoo zelfs,

1) Welligt zou het de moeite beloonen, daarnaar eens opzettelijk te onderzoeken en het resultaat van deze onderzoekingen mede te deelen.

2) Niemeyer schrijft in de voorrede voor zijne Collectio Conf. Eccl. Ref., nadat hij gesproken heeft over de drie duitsche uitgaven van 1563: „Sed quae inter tres, quas modo tetigimus anni 1563 editiones, et inter eam intercedat ratio, quam nusquam nisi in Feuerlini bibliotheca P. II. p. 142, nr. 1912. memoratam invenimus, equidem non possum definire; Feuerlinus vero hanc sic inscriptam fuisse testis est locupletissimus: *Catechismus offte Christlicke underricht, alse de in Kerken unde Scholen der Korfürstl. Paltz gedrewen werdt*, 1563." Welnu — dat is de saksische overzetting! De titel is bij Feuerlin slechts half afgeschreven. Had deze in zijne opgave niets weggelaten, men zou de saksische vertaling terstond herkend hebben. Dit is zeker, Nie-

dat toen het driehonderdjarig gedachtenisfeest van den Heidelbergschen Catechismus in 1863 gevierd werd, en men zijne geschiedenis opzettelijk beschreef, de saksische overzetting nergens is genoemd! Na drie honderd jaren doen de Gereformeerden, alsof zij nooit heeft bestaan!! Dat is het gevolg geweest van het niet acht geven op „kleinigheden." Het is, als hebben de schrijvers over den Heidelbergschen Catechismus hier geconspireerd, om de saksische overzetting in Lethe's stroom te verdrinken. In het begin werd zij nog onder de vertalingen mede genoemd. Het is niet de schuld van H. Alting, dat men haar vergeten heeft, [1]) ook niet de schuld van P. de Witte, den vroeger zeer gezochten schrijver van de Catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus [2]), noch van J. G. Walch. [3]) Maar wel is het mede de schuld van anderen, die, natuurlijk zonder te vermoeden wat zij deden, medewerkten om haar te begraven, zonder een lijknaald op haar graf te plaatsen. [4]) Men mogt niet van haar zwijgen, als

---

meyer begreep er niets van. Zoo was zelfs in Duitschland de saksische vertaling eene vreemdeling geworden. (De door Niemeyer aangehaalde plaats uit Feuerlin is in de tweede, niet in de boven door ons aangehaalde eerste editie te vinden.)

1) Hij schrijft, Explic. Catech. p. 6. (in Script. Theol. Heidelb. tom. III. 1646.): „in plurimas linguas translata fuit, Latinam, Belgicam, Saxonicam, Britannicam . . ." enz.

2) Van welk boek in 1728 de 33e druk uitkwam. Op bl. 4 wordt hier onder de vertalingen van den Catechismus ook de „saxische" genoemd.

3) Bibl. theol. I. 519: „Exstant et aliae (versiones), saxonica, britannica —" enz. Hij verwijst dan naar Alting.

4) Als Koecher in zijne Catechetische Geschichte (bl. 252) de vertalingen van den Heidelb. Cat. opsomt, noemt hij allerlei overzettingen, maar de saksische niet. Hij verwijst wél naar Alting. Waarom dan ook de saksische niet even als Alting vermeld? Misschien heeft hij er geen weg mede geweten. Als van Alpen de Geschiedenis van den Heid. Cat. in de landen buiten den Paltz beschrijft en onderscheidene vertalingen noemt, zwijgt hij van de sak-

men, gelijk Koecher en van Alpen en anderen deden, de geschiedenis van den Heid. Catechismus buiten den Paltz in Duitschland verhaalde. Toch noemde men niet haar, maar bijv. de Perzische, de Maleische en soortgelijke, alsof deze interessanter waren!

Het verheugt mij, de aandacht weder op haar te hebben mogen vestigen, en alzoo te hebben kunnen goed maken wat door anderen, zonder kwade bedoeling, misdreven is. Neen, wakkere M. J. L.! uw werk heeft niet verdiend, aan de vergetelheid ter prooi gegeven te worden. Wat gij „uth christlicker leve unde wolmeininge" jegens uw geliefd vaderland hebt gedaan en „der jögent unde dem gemenem Man darsülvest thon besten," dat blijven wij nog na drie eeuwen dankbaar waardeeren. Uwe vertaling hopen wij zorgvuldig in herinnering te houden als een gedenkteeken uit den tijd, die nog steeds op onze levendigste belangstelling rekenen kan. [1]) Wat Tilemannus Hesshusius met

sische overzetting. Hij zegt wel, dat Alting er een wijdloopig berigt van geeft, (NB. vrij wat minder wijdloopig dan het zijne, maar vrij wat naauwkeuriger; Alting heeft er drie en een halven regel over;) maar toont niet, Alting goed gelezen te hebben.

Maar zij verwijzen althans naar Alting en zoo kon men de verzwegene saksische vertaling nog op het spoor komen. Minder gelukkig voor haar is hetgeen de Hoogl. Vinke deed. Deze schrijft in zijne Praefatio voor zijne uitgave van de Libri Symb. bl. LXXXVIII: „in multas conversa est linguas", en verwijst dan naar Voetius, Polit. Eccl. (1663) I. p. 865. Voetius nu noemt daar allerlei vertalingen, maar juist niet de saksische. Dr. Schotel vermeldt ook wel andere vertalingen, maar de saksische gaat hij met stilzwijgen voorbij. Quid plura? Sedert honderd jaren is de saksische vertaling van den Heidelb. Cat. dood geignoreerd. Daar moeten wij tegen opkomen.

1) Dat de saksische vertaling ons somtijds ook nog omtrent de oorspronkelijke bedoeling van den Heidelb. Catechismus eene opmerkelijke dienst bewijzen kan, blijkt uit het volgende. In het 19e antw. zegt de duitsche Catechismus, dat God het Evangelie eindelijk „durch seinen eingeliebten Son erfüllet" heeft. De Heer Wolters zegt t. a. p. op bl. 135: „Dass das Wort eingeliebt mit der Liebe nichts zu schaffen hat wissen die Ueber-

schrik vervulde wordt door ons met opregte vreugde begroet, en op nieuw zien wij bevestigd, dat de gedachtenis van een waarlijk goed werk op den duur niet verloren gaat, maar bewaard blijft.

Aanm. Het exemplaar der saksische vertaling, dat ik heb kunnen gebruiken, behoort tot de bibliotheek van den Heer Mr. J. van Dam van Noordeloos te Rotterdam. Terwijl ik bezig was met mijne onderzoekingen over den Heidelb. Catech., verzocht ik dezen welwillenden raadsman inzage te mogen nemen van die geschriften uit zijne hoogstbelangrijke boekverzameling, door welke nog eenig licht over mijn onderwerp zou kunnen opgaan. Terstond zag ik mij bij een bezoek ten zijne huize eene reeks van boekjes voorgelegd, en bij het doorbladeren van een en ander — daar kreeg ik ook den Catechismus in handen „uth dem Hochdüdschen in Sessische sprake gebracht." Dat ik dit exemplaar vrij gebruiken mogt, behoeft niet gezegd te worden. De Catechismus is in één bandje gebonden met 1) Aphorismi ofte Hooft-puncten enz. 1617. 2) Korte Bekendtenisse der Christ-

---

setzungen sehr wohl; und auch die lateinische überträgt nicht per filium suum dilectum complevit." Hij meent, dat hier bedoeld is: „Mensch, Fleisch, Leib geworden" (naar Joh. 1 : 14; Gal. 4 : 4). De lat. vert., die, naar hij onderstelt, niet heeft durven schrijven „per filium suum genitum" heeft: per filium unigenitum.

Maar — om niet te zeggen, dat „eingeliebt" waarschijnlijk toch meer met „Liebe" dan met „Leib" te maken heeft (eene quaestie, die wij thans echter aan anderen overlaten), en dat de Catechismus meer dan eens het woord „eingeleibt" voor „ingelijfd" gebruikt, (hetgeen niet pleit voor de stelling van den Heer W.) moeten wij doen opmerken, dat de saksische vertaling in het 19e antw. heeft: „Endlick averst dörch synen leven Söne vervüllet". Derhalve is deze overzetter althans van oordeel geweest, dat „eingeliebt" wel iets met „Liebe" te maken had.

Hierbij voegen wij nog, dat ook de holl. vertaling van 1563 (Emden, overgedr. door Le Long) heeft: „door zijnen eengheliefden Sone." De latijnsche vertaling vinden wij terug in de hollandsche van Datheen. Die, welke wij nog nader zullen leeren kennen als de gemengde (nu voor het eerst aan het licht gebragte) recensie, houdt zich aan de Emdener vert. van 1563.

licken Lehre, so in der Gemeine Gades tho Embden enz., Bremen 1594, die voorafgaan, en 3) „Ein grundtlick Bericht" aangaande de leer van David Joris, 1597, boven genoemd.

Van den Heer Wolters te Bonn vernam ik later, dat in den jongsten tijd in Noord Duitschland twee exemplaren voorgekomen zijn op boekverkoopingen. Een was hij zelf op het spoor.

[Nadat dit alles reeds geschreven was, kwam mij onverwachts het boven reeds genoemde geschrift in handen van J. M. Kohlmann, Pastor zum Horn bei Bremen: „Welche Bekenntnissschriften haben in der Bremischen später Reformirten Kirche Geltung gehabt? Bremen, 1852, waarin de Schr. op bl. 34 zegt: „Dass er (nl. de Heidelb. Catech.) schon sehr frühe seinen Weg nach Nord-Deutschland gefunden haben mag, erhellt daraus, dass es eine plattdeutsche Ausgabe desselben giebt, in deren Besitz ich bin und die äusserst selten und bereits im J. 1563 übersetzt ist von einem M. J. L., wie er sich in der Vorrede unterschreibt." Dit is in 1852 geschreven. Dit is zoo weinig algemeen in Duitschland bekend geworden bij hen, die daarna over den Heidelb. Catech. handelden, dat noch Ullmann, noch iemand anders in 1863 (het feest- en jubeljaar), het bestaan van eene nedersaksische of platduitsche overzetting van den Heidelb. Catech. toont te vermoeden, terwijl zij er wel niet van zouden gezwegen hebben, indien zij haar gekend hadden. Wij mogen dus beweren, dat die saksische overzetting tot in 1866 nog eene verborgenheid gebleven is. De Heer Kohlmann deelt overigens, gelijk uit zijne door ons overgenomen woorden blijkt, bijzonder weinig aangaande die vertaling mede, waarvan dan toch althans de titel had kunnen overgeschreven worden, gelijk ook had kunnen gezegd zijn, welken tekst het 80^e^ antwoord geeft. Maar wij weten dan nu toch, dat althans 14 jaren geleden zulk een exemplaar in de nabijheid van Bremen te vinden was.]

Na het bovenstaande geschreven te hebben, kwam ik tot eene ontdekking, waarop ik in het minst niet had gerekend. Ik vermoedde volstrekt niet, dat ik hier ook nog het volgende zou mogen bijvoegen.

Zoover ons bekend is, weten zij, die over den Heidelbergschen Catechismus geschreven en ook de saksische vertaling vermeld hebben, er slechts van ééne, en wel van die uit het jaar 1563. Er bestaat echter — wie heeft het ooit gezegd? — nog eene tweede.

Drie en vijftig jaren, nadat de door ons besprokene overzetting het licht had gezien, werd er eene andere uitgegeven onder dezen titel:

Catechismus
Edder
Korte un̄-
derricht Christliker Leh-
re, Alse de in Kerken und
Scholen der Köhr und
Förstliken Paltz gelehret
wert: Samt den Kerken
Ceremonien und
Gebèden.
Erst up dat Nye gedrücket,
mit thodohninge der
Versikel
Uth dem Hochdüdeschen in
Sässische Sprake gebracht.

—

Gedrücket tho Bremen, bi und in
Vorlegginge Johan Wessels.
Anno 1616.

Het boekje [1]) is in 12° en heeft 175 bladzijden. Op

1) Dit exemplaar is in een en hetzelfde bandje gebonden met de Vyff Hövetstücke des Catechismi, Sampt Ettliken Korten unde Nodtwendigen Fragen unde Antworden, So vor kleine Kinder unde schlichte eintfoldige Lüde mögen

den titel en de voorrede (die niet gepagineerd, maar toch wel medegerekend zijn) volgt (bl. 9—85) de Catechismus, met de Lectiones, de Zondagsafdeelingen en de plaatsen der H. Schriften naar hoofdstuk en verzen aan den rand. De vragen zijn genummerd. Dan „Folgen de spröke der hilligen Schrift, daruth ein jeder in synem Stande lehren mach, wat em in synem berope tho dohnde geböhret" (bl. 86—91, de inhoud van de 10e Lectio, zooals die in de Paltzische kerkorde te vinden is). Daarna: „Van den Kerken Gebede." Onder deze rubriek vinden wij het liturgisch gedeelte, dat de uitgaven van den hoogd. Catechismus „sampt den Kirchen Ceremonien und Gebeten", (bijv. die van 1584), achter den Catechismus hebben. [1])

Men heeft deze saksische vertaling van den Heidelbergschen Catechismus slechts eenige minuten met die van 1563 te vergelijken, om spoedig te bemerken, dat wij hier niet maar eenvoudig een tweeden druk, maar eene geheel nieuwe uitgaaf van den Catechismus in het saksisch hebben, en wel zoo, dat de vertaler of bewerker de vroegere niet schijnt te hebben gekend. Immers zou het niet anders dan natuurlijk geweest zijn, dat met een enkel woord

---

gebruket werden, de dar andere lange Uthlegginge nicht vaten noch beholden können. Tho Bremen Gedrücket unde Vorlecht, by Johan Wessel. Anno 1614. — De Articulen des Christliken Gelovens. (nl. het Symb. Nic., Ath., Ambr. en Aug. en Jes. 53.) Sampt Etliken schönen Utherlesenen Gebeden. Gedr. tho Bremen, by Johann Wessell. Anno 1613. (NB. De drukker noemt zich nu eens Wessels, dan weer Wessel, dan wederom Wessell.)

1) In deze orde: Gebedt vor der predige. — Geb. am Sondage na der predige. — Ein ander Geb. n. d. pr. — Geb. n. d. pr. d. Catechismi. — Geb. an der werckdagen na d. pr. vor nodt und anliggen der Christenheit. — Form tho Döpen. — Vorbereidinge thom H. Avendm. — Form dat H. Avendmahl tho holden. — Form der Eheinleiding. — Van besökinge der krancken. — Geb. bij den Krancken. — Geb. bij den sterveuden. — Morgen Gebed. — Avend Gebed. — Geb. vor dem Ethende. — Geb. na dem Ethende.

in eene voorrede rekenschap was gegeven van de reden, waarom de oude overzetting niet in haren ouden vorm, maar, gelijk hier het geval is, met allerlei bijvoegselen vermeerderd in het licht werd gezonden. Niets daarvan. Als was er nooit eene saksische vertaling geweest, zoo verschijnt deze. Verder zou het niet anders dan natuurlijk zijn geweest, dat men de oude vertaling eenvoudig herdrukt had, al was het dan ook met toevoeging van de „ceremoniën en gebeden." Maar neen. Het is eene andere vertaling, wel nagenoeg gelijk aan de oude, maar toch kennelijk van haar onderscheiden. Behalve dat de tekst niet slechts dikwijls in spelling, maar ook somtijds in woorden afwijkt, zijn er ook meer plaatsen uit de H. Schriften aan den rand aangeteekend, dan in de oudere. Het is duidelijk, dat wij hier eene nieuwe overzetting hebben, naar eene latere hoogduitsche uitgaaf vervaardigd. Dit blijkt reeds uit den titel. De oudste uitgaven hebben: „Catechismus oder christlicher Underricht", en zoo ook de saksische overzetting van 1563: „Catechismus offte christlicke underricht". Deze nieuwe saksische vertaling heeft „Catechismus edder Korte ūnderricht Christliker Lehre." Dit „Korte" is van later tijd, even als bijv. de hoogd. uitg. van 1584 reeds heeft: Catechismus oder Kurtzer underricht Christlicher Lehr. Gedeeltelijk doet de titel ook denken aan dien der hoogduitsche uitgaaf van 1575: „Catechismus oder Christlicher unterricht — Sampt den Kirchenceremonien und Gebeten. Jetzt auffs new getruckt, mit Zuthuung der Versickel". Welligt is de titel woordelijk overgenomen van eene hoogd. uitgave. Daar mij echter zulk eene uitgave niet onder de oogen gekomen is, durf ik er verder niets van zeggen.

Bij een en ander behoeven wij nu niet langer stil te staan. Toch kunnen wij de aanmerking niet terughouden,

1° dat naar alle waarschijnlijkheid, blijkens het boven door ons aangevoerde, de oude saksische vertaling zelfs in haar eigen vaderland, na eene halve eeuw, reeds vergeten is geweest; 2° dat de behoefte aan eene saksische overzetting van den Heidelbergschen Catechismus voor de Gereformeerden in Noord-Duitschland nog ruim vijftig jaren na zijn eerste verschijnen, alzoo in het begin der zeventiende eeuw, diep gevoeld is geworden. Wat overigens het verschijnsel betreft, dat men in de laatste honderd jaren, als men de overzettingen van den Catechismus noemde, de saksische vertaling niet vermeldde, dit wordt nu dubbel bevreemdend, nu ons gebleken is, dat er niet slechts ééne, maar twee van elkander onafhankelijke saksische vertalingen zijn gedrukt. In het vergeetboek te geraken is nooit aangenaam, maar vooral niet, wanneer men in zijnen tijd gansch niet van beteekenis ontbloot was. Maar de saksische Heidelberger heeft nu eenmaal niet behoord tot de troetelkinderen der historiografie.

Aanm. Zoover mij bekend is, wordt van deze tweede saksische vertaling geen gewag gemaakt door hen, die de geschiedenis van den Heid. Cat. behandeld hebben. Haar bestaan is tot mijne kennis gebragt door de tweede uitgave van Feuerlins Bibliotheca Symbolica. Na dit boek lang gezocht te hebben, ontving ik eindelijk uit de bibliotheek van den Hr. Meulman de eerste uitg. van dit werk.[1]) Daar deze uitgave echter alleen over de Luthersche

1) De eerste uitgave heeft dezen titel: Bibliotheca Symbolica Evangelica Lutherana quam collegit, disposuit, et adiectis annotationibus descripsit Jac. Wilhelmus Feuerlinus D. P. P. Accedunt appendices duo, quarum I. Ordinationes et Agenda Ecclesiarum Nostrarum II. Catechismos Nostratium complectitur. Gott. ap. J. W. Schmidium. 1752. 8⁰. 402 blz.

De tweede uitgave heeft dezen titel: Jac. Guil. Feuerlini — Bibl. Symb. Evang. Luth., quam magno studio multisque impensis ipse dum vivebat collegit disposuit et adiectis annotationibus descripsit. Pars Prior Libros

belijdenisschriften handelt, vond ik er niets in over onzen Catechismus. Door den Hr. Wolters had ik vernomen, dat zich op de Universiteits-bibliotheek te Bonn een exemplaar van Feuerlins geschrift bevindt en dat dáárin de titel der oude saksische vertaling van 1563 aangetroffen wordt. Zoo verzocht ik dan inzage van dit werk en verkreeg haar terstond. Maar nu vond ik onder den reeds door Niemeyer (zie boven bl. 64) vermelden, maar door hem niet begrepen, titel der oude saksische vertaling bovendien den titel van eene andere overzetting in dezelfde taal, uit het jaar 1616, te Bremen gedrukt. Ik trachtte toen uit Bremen zelf een exemplaar daarvan te bekomen. Door den Hr. van Toorenenbergen opmerkzaam gemaakt op den Catalogus der Bremer stadsbibliotheek, waarvan hij een exemplaar bij de hand had, onderzocht ik, of die vertaling zich misschien daar bevond, en ziet, daar wordt zij vermeld op het „Verzeichniss sämmtlicher Bremensien der Bremischen öffentl. Bibl., zusammengestellt auf dem kleinern Bibliotheks-Saale," bl. 21. N°. 80. Op mijn verzoek ontving ik nu ook zeer spoedig het mij vroeger ten eenenmale onbekende boekje, waardoor ik in staat was, het bovenstaande aan het vroeger geschrevene toe te voegen. Men ziet, dat de letterkundige geschiedenis van den Heidelbergschen Catechismus, indien al niet te klagen, dan toch ook niet bijzonder te roemen heeft over de wijze, waarop vroeger hare volledigheid is behartigd.

Eccl. nostrae Symb. complectitur. Pars Posterior Scripta Theologorum Saeculi Reformationis id est XVI una cum Actis et Historia colloquiorum religionis caussa institutorum comprehendit. Omnia — aucta et locupletata recensuit et — edidit D. Joh. Barth. Riederer. Norimb. ap. W. Schwartzkopf. 1768. 8°. 400 en 271 blz.

1) Alphabetisches Verzeichniss sämmtlicher Bücher der Bremischen öffentlichen Bibliothek. 2 Heftn. Bremen, 1833, 34. Erste Fortsetzung. ibid. 1859.

2) Manuscripte und Bremensia (gedr. Bücher), ibid., 1834.

VIERDE HOOFDSTUK.

DE HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS IN HET NEDERLANDSCH.

(1563—1567.)

De Heidelbergsche Catechismus in Nederland! Gelijk men de geschiedenis van Nederland niet goed kan beschrijven, indien men van de Nederlandsche Hervormde kerk zwijgt, zoo kan men de geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk niet goed beschrijven, indien men den Heidelbergschen Catechismus met stilzwijgen voorbijgaat. De plaats, die hij onder de Belijdenisschriften dezer kerk inneemt, de invloed, dien hij op de prediking van het Evangelie in Nederland uitgeoefend heeft, het aandeel, dat hij heeft gehad in de vorming van de Nederlandsche Hervormde jeugd, in de godsdienstige opvoeding van het Hervormde gedeelte des Nederlandschen volks, in de leering en vertroosting van vele duizenden in Nederland nu ongeveer drie eeuwen lang, doet hem een eerzuil in ons midden verdienen. Even als een verdienstelijk mensch, zoo kan ook een verdienstelijk boek op velerlei wijze geëerd worden, onder anderen ook daardoor, dat men het de

moeite waardig keurt van zijne geschiedenis naauwkeurig na te gaan. Dat Nederland in dit opzigt reeds al het noodige gedaan heeft, mag niet gezegd worden. Volkomen juist en in elk opzigt volledig is ook de geschiedenis van den in het nederlandsch overgebragten en alzoo in Nederland bekend geworden Heidelbergschen Catechismus nog niet beschreven. Laat ons, nadat wij ruim driehonderd jaren lang het Heidelbergsche leerboekje als gast in ons midden hebben mogen begroeten, als huisvriend en geestverwant onder ons hebben zien vertoeven, eindelijk ook eens naauwkeurig trachten te weten te komen, hoe het eigenlijk tot ons gekomen, hoe het eigenlijk onder ons bekend geworden is.

Van den Heidelbergschen Catechismus in het nederlandsch hebben wij drie verschillende uitgaven te onderscheiden: 1° de vertaling van den tweeden hoogduitschen druk, vervaardigd door een onbekende, uitgegeven in hetzelfde jaar, waarin de hoogduitsche verscheen, alzoo in 1563, en wel te Emden; 2° de overzetting van Petrus Dathenus, het eerst in het licht gezonden in 1566; 3° eene tot heden, zoover ik weet, door niemand opgemerkte, door niemand opzettelijk beschrevene, eenigzins vrije overbrenging van den Heidelbergschen Catechismus in het nederlandsch, kenmerkend van de Datheensche overzetting onderscheiden en voor het eerst in 1566 gedrukt. Over deze drie, niet met elkander te verwarren, uitgaven hebben wij nu afzonderlijk te handelen.

Aanm. Het is hier de geschikte plaats, om een oogenblik stil te staan bij eene onjuistheid, die tot groote verwarring aanleiding heeft gegeven. Bij meer dan eenen schrijver kan men vinden hetgeen bijv. aangetroffen wordt in de reeds genoemde Catechisatie over den Heidelb. Cat. van P. de Witte, bl. 4, dat de Catechismus in het jaar 1563 in het hoogduitsch gedrukt, „uyt

de Hoogduytsche copie in de Nederlandsche sprake in 't selve Jaer te Heydelbergh overgeset ende gedruckt" is, welke hollandsche, te Heidelberg in 1563 gedrukte, vertaling dan verder weêr aan Datheen toegeschreven wordt. Zoo vermeldt Gerdes, Scrin. Antiq. VIII, 706: eene „Catecheseos Heidelb. Editio Belgica, Heidelbergae 1563 jam edita in 8, curante, ut credibile est, Petro Datheno". (Vgl. hierover ook 's Gravezande's Tweehonderdjarige Gedachtenis, bl. 55, waar de zaak niet al te duidelijk besproken wordt.) De vraag is in de eerste plaats, of er ooit eene nederlandsche vertaling van den Heidelbergschen Catechismus in 1563 te Heidelberg is gedrukt. Eerst na de beantwoording van deze vraag kan men onderzoeken, of zij aan Datheen moet toegekend worden. Waarop steunt de meening, dat er in 1563 eene holl. vert. van den Cat. te Heidelberg gedrukt is? Wij vinden die meening reeds in het begin der zeventiende eeuw. Thysius heeft in zijn „Leere ende Order der Nederlansche, soo Duytsche als Walsche, Ghereformeerder Kercken" (1615), zooals bekend is, ook den Heid. Cat. opgenomen. Op den titel lezen wij daar (bl. 121): Catechismus — wt de Hooch-duytsche Copye, in het Jaer des Heeren 1563. wtgegeven, in de Neder-duytsche sprake in t' selfde Jaer te Heydelbergh overgeset en ghedruckt" . . . In de voorreden, bl. 14, schrijft hij: dat de Heid. Cat. „te gelyck int selfde Jaer met den Hoochduytschen, in Nederduytsch vertaelt, te Heydelbergh ghedruckt zynde", — overal in de Nederlandsche kerken gebruikt is. Waarop rust dit toch? Bestaat er dan of bestond er eene Heidelbergsche hollandsche editie van den Catech. uit het jaar 1563? Nergens komt de titel van zulk eene editie voor. Te vergeefs heb ik naar een spoor van zulk eene uitgave gezocht. Wat ik gevonden heb? In den Catalogus der Boekerij van Is. le Long (Amst. S. Schouten, 1744) wordt op bl. 99 (der Libri in 8° et min. forma,) N^r^. 1197 de volgende titel aangetroffen: „De Psalmen Davids, en andere Lofsangen, wt den Fransoyschen Dichte in Nederlantschen overghesett, door Petrum Dathenum. Gedrukt 1566. sonder Nooten. De Catechismus van de Paltz, in de Nederduytsche sprake overgesett tot Heydelberch. Gedrukt

1566. in 8. NB. Aller eerste Druk, ongemeen Raar." Men mag aannemen, dat deze catalogus opgesteld is onder de oogen van le Long zelven, en dat men in de aanteekeningen, bij de Nrs gemaakt, zijn gevoelen vindt uitgedrukt. Wat lezen wij nu hier? Niet, dat deze hollandsche Catechismus te Heidelberg gedrukt, maar dat hij te Heidelberg overgezet is; ook niet, dat hij in 1563, maar dat hij in 1566 gedrukt is; niet, waar hij gedrukt is, want de plaats wordt niet genoemd. In den zoo rijken Catalogus van le Long komt verder geen Heidelbergsche druk van een holl. Cat. van 1563 voor, en elders zoekt men evenzeer, meen ik, te vergeefs.

Ik waag eene gissing. In de Emdener uitgaaf der holl. vertaling van den Heid. Cat. van 1563 volgen op fol. 38 „Christlicke gebeden", en wel met een afzonderlijken titel. Op dien titel (men kan hem onder de fac-similes hierachter vinden) lezen wij: „Eerst ghedruckt in de Cheurvorstelicke Stadt Heydelberch, door Joannem Mayer. Ende nu overghesett zijnde in de Nederlandtsche sprake, Ghedruckt int selve Jaer, Anno 1563." Uit deze woorden heeft men misschien opgemaakt, dat deze gebeden, in het nederlandsch overgezet, te Heidelberg in 1563 gedrukt zijn. (Men vergelijke hier eens de woorden, die bij Thysius en de Witte voorkomen.) Van deze Gebeden heeft men misschien verder tot den geheelen Catechismus besloten en zoo .... Ik verwacht de bedenking, dat men dan toch al met bijzonder weinig oplettendheid gelezen heeft. Wat zal ik antwoorden? Waar het de geschiedenis van den Heidelb. Cat. geldt, is bijzondere oplettendheid of helderheid van oogen niet altijd op even schitterende wijze ten toon gespreid.

Hoe het zij .... men moet het bestaan van eene te Heidelberg in 1563 gedrukte hollandsche vertaling van den Heidelb. Catechismus waarschijnlijker maken, dan tot heden geschied is; anders houden wij vol, dat zij niet dan in de verbeelding van sommigen heeft bestaan. Verwijst men ons naar de verzekering van Gerdes, t. a. p. bl. 706, volgens welke hij zulk een exemplaar in zijne boekerij had, („est rarissima," zegt hij van zulk eene Catechismus-editie, „eamque mea asservat Bibliotheca,") wij

antwoorden: Gerdes meende derhalve, dat hij zulk eene editie bezat; maar met betrekking tot den Heidelbergschen Catechismus heeft men zooveel gemeend! Het komt op den titel aan, en den titel deelt Gerdes niet mede.

I.

De nederlandsche vertaling van den tweeden hoogduitschen druk, te Emden in 1563 *uitgegeven.*

Hetzelfde jaar, waarin de Heidelbergsche Catechismus voor het eerst in druk uitgegeven, en in het latijn en saksisch overgezet is, zag hem ook in nederlandsch gewaad verschijnen. Maar de eerste nederlandsche vertaling gaf minder dan de latijnsche en saksische. Hij toch, die in 1563 voor Nederland wilde doen hetgeen wij M. J. L. zagen doen voor Noord-Duitschland, vertaalde immers den Catechismus, zooals die in de tweede hoogduitsche uitgaaf het licht had gezien. Wie dit goede werk heeft verrigt, kunnen wij volstrekt niet bepalen. Vroeger heeft men vrij algemeen aan Petrus Dathenus als den vertaler van deze Emdener overzetting gedacht, maar zonder eenigen grond. Men mag gerust aannemen, dat hij het niet gedaan heeft. In 1566 toch gaf hij, zooals bekend is, eene hollandsche vertaling van den Catechismus naar den derden hoogduitschen druk, te gelijk met zijne Psalmberijming, en hij spreekt daarover in de voorrede, waarmede hij deze laatste bij zijne lezers inleidt. Maar geen woord zegt hij van eene andere vroeger door hem vervaardigde overzetting, en zou hij dit niet gedaan hebben, indien hij er vroeger nog eene vervaardigd had? Zou hij, daar die vroegere

overzetting naar eenen vroegeren druk gemaakt was, niet met een enkel woord te kennen hebben gegeven, dât zij en waarom zij nu voor deze nieuwe plaats maken moest, voor deze nieuwe, die NB. zich veel minder getrouw aan het oorspronkelijke houdt, dan die, welke in 1563 te Emden uitgegeven is? Neen, gelijk niets pleit voor het gevoelen, dat hij reeds in 1563 de tweede hoogduitsche uitgaaf in het hollandsch heeft vertaald, zoo pleit niets vóór de stelling, dat Datheen twee vertalingen van den Heidelbergschen Catechismus heeft geleverd.

Om dit toetestemmen, houde men wel in het oog, dat als men Datheen reeds in 1563 met eene hollandsche vertaling laat optreden, of de Emdener uitgaaf van 1563 aan hem toeschrijft, men niets minder te verdedigen heeft dan deze geheel en al onhoudbare stelling: Petrus Dathenus heeft twee, kenmerkend van elkander verschillende, vertalingen van den Heidelbergschen Catechismus gegeven, ééne in 1563, bijna zoo letterlijk mogelijk naar de tweede hoogd. uitgaaf, ééne in 1566, volstrekt niet bijzonder getrouw, maar hier en daar zonder noodzaak vrij, met niet noodzakelijke verplaatsing van woorden en eene enkele bijvoeging, naar de derde hoogduitsche uitgaaf. Wat men uit het oog verloren heeft? Dat de holl. vertaling van 1563 eenen geheel anderen vertaler doet onderstellen, dan de holl. overzetting van 1566, die Datheen tot auteur heeft. Hoe is het dan ook mogelijk, dat bijv. Dr. Glasius, waar hij opzettelijk over Datheen handelt, ooit heeft kunnen schrijven: „Naauwelijks had de Heidelb. Catechismus in 1563 in het hoogduitsch en latijn het licht gezien, of Dathenus bragt dien, vooral ter dienste van de gemeente te Frankenthal, in het nederduitsch over. Zijne vertaling verscheen nog in hetzelfde jaar te Embden bij Gillis van der Erven. Wat den vorm betreft is zij, met geringe verande-

ring, dezelfde, die nog gebruikt wordt." [1]) De onjuistheden verdringen hier elkander, hetgeen niet wel verontschuldigd kan worden, daar hij, in 1852 alzoo schrijvende, de zaak volkomen juist voorgesteld had kunnen vinden bij den Hoogl. Vinke, door wien zij in 1846 naar waarheid uit een gezet was. [2]) Het ergste is wel de allerlaatste verzekering. De hollandsche vertaling van den Catechismus, die in 1563 te Emden gedrukt is, wat den vorm betreft met geringe verandering dezelfde, als die nu nog gebruikt wordt, d. i. als de in 1566 door Datheen vervaardigde overzetting? Waarheid is, dat deze laatste, die in de Nederl. Hervormde kerk gebruikt wordt, het werk is van eene andere hand, dan die aan de Emdensche vertaling van 1563 het aanzijn gaf, zooals eene vergelijking van de beide overzettingen iedereen leeren kan. [3])

---

1) Godgeleerd Nederland. Biogr. Woordenb. (1852) I. bl. 343.

2) In de Praefat. voor de Libr. Symbol. Eccl. R. N. p. LXXIII en LXXIV. W. te Water had het in 1756 (Hist. der Herv. Kerk te Gent, bl. 213, 214) reeds goed gezegd, in navolging van Is. le Long, dien hij aanhaalt.

3) Door eene vergelijking van Vr. 1—13, 17—24, 44, 116—119, die als voorbeeld voor het overige kunnen dienen, verkrijgt men o. a. de volgende varianten:

	Vertaling te Emden in 1563 uitgegeven.	Datheensche vertaling, van 1566.
Vr. 1.	Wat is — in leven	Welck is — beyde in 't leven
Antw. —.	myns Vaders in den Hemel kan vallen	mijns hemelschen Vaders vallen kan
	Ja oock my alles	iae ooc dat my alle dinc
— 2.	ten anderden — ellende	ten tweeden — allendicheyt
Vr. 3.	bekendt ghy dyn ellende?	kent ghy uwe allendicheyt?
— 4.	dan de Godlicke Wet	die Wet Gods
Antw. —.	Dit is dat voorneemste ende dat grootste gebot	Dit is het eerste ende het groot ghebodt
	ende — den selven ghelijck	desen ghelyck
Vr. 5.	Kanstu dat alles . . .	Kont ghy dit al . . .

Gaat men de afwijkende lezingen van beide uitgaven aandachtig na, (men lette vooral bijv. op Antw. 19, 23, 24,

---

	Vertaling te Emden in 1563 uitgegeven.	Datheensche vertaling, van 1566.
Antw. 5.	Neen	Neen ick
— 6.	Neen — warachtige — erkennen enz.	Neen hy, — waere — kennen enz.
Vr. 7.	Waer wt	Van waer
Antw. —.	eersten Ouderen	eersten Voorouderen
	vergift ofte verdorven is geworden	is verdorven worden
Vr. 8.	Zijn wy dan also seer verdorven, dat wy gantsch ende gheheel — tot allen boosen?	Maer sijn wij also verdorven, dat wy gantschelick — tot allen quade?
Antw. 9.	wt aenstoken oft ingheven des Duyvels, door moetwillighe	door 't ingheven des Duyvels, ende door moetwillighe
Vr. 10.	onghestraft laten henen gaen	onghestraft laeten
Antw. —.	Gheensins:	Neen hy gheens sins:
	hy toornet	hy vertoorent hem
	wt rechtveerdigen	door een rechtveerdich
— 11.	eyschet syne rechtveerdicheyt	soo heyscht syne gherechticheit
	bedreven	gedaen
Vr. 12.	Dewyle wy dan — hoe mogen wy dan dese straffe ontgaen	Aengesien wy dan — isser eenighen middel, daer door wy deze straffe ontghaen mochten
Antw. —.	rechtveerdicheyt	gherechticheyt
	volkomen betalinghe doen	volkomelick betaelen
Vr. 13.	Konnen wy dan — betalinghe doen	Maer konnen wy — betaelen
Antw. —.	gheensins	In gheenderley wege
	grooter	meerder
Vr. 14—16.	Evenzoo verschillend.	
Vr. 17.	te ghelyck mede	t' samen een
— 18.	die te ghelyck	die t' samen een
Vr. 19.	Waer door weet ghy dat?	Waer wt weet ghy dat?
Antw. —.	in den beghinne — daer na	eerstlick — ende naemaels
	heylighe Eertzvaderen	heylighe Patriarchen
	voorghebeeldet	laeten voorbeelden
	synen eenghheliefden Sone	sijnen eengheborenen Sone

44 en 119,) men overtuigt zich spoedig van de waarheid der stelling, dat wij in de beide vertalingen (van 1563 en

---

	Vertaling te Emden in 1563 uitgegeven.	Datheensche vertaling, van 1566.
Vr. 20.	ghelyck sy door Adam — verloren	also se door Adam sijn verdoemt
Antw. —.	die door waren gheloove hem	die hem door een oprecht geloove
Vr. 21.	Wat is de ware gheloove?	Wat is een oprecht gheloove?
Antw. —.	Het en is niet alleen een ghewisse bekentenisse	Een oprecht gheloove en is niet alleen een seker weten oft kennesse
Vr. 23.	Hoe luyden die selve?	Hoe luyden die Artijckelen?
Antw. —.	God Vader	Godt den Vader
	eengheboren Sone	eengheborenen Sone
	Maria de Joncfrouwe	die Maeghet Maria
	nederghedaelt	nederghevaeren
	aen den derden dach	ten derden daeghe
	te richten	te oordeelen
	levendighen	levende
	eene heylighe	Ick gheloove een heylighe
	verrysenisse	opstandinghe
	dat eewich leven	een eewich leven
— 24.	ende onse heyliginghe	ende onse salichmakinghe
Vr. 25—43.	Evenzoo verschillend.	
Vr. 44.	Waerom volghet daer: Neder ghedaelt totter Hellen?	Waerom volght daer naer, Afgedaelt ter Hellen?
Antw. —.	Op dat ick — versekert zy, dat myn Heere Christus, my, door syne onwtsprekelicke angst, smerten, ende schricken, die hy oock aen syner zielen, aent Cruyce, ende te voren gheleden, van de helsche angst ende pyne verlost heeft.	Op dat ick — versekert sy, ende my gantschelick vertrooste, dat mijn Heere Christus door sijne onwtsprekelicke benautheit, smerten, verschrickinghe ende hellische quael, in welcken hy in sijn gantsch lijden, maer in sonderheyt aen 't kruys ghesonken was, my van der hellische benautheyt ende pijne verlost heeft.
Vr. 45—115.	Evenzoo verschillend.	

1566) het werk voor ons hebben van twee (d. i. verschillende) overzetters. Is deze stelling waar, dan is Datheen niet de auteur der vertaling van 1563. Wil men dan nog

---

	Vertaling te Emden. in 1563 uitgegeven.	Datheensche vertaling, van 1566.
Vr. 116.	Waerom is den Christenen dat Gebedt noodich?	Waerom is dat Ghebedt den Christenen van nooden?
Antw. —.	welcke God ons eyschet	welcke Godt van ons voordert
	allen den ghenen wil gheven	alleen dien gheven wil
Vr. 117.	dat God behaecht	dat God aenghenaem sy
Antw. —.	om alle, dat hy ons te bidden bevolen heeft	om alle t' gene dat hy ons gheboden heeft te bidden
	niet aensiende dat wy het onweerdich zijn, nochtans om	niet tegenstaende, dat wy sulcx onweerdigh sijn, om
	ghewislicken	sekerlick
Antw. 118.	lichamelicke	lyflicke
Vr. 119.	Hoe luydt dat selve?	Hoe luydet dat Ghebedt?
Antw. —.	Onse Vader, die du bist in de hemelen.	Onse Vader, die daer sijt in de Hemelen.
	Gheheylicht worde dyn Name.	Uwen Naeme werde gheheylighet.
	Dyn Rycke kome.	U Rycke komme.
	Dyn wille gheschiede, op Aerden als in den Hemel.	Uwen wille gheschiede op der Eerden als in den Hemel.
	Onse dagelicke broodt geeft ons huyden.	Geeft ons huyden ons dagelicksch Broot.
	Ende vergheeft ons onse schuldt, als wy oock vergheven onsen schuldenaren.	Ende vergheeft ons onse schulden, gelyck oock wy vergheven onsen schuldenaren.
	Ende leydt ons niet in versoeckinge.	Ende leyt ons niet in versoeckinge, maer verlost ons van den quaeden.
	Maer verlost ons van den boosen.	
	Want dyn is dat Rycke, ende de kracht, ende de heerlickheyt in eewicheyt, Amen.	Want uwe is dat Rycke, die kracht ende de heerlickheit in der eewicheit, Amen.
Vr. 120—129.	Evenzoo verschillend.	

Bij deze vergelijking is eene van de uitgaven der Datheensche vert. van 1566 gebruikt.

gissen, [1]) dat hij haar verbeterd heeft, zoodat de in de Nederl. Herv. Kerk gebruikelijke Catechismus niets anders is dan de door Datheen verbeterde (waarnaar en in welk opzigt verbeterde?) Emdener van 1563, men zal die gissing prijs geven, als men zich met al de afwijkingen naauwkeurig bekend heeft gemaakt.

Waarschijnlijk is deze vertaling in het begin in Noord-Nederland door niet weinigen gebruikt geworden. Wij kunnen daarvan echter niets met zekerheid zeggen, omdat er nergens eenige melding van wordt gemaakt, althans niet zoo, dat wij daarbij verpligt zijn, juist aan de in 1563 uitgekomen vertaling te denken. Voor zeker mag gehouden worden, dat de Wezelsche Synode van 1568 niet aan deze overzetting, maar aan die van Dathenus (van 1566) heeft gedacht, toen zij (III. 2.) bepaalde: „In de Nederlantsche Walsche Kerken zal men volgen de Catechismus van Geneven, in de Duitsche Kerken, de Heydelbergsche", zonder dit echter als een gebod beschouwd te willen hebben. Van die Synode [2]) was Dathenus waarschijnlijk voorzitter; hij was er tegenwoordig en gansch niet zonder invloed [3]). Zijne vertaling van den Catechismus was toen reeds uitgegeven en bekend. Eenige artikelen vroeger (II. 31) werd toch bepaald, dat men in de kerkelijke gezan-

1) Met Dr. H. ter Haar in zijne Specimen Petri Datheni vitam exhibens (1858), bl. 125, die dan ook bl. 126 van de „redactie van Datheen" (Datheni redactio) spreekt. Men zegge gerust: Datheni versio. Datheen mag zijne verdienste als v e r t a l e r wel behouden, en ik mag in zijne „overzetting" niet maar eenvoudig bijv. met den Hr. Wolters (t. a. p. bl. 132, 133) eene „Ueberarbeitung" van de Emdener (van 1563) zien.

2) Gehouden 3 Nov. 1568 en volgende dagen. De Acta van deze Synode, in de nederlandsche taal overgezet, zijn nu laatstelijk gedrukt in de „Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde gemeenten (1563—1638)" enz. door C. Hooijer, Zalt-Bommel, 1865, bl. 33 enz.

3) Hij heeft de Acta het eerst onderteekend.

gen in alle kerken van Nederland onderhouden zou de Psalmen, van Dathenus overgezet. Bij deze Psalmen nu had hij den Heidelbergschen Catechismus naar zijne vertaling laten drukken.[1]) Een ander geval is het echter met hetgeen Brandt[2]) verhaalt van Peter Gabriël, als die te Amsterdam „alle zondagen den Heidelbergschen Catechismus leerde." Dit schijnt nog in de eerste helft van 1566 plaats gevonden te hebben, en het is waarschijnlijker, dat men toen te Amsterdam den Emdenschen druk van 1563 gebruikte, dan — indien men dezen niet kende — dat men daar toen reeds uit Datheens Catechismus zou hebben geleerd.

Wat de exemplaren van deze eerste hollandsche overzetting betreft, zij waren in den tijd van Is. le Long zoo zeldzaam, dat hij, de onvermoeide onderzoeker, in 1751 verklaren moest, nooit meer dan één er van te hebben gezien,[3]) en wel dat éene, waarvan hij zelf de gelukkige

1) Zoo als hij zelf zegt in de voorrede voor zijne Psalmberijming, die gedateerd is 25 Maart 1566: „Op dat oock de Christelicke leser een volkommen handtboecxken hebben mochte, hebbe ick den Christelicken Catechismum — tot den Psalmen laeten drucken."

Minder juist zegt dan ook de Heer Hooijer, t. a. p. bl. 30, 31: „Deze Catechismus, (hij bedoelt dien, waar de Synode te Wezel van spreekt) — in 1563 door den Keurvorst Frederik III ingevoerd, was reeds in hetzelfde jaar te Embden in het Nederduitsch uitgekomen." Heeft men te Wezel (1568) de nederl. vertaling van 1563 bedoeld, dan — heeft Dathenus daar zeker op de vergadering geslapen, iets, dat in den regel zijne gewoonte wel niet zal geweest zijn. Evenmin wordt over de Datheensche vertaling juist gesproken door Dr. C. G. Montijn, Gesch. der Hervorming in de Nederlanden, II, (1858), bl. 160.

2) Historie der Reformatie, I. 315.

3) Le Long herinnert, dat deze Nederlandsche overzetting van den Catechismus op den Index librorum prohibitorum (a[i] 1569) is geplaatst, en vermoedt daarin eene der redenen, waarom er naauwelijks exemplaren van gevonden worden. Niet minder waarschijnlijk is echter, dat toen de Datheensche

bezitter was. Om de hooge zeldzaamheid van dien druk gaf hij er dan ook een „zeer naauwkeurigen" overdruk van, [1]) opdat de schaarschheid der exemplaren niemand zou behoeven te verhinderen, dit belangrijke document te leeren kennen, dubbel belangrijk, omdat ook de exemplaren van den hoogduitschen tekst, dien men hier vertaald in handen kreeg, insgelijks tot de zeldzaamheden van het eerste water behoorden en nog behooren. Maar le Long deed nog meer. Hij vergeleek deze vertaling met het oorspronkelijke, [2]) en zoo bleek hem, dat alles van woord tot woord naar het hoogduitsch was overgezet. Door een en ander heeft hij eene groote dienst bewezen aan allen, die in de geschiedenis van den Heidelb. Catechismus belang stellen en blijft hij bij voortduring op onze dankzegging aanspraak maken. Van bijzonder groote waarde bleef na zijnen dood zijn overdruk, omdat het exemplaar, waarvan hij den Catechismustekst had laten overdrukken, verdwenen was. Wie had het? Nergens vond men er verder melding van gemaakt, en tot heden zien wij elkander aan met de vraag, wat er van le Longs exemplaar is geworden.

Daar komt mij geheel onverwacht een exemplaar van die overzetting in handen, bij gelegenheid van een bezoek, dezen zomer door mij gebragt aan de keurige boekerij van den Heer I. Meulman te Amsterdam. Men verbeelde zich mijne verrassing! Ik geloofde naauwelijks mijne oogen. Daar was ik dan nu in staat gesteld, als ooggetuige dien druk te beschrijven. Ik behoefde mij niet te vergenoegen

---

vertaling (van 1566) deze overzetting verdrongen had, men aan de exemplaren der verdrongene ook weldra geen waarde meer gehecht heeft.

1) Als „Eerste Bijlage" achter zijn Kort Historisch Verhaal, bl. 145—188.

2) Waarschijnlijk stond hem daarbij het exemplaar ter dienst, dat ook de Hoogl. van Alphen had gezien en geraadpleegd, en dat nu nog op de Bibliotheek der Utr. Hoogeschool is te vinden.

met de mededeelingen, die le Long heeft gegeven en die gedurende ruim eene eeuw de eenige bron waren, uit welke men iets aangaande deze eerste uitgave van den Heidelbergschen Catechismus in het nederlandsch kon te weten komen.

Daar las ik den titel:

Cathechismus, oft
Christelicke Onderrichtinghe, ghe-
lyck die in Kercken ende Scho-
len der CheurVorstelicken
Paltz, ghedreuen
oft gheleert
wort.

—

Wt de Hoochduydtsche sprake, in Neder-
duydtsch getrouwelick ouergeset.

—

Ghedruckt, Anno 1563.

Boven den laatsten regel staat het vignet van den drukker, Gillis van der Erven, te Emden. Het formaat is klein 12°. Het boekje bestaat uit 47 bladen, die genummerd zijn, terwijl de titel medegerekend is. Bl. 2—4[b] bevat de Voorrede, bl. 5—33[b] den Catechismus. Op bl. 33[b] begint de Aanteeckeninghe der voorneemsten Texten enz., die doorloopt tot bl. 37[b], waar te lezen staat: „Aen den Christelicken Leser. Wat in de eerste Druck was versien, als voornamelick Folio 55. dat is nu wt beuel ChurVorstlicker Genaden, hier by ghedaen gheworden." [1]) Op bl. 38—47

1) Woordelijk vertaald uit het hoogduitsch; zie boven, bl. 28. Dat dit hier geen zin heeft, schijnt men niet bemerkt te hebben. Folio 55 bestaat hier toch niet. Het antwoord over de Mis staat op bl. 22[a].

vinden wij eindelijk de „Huysghebeden" met een afzonderlijken titel. De vragen zijn niet genummerd, de verzen bij de hoofdstukken niet aangeteekend, evenmin als de zondagsafdeelingen. Het antwoord op de 80e vraag, dat men zich in het duitsch uit het vroeger medegedeelde [1]) herinneren zal, luidt aan het einde aldus: „Ende also is de Misse in den gront, een Afgodische verloocheninghe des eenighen Offers ende lydens Jesu Christi." Dit antwoord op de 80e vraag verheft boven allen twijfel, dat wij hier eene overzetting voor ons hebben van den tweeden hoogduitschen druk [2]).

Wat den overdruk van le Long betreft, wij kunnen daarvan, naar hetgeen ons door vergelijking gebleken is, getuigen, dat hij den tekst wel woordelijk, maar niet letterlijk, overigens naauwkeurig wedergegeven heeft. Die alzoo niet in de gelegenheid is, om de uitgave van 1563 zelve te raadplegen, kan zich gerust op le Long verlaten, mits hij niet ook de spelling in alles voor zich meent te hebben. [3])

Aanm. De vraag is, of het door ons bij den Hr. Meulman aangetroffen exemplaar hetzelfde is, als dat le Long in bezit

---

1) Zie boven, bl. 25.

2) Uit al het medegedeelde blijkt nu ook, hoe geheel en al onjuist al datgene is wat Ypey en Dermout schreven over de vertaling van den Heid. Catech. in het hollandsch, (Gesch. der Nederl. Herv. Kerk, I. bl. 457—459). Het heeft geen nadere aanwijzing noodig. Nog grooter verwarring heerscht op dit punt in de opgaaf van Mensinga, in zijne door het Haagsche Genootschap bekroonde Verh. over de Liturg. Schriften der Nederl. Herv. Kerk, bl. 32, vooral in noot 11 aldaar. Niet geheel juist is ook de mededeeling van den Hoogl. Clarisse (Encycl. Theol. ed. 2. p. 495, 496.). Zij laat zich gemakkelijk uit het bovenstaande verbeteren.

3) De spelling is hier en daar gewijzigd. Het eerste woord van den titel (Cathechismus) is reeds anders (Catechismus). Slechts ééne onjuistheid hebben wij aangetroffen. Vr. 100 (fol. 27.) staat bij le Long: „dat God ouer de gene toornet" lees: „dat God oock ouer de gene toornet".

heeft gehad. Ik durf hier niet beslissen. In het Tijdschrift „De vrije Fries, Mengelingen, uitgegeven door het Friesch Genootschap," VIII (nieuwe reeks II), 1e stuk (1857), blz. 1 enz. vindt men eene voorlezing van den Heer W. Eekhoff, over het leven van Petrus Wierdsma, „beroemd Friesch Regtsgeleerde", † 1811. Achter deze voorlezing komt bl. 40 eene lijst voor van handschriften en oude drukken, nagelaten door Petrus Wierdsma, en op die lijst wordt (bl. 47) o. a. ook ons exemplaar vermeld. In 1858 is een Catalogus uitgekomen van de „Letterkundige Nalatenschap van Petrus Wierdsma," te Leeuwarden bij W. Eekhoff, waarin de verkoop is aangekondigd tegen den 21n April van dat jaar. Op bl. 16 van dien Catalogus vinden wij ons exemplaar weder onder n°. 59. „Echte Heidelbergsche Cathechismus oft Christelicke Onderrichtinghe. Wt de Hoochd. Sprake overgeset. Met voorrede van den Paltsgraaf Frederik, 1563. Overzetting uit het jaar der eerste uitgave. Kl. 8°, 47 bladen, in heel leer." Dit nu is het exemplaar, dat thans aan den Hr. Meulman toebehoort. De naam van „Petrus Wierdsma" staat er vóór in, even als een strookje, geknipt uit den Catalogus eener Boekverkooping, waarop de titel van dezen Catechismus gelezen wordt. Ik heb niet te weten kunnen komen, tot welken Catalogus dat strookje behoort. Voorts bevindt zich op den titel een chirogram, dat ik niet heb kunnen ontcijfferen, maar waarin Dr. A. Kuyper, de geleerde uitgever van a Lasco's werken, den naam gelezen heeft van E. G. Coldewij, (in 1729 tot Gräfl. Archivar in Oostfriesland aangesteld,) die eene zeer rijke bibliotheek bezat. Achter het jaartal 1563 staat nog op den titel geschreven: „het eigenste jaar als deze Catechismus allereerst is uitgegeven." Zou dit het schrift van I. le Long zijn? Men zou zeggen: neen.

Over het exemplaar van P. Wierdsma wordt ook door Dr. Schotel gesproken, t. a. p., bl. 151. De onjuistheid en verwarring, die daar, zoowel als op bl. 150, in de mededeelingen over het exemplaar van le Long, en de Emdener vertaling van 1563, en de Datheensehe overzetting heerscht, is zeer groot en zeer te betreuren.

II.

De nederlandsche vertaling van Petrus Dathenus.

(1566.)

Drie jaren, nadat eene ons onbekende hand den Heidelbergschen Catechismus in het nederlandsch had overgezet, en deze overzetting (in 1563) te Emden gedrukt was, gaf Petrus Dathenus (in 1566) eene vertaling van zijne hand, te gelijk met zijne Psalmberijming, terwijl hij achter die vertaling van den Catechismus nog een liturgisch deel plaatste, bestemd voor kerkelijk gebruik onder de Nederlandsche Hervormden. Vóór die Psalmberijming plaatste hij een woord met dezen heilgroet aan het hoofd: „Allen Ghemeynten ende Dienaeren Jesu Christi, die onder die Tyrannie des Antechrists suchten ende klaegen, wenschet Petrus Dathenus die onoverwinnelycke kracht des heyligen Geestes, ende volstandicheyt des geloofs in een reyne conscientie doer Jesum Christum". In dat woord zegt hij onder anderen: „Op dat oock die Christelicke leser een volkommen handtboecxken hebben mochte, hebbe ick den Christelicken Catechismum, ende den voornaemsten deel der kercken ordeninghe, ende der ghebeden, so die by ons gebruyckt sijn, tot den Psalmen laeten drucken, alles tot beteringhe der kercken Christi." Deze voorrede is gedateerd 25 Maart 1566. [1])

Weldra was deze vertaling in veler handen. Gedurende

1) Niet 25 Maart 1567, zooals bijv. in den Rowaenschen druk der Psalmen (met lat. tekst daarnaast) staat, ook niet 25 Maart 1562, zooals wij lezen in den Catech. achter den Bijbel, te Emden in 1572 gedrukt, of wat nog elders gelezen moge worden.

het jaar 1566 verscheen zij minstens in drie uitgaven. Het volgende jaar zag er op zijn minst vier verschijnen. Het daarop volgende jaar bragt ten minste nog drie andere uitgaven, en zoo is het getal exemplaren van den Heidelbergschen Catechismus, wij kunnen wel zeggen, onophoudelijk vermeerderd. Van de eerste uitgave luidt de titel [1]) aldus: „Catechismus ofte Onderwysinghe in de Christelycke leere, die in de Kercken ende Scholen der Kuer-Vorstelicken Paltz gheleert wert. Metgaders der Christelicken Kercken Ceremonien ende Gebeden. In Nederlantsche sprake overgheset. Door Petrum Dathenum. Gedruct 1566.

Deze Datheensche vertaling is zoo algemeen bekend, al zijn dan ook de eerste uitgaven allerzeldzaamst, dat wij haar in het minst niet behoeven te beschrijven en dus niet behoeven te herinneren, dat de vragen genummerd en de zondagsafdeelingen met de verzen der aangehaalde Bijbelplaatsen op den rand aangeteekend zijn. Ieder weet, dat Dathenus den Catechismus naar den derden hoogduitschen druk heeft overgezet, zoodat dan ook het 80e antwoord, over de Mis, er in voorkomt met dit slot: „Ende also is die Misse in den gront anders niet, dan een verloocheninghe der eenighen offerhande ende lijdens Jesu Christi, ende een vervloecte Afgoderije." Vraagt men naar de naauwkeurigheid der vertaling, deze is over het geheel genomen niet woordelijk. Hier en daar veroorlooft zij zich eene vrije overzetting, somtijds eenige verandering en bijvoeging, terwijl het ook opmerkelijk is, [2]) dat zij zich hier

1) Volgens le Long, Kort Historisch Verhaal, bl. 131, maar door ons gewijzigd naar de titels van 1567, daar zijne opgave niet geheel juist schijnt te zijn.

2) Op het eerste is vroeger reeds gewezen bijv. door J. Ens, in zijn Kort Hist. Berigt enz. bl. 49—51, op de beide bijzonderheden door G. Benthem Reddingius, Over den Heidelb. Catech. III. 2. (1807) bl. 88—100. Vgl. verder hierachter *Aanm.* 2.

en daar tegenover de hoogduitsche vertaling bij de latijnsche voegt, waaruit blijkt, dat Datheen bij zijne overzetting de latijnsche gebruikt en er hier en daar de voorkeur aan gegeven heeft.

Hoe deze vertaling binnen korten tijd in de Nederlandsche Hervormde Kerk tot hoog aanzien is gekomen, hebben wij hier niet aantetoonen. Met een enkel woord herinnerden wij het reeds en op voldoende wijze is het door anderen geschied. [1]) Over de latere geschiedenis van den tekst dezer Datheensche vertaling spreken wij hier niet, daar wij ons alleen bij de eerste jaren bepalen. Ook heeft le Long reeds naauwkeurig nagegaan, op welke plaatsen de latere uitgaven van de eerste verschillen. [2]) Wij doen thans alleen opmerken, dat wij op grond van het onderscheid tusschen de vertaling van Datheen en die, welke in 1563 te Emden uitgegeven is, vast moeten houden aan de stelling, dat de Datheensche van 1566 geen bewerking is van de in 1563 gedrukte Emdensche, zoodat voortaan van deze laatste door ons ook niet meer mag gesproken worden, alsof zij eigenlijk dezelfde was, die met eenige veranderingen opgenomen is onder de belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk. Petrus Dathenus, en niemand anders, is de auteur van de vertaling, die zulk eene eereplaats in die Kerk ingenomen heeft, en het is de Datheensche, volstrekt niet de Emdensche, overzetting, die in vele duizende exemplaren, drie eeuwen lang, door de Hervorm-

1) Bijv. door Dr. J. Borsius, in zijn Overzigt van het trapswijze toegenomen en bekrachtigd gezag der Geloofsbelijdenis en van den Catechismus, als Form. van Eenigheid in de Ned. Herv. Kerk, van den aanvang der Hervorming tot op de Synode van Dordrecht, in 1618 en 1619. In het Archief voor Kerk. Geschiedenis inz. van Nederl., van Kist en Royaards. IX. bl. 296 env. Vgl. Vinke, l. l. praef. p. LXXIV env.

2) Kort Hist. Verh. bl. 132—134.

den in Nederland is gebruikt, en den zegen der Hervorming er bij voortduring heeft gebragt en bevestigd. In eene uitgave van de Belijdenisschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk verwachten wij dan ook te regt de nederlandsche vertaling van Petrus Dathenus, omdat deze, en niet de hoogduitsche of latijnsche Catechismus, in die Kerk aangenomen en erkend is. [1])

Aanm. 1. De exemplaren van de eerste uitgaven der Datheensche vertaling zijn in den hoogsten graad zeldzaam. Geruimen tijd heb ik te vergeefs getracht, er een van 1566 in handen te krijgen. Voor ruim eene eeuw was er van elk der bekende edities uit dat jaar althans nog één in de boekerij van Is. le Long. Mij is geen openbare of bijzondere bibliotheek in ons vaderland bekend, van welke nu hetzelfde gezegd worden kan.

Een enkel woord moge hier volgen over de edities uit de jaren 1566—1568.

I. In 1566 is de Datheensche vertaling waarschijnlijk driemalen gedrukt.

a. Catechismus enz. achter de Psalmen Davids en andere Lofsanghen — enz., die zonder noten gedrukt zijn, zonder pl. of dr., vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 125, 131, en op zijn Catal. bl. 99 van de BB. in 8°, Nr. 1197, met de bijvoeging: „NB. Allereerste Druk, ongemeen Raar." (Hiervan heb ik geen exemplaar gezien.)

b. Catechismus enz. achter „de Psalmen Davids, ende ander Lofsanghen, wt den Francoyschen Dichte in Nederlanschen overghesett, doer Petrum Dathenum. Metgaders den Christelijcken Catechismo, Ceremonien ende Ghebeden. — Gheprint int Jaer ons

1) Eenigzins bevreemdend is het dan ook, dat in eene uitgave van de Belijdenisschriften der Nederlandsche Herv. Kerk niet de Datheensche vertaling, maar de hoogduitsche en de latijnsche tekst gegeven wordt, en van den hoogduitschen tekst niet de derde, maar de tweede druk, hoe belangrijk deze dan ook zijn moge, of op zichzelven beschouwd, of voor de geschiedenis van den Heidelb. Catechismus.

Heeren. M. D. LXVI." z. pl. of dr., vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 116—124, 131, en op zijn Catalogus, bl. 99, N^r. 1199. Van deze uitgave heb ik een exemplaar vóór mij. Achter de Psalmen, die met noten gedrukt zijn, staat de Catechismus zonder afzonderlijken titel. Alleen gaat er eene bladzijde vooraf, waarop wij lezen:

Heydelberchsche,
M. D. LXVI.

Dan volgt (na eene blz. blanco) de

Catechismus,
Ofte Onderwijsinge
in de Christelijcke
leere.

De Voorrede van Frederik III wordt hier niet gevonden. De bladzijden zijn genummerd van 1—127. Op de laatste blz. (128) vinden wij een „Register" en daaronder:

Ghedruckt int Jaer
M. D. LXVI.

De Catechismus zelf beslaat 50 blz. De vragen zijn genummerd, de Zondagsafdd. met de verzen bij de Hoofdstukken uit de H. Schriften aangeteekend. [1])

c. Catechismus enz. achter de Psalmen met noten, ghedruckt buyten Londen, by Merten Wendelen, 2 November 1566, vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 125, en op zijn Catal. bl. 99, N^r. 1198. Dat deze Catechismus bij deze z. g. buiten-Londensche uitgave van de Psalmen behoort, durf ik niet verzekeren.

---

1) Dit door mij geraadpleegde exemplaar is vroeger het eigendom geweest van den Hoogl. Heringa, en wordt vermeld op den Catalogus van diens bibliotheek, bl. 3 der BB. in 12°. N^r. 44. Het is bij den verkoop gekocht door den Hr. E. Heringa, en later het eigendom geworden van den Hr. S. Gille Heringa, te Utrecht, die de goedheid heeft gehad, het mij voor eenigen tijd ter inzage en ten gebruike aftestaan. Mij doet het eenigzins leed, dat bij den verkoop in 1841 dit exemplaar niet op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool is gekomen, ofschoon 't mij toch ook verblijdt, dat het thans de zeer belangrijke verzameling Psalmberijmingen versiert, in welker bezit mijn hooggeachte vriend S. Gille Heringa zich verheugen mag.

Het exemplaar van deze Psalmen, dat ik vóór mij heb [1]), heeft den Datheenschen Catechismus niet. Ook staat niet op den titel uitgedrukt, dat er een Catechismus bij behoort.

Dat le Long drie uitgaven van 1566 zou gekend hebben, kan men wel afleiden uit zijn Kort Hist. Verh. bl. 116—126, maar niet uit bl. 131, waar hij, na den titel eener uitg. van 1566 vermeld te hebben, zegt: „Van dit Jaar zijn mij tweederley verschillende Drukken voorgekomen, beide in Octavo gedrukt, zonder Plaats nog Drukker". Hij spreekt dan niet van eene editie „buiten Londen bij M. Wendelen". De zaak is mij niet volkomen duidelijk. Daarom zal ik haar laten rusten, tot dat ik er iets met zekerheid van zeggen kan. Wijst men mij op den Catal. der Bibliotheek van Prof. Heringa, bl. 3 der BB. in 12°. Nr. 45, dan antwoord ik, dat de daar genoemde „Heydelb. Catechismus" niet de Datheensche is, maar die, waarover wij later moeten spreken. Op den Catal. van le Long, bl. 79, staat onder Nr. 965 nog vermeld een „Cetechismus (sic) van de Paltz, Ceremonien en Gebeden, in Nederl. overgheset, door Petrus Dathenus, 1566. Seer raar, doch iets defect". Is dit eene andere editie, dan eene der reeds genoemde?

II. In 1567 is de Datheensche vertaling zeker minstens vier malen gedrukt. Exemplaren van deze uitgaven zijn wel zeer zeldzaam, maar toch toegankelijk. Ik heb er althans een exemplaar van in handen kunnen krijgen. De bedoelde edities zijn:

a. De beide uitgaven van den Catechismus achter de Psalmen van Datheen „tot Rowaen by Abel Clemence," in 1567 uitgegeven.

Hierbij moet echter het volgende opgemerkt worden.

De Psalmen van Datheen zijn tweemaal gedrukt door Abel Clemence, eens „met den duytschen text" „op die kant", en

---

1) Het behoort tot de boekerij van den Heer van Dam van Noordeloos te Rotterdam. De Heidelb. Catech., die er achter gebonden is geweest, maar er nu niet meer mede vereenigd is, omdat hij op de Akad. Bibl. te Utrecht is gekomen, moet wel van den Datheensche onderscheiden worden. Zie hier onder, bl. 118, 119.

eens met „die Latynsche texte" „op die kant". De uitgaaf met „den duytschen text" op den kant heeft dezen titel: De CL. Psalmen Davids — enz. en als vignet den koning David met de harp en de woorden van Ps. 33 : 2. Tot Rowaen, by Abel Clemence. M. D. LXVII. De uitgaaf met „die Latynsche texte" heeft dezen titel: De Psalmen Davids — enz. en als vignet een schip met volle zeilen, en de woorden uit Ps. 107 : 23, 24. Tot Rowaen, by Abel Clemence. M. D. LVII (in plaats van LXVII. De voorrede van Datheen, die hier op den titel volgt, is gedateerd 25 Martii 1567, in plaats van 25 Martii 1566, en achter den Catech. staat: voleynt den XXVIII Aprilis, Anno M. D. LXVII.) Gelijk de titel, zoo verschilt ook het voorwerk in deze beide uitgaven. De druk der Psalmen is ook niet volkomen gelijk. Niet alleen zijn sommige drukfouten van de uitgave met den duytschen text verbeterd in de andere uitgave, maar ook andere kleine afwijkingen laten zich opmerken. Hetzelfde nu is het geval met den Catechismus-tekst, die er achter staat. („Eynde des Catechisini" verbeterd in „Eynde des Catechismi" enz.) De Catechismus achter de Psalmen met den duytschen tekst heeft tot opschrift: „Catechismus". De andere heeft tot opschrift: „Catechismus ofte onderwysinghe in de Christelicke Leere, Midtsgaders de Ceremonien ende Ghebeden". Of alles op nieuw gezet is voor de laatstgenoemde uitgave? Somtijds zou men 't gelooven, somtijds willen ontkennen. Hoe het zij, de beide uitgaven gelijken zoo op elkander, dat zij voor éene uitgaaf kunnen gelden. Die achter de Psalmen met den hollandschen tekst er naast (MDLXVII) is zeker eerst uitgekomen, die met den latijnschen tekst er naast (MDLVII) later. Beiden worden zij vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 127, en op zijn Catal. bl. 100. Nr. 1202 en 1203.) [1])

b. De Catechismus achter de Psalmen Davids van Datheen,

---

1) Van deze beide drukken heb ik een exemplaar voor mij, het eene (met den holl. tekst der Psalmen naast de berijming) uit de bibliotheek van den Hr. Meulman, het andere uit de bibliotheek van den Hr. van Dam van Noordeloos. Hier en daar vindt men nog wel een exemplaar van deze beide drukken.

(gedrukt) Anno M. D. LXVII, gebonden achter Het Nieuwe Testament, volgens den titel „Ghedruckt by Lenaert der Kinderen. An. 1567." De Catechismus is waarschijnlijk van dezelfde drukkerij. Hij heeft geen afzonderlijken titel. [1])

c. De Catechismus enz. achter de Psalmen Davids — gedrukt in 1567, z. pl. of dr., vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 126 en op zijn Catal. bl. 100. Nr. 1200, als „waarschijnlijk te Delft bij Herman Schinkel", gedrukt, „die daarover 23 Julij 1568 is onthooft, en de Boeken verbrandt. Ergo seer Raar". Aan het exemplaar, dat ik (vermoedelijk) van dezen druk voor mij heb [2]), ontbreekt de titel voor de Psalmen met een gedeelte van de Voorrede. De Catechismus heeft een afzonderlijken titel, waarop te lezen staat: Gedruct. Anno. 1567. Op de keerzijde begint de Voorrede van Frederik III. Op fol. 3b (titel en voorrede zijn medegerekend, ofschoon niet gepagineerd,) begint de Catechismus, die eindigt op fol. 27a, waarna het liturgisch deel volgt tot op fol. 64b.

d. De Catechismus enz. achter de Psalmen Davids — „In Nederlandtschen overghesedt, ende door den selven (?) wederom oversien ende verbetert, Door Petrum Dathenum . . . z. pl. of dr., M. D. LXVII. Vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 127, en op zijn Catal. bl. 100, Nr. 1201 („Seer Raar. Volgens den Index Libr. Prohibit. verbooden".) De Catechismus heeft een afzonderlijken titel, waarop wij lezen „Ghedruckt int Jaer. 1567. De Voorrede van Frederik III wordt hier niet medegedeeld. Den Catechismus vinden wij van blz. 3—48, het liturgisch deel van blz. 49—115. [3]) Le Long zegt van deze uitgave, Kort Hist. Verh. bl. 127, dat zij in 8° en 12°, mogelijk te Heidelberg, gedrukt is.

III. In 1568 is de Datheensche vertaling driemalen gedrukt. De exemplaren van deze uitgaven zijn, gedeeltelijk althans, ook zeer zeldzaam. Men kent de volgende edities:

1) Het exemplaar, dat ik kon raadplegen, is uit de bibliotheek van den Hr. Mr. W. J. Royaards van den Ham, te Utrecht.

2) Dit exemplaar is het eigendom van den Hr. S. Gille Heringa.

3) Het exemplaar, dat ik van dezen druk (in 8°) voor mij heb, behoort tot de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.

a. De Catechismus achter het Nieuwe Testament — met Annot. van Aug. Marloratus. Ghedruckt int Jaer 1568 (blijkens het vignet gedrukt bij Lenaert der Kinderen), zonder afzonderlijken titel. 12°. Vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 131. Boekz. des Bijb. bl. 773, en op zijn Catalogus, bl. 33. Nr. 395.) [1])

b. De Catechismus achter de Psalmen Davids, te Norwits by Anthonium de Solemne, Anno 1568, vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 126 en op zijn Catalogus, bl. 100, Nr. 1205.

c. De Catechismus achter de Psalmen Davids, in 12° en 24°, 1568, z. pl. of dr. vermeld door le Long, Kort Hist. Verh. bl. 127 en op zijn Catalogus, bl. 100. Nr. 1206.

Bij voortduring is de Datheensche vertaling door de drukpers in vele exemplaren verspreid geworden. Belangrijk is de uitgaaf van den „Catechismus ofte onderwysinghe inde Christelycke Religie, welcke inden ghereformeerden Euangelischen Kercken ende scholen der Nederlanden gheleert ende gheoeffent wert. Mitsgaders de Christelycke Ceremonien ende Ghebeden. Met neersticheydt oversien ende gheecorrigeert, door Gasparum van der Heyden. t' Hantwerpen by G. van den Rade, 1580". (De christelijke lezer wordt in het Voorberigt gewezen op het feit, dat er „een ontallijcke menichte exemplaren des Christelycken Catechismi, (welcke in allen ghereformeerden Euangelischen Kercken, ende scholen deser Nederlanden gheleert ende gheoeffent wort) gedruct zyn." Dit is veertien jaren, nadat de Datheensche vertaling hier bekend is geworden, geschreven.) Opmerking verdient verder de uitgave van 1611, tot Middelb. by Rich. Schilders in 4°., op last van de Zeeuwsche Provinciale Synode te Middelburg gedrukt; voorts die van A. Thysius, „teghenwoordelyck van nieus met de Latijnsche, Hoochduytsche en Neder-duytsche oude ende beste Copyen vergeleken, en nae de selvige verbetert", in zijne Leere ende Order der Nederl.-Gheref. Kercken, 1615, bl. 121—173, op de Dordtsche Synode gebruikt. e. a. (bijv. van 1725, te Dordrecht bij M. de Vries.)

1) Van dezen druk is een exemplaar te vinden op de Bibliotheek der Utr. Hoogeschool.

Aanm. 2. Dat de vertaling van Datheen verre van getrouw is kan blijken uit de volgende voorbeelden:

	Hoogd. tekst, 3e dr., 1563.	Vertaling van Datheen, 1566.
Vr. 1.	in leben und in sterben	beyde in 't leven ende sterven
Antw. —.	meines Vaters im himmel	myns hemelschen Vaders
Vr. 4.	Was erfordert denn	Wat heyscht
Antw. —.	diss ist das fürnembste und das gröste	Dit is het eerste ende het groot
— 7.	also vergifftet worden	also is verdorven worden
Vr. 8.	geneigt zu allem bösen?	gheneight tot allen quade?
Antw. 9.	auss anstifftung des Teufels, durch mutwilligen	door 't ingheven des Duyvels, ende door moetwillighe
Vr. 11.	nicht auch barmhertzig	ooc niet barmhertigh
— 14.	Kan aber jrgendt eine blosse Creatur für uns bezalen?	Kan oock ergens een bloote Creature gevonden werden, die voor ons betaele?
— 16.	ein warer und gerechter mensch	een waerachtich ende oprecht mensche
Antw. 19.	anfenglich — folgends eingeliebten Son	eerstlick — naemaels eengheborenen Sone
— 20.	durch waren glauben	door een oprecht geloove
— 24.	Der dritt — unser Heiligung	Dat derde — onse salichmaekinghe
Vr. 25.	warumb nennestu drey, den	waarom naemt ghy den
Antw. —.	der einig warhafftig ewig Gott seind	de eenich waerachtich ende eewich God sijn
— 29.	Darumb dass er uns selig macht von unsern sünden	Om dat hy ons salich maect, ende van onsen sonden verlost
— 36.	meine sünde, darin ich bin empfangen	mijn sonden, daerin ic ontfanghen ende gheboren ben
Vr. 40.	Warumb hat Christus den tod müssen leiden?	Waerom heeft Christus hem tot in den doot moeten vernederen?
Antw. 44.	versichert sey	versekert sy ende my gantschelick vertrooste
	schmertzen und schrecken, die er auch an seiner seelen, am Creutz und zuvor erlitten	smerten, verschrickinghe ende hellische quael, in welcken hy in sijn gantsch lijden, maer in sonderheyt aen 't kruys ghesoncken was

	Hoogd. tekst, 3e dr., 1563.	Vertaling van Datheen, 1566.
Antw. 48.	und dennoch nichts desto weniger auch in derselben ist, und personlich	ende persoonlick
— 69.	die unsauberkeit des leibs	die onsuyverheydt des vleesches
— 79.	als hetten wir selbst in unser eigen person alles gelitten und gnug gethan.	als hadden wy selve in onse eyghene persoone alles gheleden, ende Godt voor onse sonden ghenoegh ghedaen.
— 80.	Das Abendmahl	Dat Avendtmael des Heeren
	zur Rechten des Vaters	ter rechter handt Gods sijns Vaders
	wil	wil van ons
	Vgl. bl. 101.	
Vr. 81.	Welche sollen zu dem Tisch des Herren kommen?	Voor wien is dat Avendtmael des Heeren inghestelt?
Antw. —.	dass — ihnen verziehen	dat de selve hen om Christus wille vergeven
	Die unbussfertigen aber und heuchler	maer die sick niet met waeren herte tot Godt en bekeeren
— 82.	durch das ampt der Schlüssel	door de Sluetelen des Hemelrycx
Vr. 83.	Was ist das ampt der Schüssel?	Wat sijn die Sluetelen des Hemelrycx?
Antw. 89.	Im die sünde von hertzen lassen leidt sein	Het is een hertelick leetwesen, dat wy God door onse sonden vertoorent hebben
— 93.	deren die erste in vier gebotten lehret	daervan de eerste leeret,
	Die ander in sechs gebotten	Die ander,
— 94.	von jm allein	my hem alleen onderwerpe, van hem alleen

Meer dan eens sluit de Datheensche vertaling zich ook bij de latijnsche aan in hare afwijking van den hoogd. tekst, zooals blijkt uit de volgende opmerkelijke voorbeelden:

	Latijnsche vertaling, 1563.	Datheensche vertaling, 1566.
Antw. 4.	istud est primum	dit is het eerste
	Hoogd. diss ist das fürnembste	

	Latijnsche vertaling, 1563.	Datheensche vertaling, 1566.
Antw. 19	per filium suum unigenitum *Hoogd.* durch seinen eingeliebten Son	door synen eengheborenen Sone
Vr. 40.	Cur necesse fuit ut Christus ad mortem usque se demitteret? *Hoogd.* Warumb hat Christus den tod müssen leiden?	Waerom heeft Christus hem tot in den doot moeten vernederen?
Antw. 44.	cum antea, tum maxime in cruce pendens *Hoogd.* am Creutz und zuvor	in sijn gantsch lijden, maer insonderheyt aen 't kruys
— 79.	pro nostris peccatis poenas dedissemus, et Deo satisfecissemus. *Hoogd.* alles gelitten und gnug gethan	alles gheleden, ende Godt voor onse sonden ghenoegh ghedaen.
— 80.	qui jam secundum naturam suam humanam, tantum in coelis est *Hoogd.* der jetzund mit seinen waren leib im himmel — ist	die nu naar sijne menschelicke nature niet op der Eerden, maer in den Hemel is
— 81.	ea propter Christum remissa esse *Hoogd.* dass dieselbige ihnen verziehen	dat de selve hen om Christus wille vergeven
— 89.	Vere et ex animo dolere quod peccatis tuis Deum offenderis *Hoogd.* Im die sünde von hertzen lassen leidt sein	Het is een hertelick leetwesen, dat wy God door onse sonden vertoorent hebben

Aanm 3. Het is van belang, acht te geven op hetgeen wij noemen zouden den stempel of het cachet, waaraan de Datheensche vertaling van den Catechismus in al zijne uitgaven herkenbaar is. Daartoe heeft men te brengen: 1° het doorgaans op den titel uitgedrukte „Mitsgaders de Ceremonien en Gebeden", of de in elk geval bij den Catechismus gevoegde „Ceremonien en Gebeden" zelve. 2° In vr. 1 de woorden „beide in 't leven en sterven"; in Antw. 19: „door zijnen eengeboren Zoon"; in Antw. 24: „ende onse salichmakinghe"; in Antw. 80: „niet dan eene verloochening"; in Antw. 119: „Uw Naam — Uw Rijk — Uw wil — Uw is het Rijk (of koningrijk)" e. a.

III.

Eene vrije nederlandsche vertaling van den Heidelbergschen Catechismus.

(Gemengde tekst.)

A.

Afzonderlijke uitgaaf.

(1566, 1567.)

Hetgeen nu volgt wordt voor het eerst medegedeeld.

Nog nooit heeft iemand, als hij de geschiedenis van den Heidelb. Catechismus in Nederland beschreef, gewag gemaakt van andere uitgaven, dan de Emdener uit het jaar 1563 en die der Datheensche overzetting van 1566. Niemand onder hen heeft, voor zoo ver ons bekend is, getoond te vermoeden, dat men reeds zeer vroeg eene poging gewaagd heeft, om den tekst der hollandsche overzetting van de tweede hoogduitsche uitgaaf (Embden 1563) en den tekst der Datheensche vertaling naar de derde hoogduitsche uitgaaf, zamen te smelten, en er eenen — 't is wel niet anders uit te drukken — gemengden tekst van te maken. Dit is toch werkelijk geschied. Het spreekt van zelf, dat men alzoo geen vertaling van een duitschen tekst verkreeg, maar eigenlijk een nieuwen tekst van het leerboekje zamenstelde, waarin men nu eens den hollandschen tekst van 1563, dan eens den Datheenschen van 1566 terug gaf, dan eens, waar het mogelijk was, beiden vereenigde. Een duitsche tekst, waarmede deze hollandsche overeen komt, heeft nooit bestaan. [1])

---

1) Of zal hij misschien ook nog eens ontdekt worden?

Grijpen wij deze dingen uit de lucht? Verdichten wij slechts? Volstrekt niet.

Wij hebben voor ons liggen een boekje in 12°, met den volgenden titel:

Cathechismus
ofte Onderwijsinghe in de
Christelicke Leere, gelyc die in Kerc-
ken ende Scholen der Cheur-
Vorstelicken Paltz, ghe-
dreven oft geleert
wordt.
Wt de Hoochduytsche sprake, in Neder-
duytsch ghetrouwelick overgeset.

—

Ghedruckt te Embden, by Wil-
lem Gailliart, Anno
1566.

Het geheel bestaat uit 44 bladen, die behalve den titel genummerd zijn. Op den titel staat boven de woorden „Ghedruckt" enz. het vignet van den drukker. Op fol. 2—4 vinden wij de Voorrede van den Keurvorst, op fol. 5—33 den Catechismus, op fol. 34—43[a] Huysghebeden, voor de Christelicke Huysvaders, ende haer Huysghesin, op bl. 43[b] en 44[a] Somma, ofte kort Begrijp der Heydelbergscher Cathechismi. De vragen zijn genummerd van 1—129; de verzen zijn bij de Hoofdstukken uit de H. Schriften opgegeven. Zondagsafdeelingen zijn niet aangeteekend.

Dat de titel eigenlijk iets zegt, waartegen de waarheid opkomt, zal weldra blijken. Deze Catechismus is nooit zoo geleerd in den Paltz. Deze Catechismus is niet getrouwe-

lijk uit de hoogduitsche taal overgebragt. Legt men hem naast de beide reeds door ons besprokene hollandsche overzettingen, men ziet, dat hij zich nu eens aan de Emdener uitgaaf van 1563, dan aan de Datheensche vertaling aansluit, somtijds zijn eigen weg gaat, of ook eene vereeniging beproeft.[1])

Dit laatste, de vereeniging, is vooral opmerkelijk in het 80e antwoord, waarbij wij een oogenblik moeten stilstaan, omdat hier juist het kenmerkende van deze Catechismus-redactie uitkomt. Men herinnert zich, dat de tweede hoogduitsche uitgaaf de Mis noemde: in den grond eene afgodische verloochening des eenigen offers en lijdens van Jezus Christus; meer niet; — dat in de derde hoogduitsche uitgaaf was bijgevoegd: en eene vervloekte afgoderij, terwijl het woord afgodische in het voorgaande was weggevallen en de woorden „anders niet dan" waren bijgevoegd. Maar wat vinden wij nu hier? Den tekst van de derde uitgaaf gevolgd, maar tevens behouden wat wel in de tweede stond, maar in de derde hoogduitsche niet gevonden werd, het woord „afgodische" vóór verloochening. Zoo is het dan geworden: „Ende also is de Misse in den grondt anders niet, dan een Afgodische verloocheninghe des eenighen Offers ende lydens Jesu Christi, ende een vervloecte Afgoderie." „Afgodische verloochening" — en „vervloekte afgoderij" — men ziet, dat deze nieuwe redactie plus royaliste que le Roi is. Die dit geredigeerd heeft, wilde hier zeker niets verloren laten gaan. Hoe sterker, des te beter! Maar zoo verkrijgt men niet eene vertaling. Eene vertaling in den eigenlijken zin des woords hebben wij hier ook niet, veeleer eene hollandsche Catechismus-redactie, waarbij de twee genoemde

1) Zie hierover verder de *Aanm.*

vertalingen, over het geheel genomen, beurtelings worden gevolgd.

Aanm. Wil men het karakter van dezen gemengden tekst leeren kennen, men raadplege de volgende tabel:

		Gemengde tekst, Emden, 1566.	Overeenstemmende met (D = de Dath. vert. E = de Emdener uitg. 1563.)
Vr.	1.	Welck is	D
		in leven	E
A.	—.	mijns Hemelschen Vaders	D
		kan vallen	E
		ja oock dat my alle dinc	D
—	2.	*ten anderden — elende*	E (ellende)
Vr.	3.	*bekent ghy dyn ellende*	E
—	4.	*de Godtlicke Wet*	E
A.	—.	*Dit is dat voorneemste*	E
		ende dat groote ghebodt	D (het groot)
		ende — denselven ghelyck	E
Vr.	5.	*dat alles*	E
A.	—.	*Neen*	E
—	6.	Neen hij	alleen
		warachtige — erkennen	E
Vr.	7.	*Waerwt*	E
A.	—.	*eerster Ouderen*	E
		also vergift oft verdorven is geworden	E
Vr.	8.	*Zijn wy dan also seer verdorven, dat wy gantsch ende geheel*	E
		tot allen boosen	E
A.	9.	*wt aenstoken oft ingeven des Duyvels, door moetwillighe*	E
Vr.	10.	*onghestraft laten henen gaen*	E
A.	—.	Gheensins: maer hy vertoornt hem	alleen
		wt rechtveerdighen	E
—	11.	*eyscht sijne rechtveerdicheyt*	E
		bedreven	E
		dat is, met de eewighe	D

	Gemengde tekst, Emden, 1566.	Overeenstemmende met
Vr. 12.	*Dewyle wy dan*	E
	hoe meugen wy dan dese straffe ontgaen	E
A. —.	*rechtveerdicheyt*	E
Vr. 13.	*Konnen wy dan — betalinghe doen*	E
A. —.	*Gheensins: — grooter*	E
Vr. 14.	*Kan wel ergens*	E
	een bloote Creature ghevonden worden die voor ons betale	D (E creatuer voor ons betalen)
A. —.	Neent: Want ten eersten wil God aen gheen ander Creatuere de schuldt straffen, die de mensche gemaect heeft	D (E geheel anders)
— 15.	*eenen sodanighen*	E
	een ware — nochtans stercker	E
	die oock warachtich	D (E te ghelyck)
Vr. 16.	*ende rechtveerdich*	E (D ende oprecht)
A. —.	*Daerom, om dat — uteyscht*	E
	(dat) de selve (menschelicke natuere)	alleen
	die gesondicht hadde — betalede	D
	(en dat) doch (een mensche)	alleen
	een mensche selve een sondaer zijnde	D
Vr. 17.	moet hy tsamen	D (E te gelyck mede)
A. —.	*verdragen*	E
	rechtveerdicheyt	E
Vr. 18.	tsamen een	D (E te ghelyck)
A. —.	een volkomen	D (E volkomen)
Vr. 19.	Waer wt	D
A. —.	*in den beghinne — daernae*	E
	heylighe Ertzvaderen	E
	voorghebeeldet	E
	maer ten laetsten	E
	eengheliefden Sone	E (D eengeboren)
— 20.	die door een warachtich geloove hem	alleen
Vr. 21.	warachtich (gheloove)	alleen
A. 24.	*onze heylighinghe*	E (D salichmakinghe)
Vr. 25.	*dan dry, den Vader*	E
A. —.	*die eenige, warachtige*	E (D die eenich waerachtig)
	ende eewige	D (E eewighe)

Gemengde tekst, Emden, 1566.	Overeenstemmende met
Vr. 28. Waertoe dient het ons dat wy weten,	D (dient ons) — E geheel anders.
dat het God alles geschapen heeft	D (dat God) — E geheel anders.
ende noch door zijn voorsichticheyt onderhoudt	D — E geheel anders.
A. —. *lydtsamich*	E (D gheduldich)
welvaert	E (D voorspoedt)
ende op het toekomende, in goeden toeversicht ofte vertrouwen	E (D geheel anders)
oock niet	E (D noch)
roeren	D (E reppen)
noch buyghen	E (D noch bewegen)
— 44. versekert zy ende my gantschelick vertrooste	D (E versekert zy)
angst — schricken	E (D benautheyt)
ende Helsche quale	D (E laat het weg)
in welcken hy in sijn gantsche lijden	D — E geheel anders
ende (in sonderheyt)	alleen (D maar —) — E geheel anders
(aent Cruyce) gheleden	all. (D ghesoncken) — E geheel anders
angst	E (D benautheyt)
Vr. 45. (Wat) profiteert (ons)	alleen (D E nuttet)
de Verrijsenisse Christi	E
— 48. Maer soo de Menscheyt niet overal en is daer de Godheyt is, worden dan de twee Natueren in Christo, niet	D (E Maer worden dan met die maniere — so)
van malkanderen gescheurt	E (D gescheyden)
A. —. Gantschelick niet	D (E gheheel niet)
Want nademael	E (D want mits dien)
ende nochtans niet des te weynigher oock in de selve is	E (D heeft dit niet)
Vr. 49. Wat profiteert ons	alleen (D E wat nuttet ons)
— 51. Wat profiteert ons	alleen (D wat nut brengt ons E wat nuttet ons)
— 80. *Wat is daer voor een onderscheydt*	E (D wat onderscheyt isser)
Nachtmael	E (D Avontmael)
Pauselicke	E (D Paepsche)
A. —. *Nachtmael*	E (D Avontmael)
des Heeren	D (E laat het weg)

	Gemengde tekst, Emden, 1566.	Overeenstemmende met
	dat eenighe Offer	E (D de eenighe offerhande)
	[ende dat wy door — aangebeden zijn]	[D. Het ontbr. in E = 2e hoogd. dr.]
	Levendighen	E (D* levenden)
	ten zy sake	E (D tenzij)
	[(ende dat Christus) ligchamelick ...]	[alleen (D lijflick) E = 2e hoogd. dr.]
	Afgodische (verloocheninghe)	alleen (wel is waar met E, maar deze = 2e hoogd. dr.)
Vr. 85.	*toe ende opgesloten*	E
	Christelicken Ban	D (E chr. goettuchte)
A. 85.	*Dat na den bevele Christi*	E (D als achtervolghende tbevel Chr.)
	onchristelicke leere oft leven voeren	D (E ende wandel ...)
	(nadat sy) menichmael	alleen (D etlycken mael E onderwylen)
	broederlic	D (E laat het weg)
	vermaent zijn	E (D verm. zijnde)
	ende van	E (D laat *en* weg)
	hare dwalingen ende schandelicken leven	D (E hare erreuren oft dwalinghen ende lasteringhen)
	niet afstaen en willen	alleen (D niet afgaen en willen. E niet af en staen)
	der Kercken — der Kercken	E (D der ghemeynte — der ghemeynte)
	geordineert	E (D veroordineert)
	aengebracht worden	D (E aangewesen)
	na derselven vermaningen oock niet en bekeeren	E (aen ... D so sy na de vermaninghe niet en vragen)
	door verbiedinghe	E (D door tverbieden)
	der heyligher Sacramenten	E (D der Sacr.)
	wtgesloten worden	alleen (D gesloten werden E worden wtgesloten)
	der Kercken	E (D zijner ghemeynten)
	wanneer sy	E (D so wanneer sy)
	ware beteringe	E (D warachtige bet.)
Vr. 106.	*Dit Ghebodt*	E (D Maer dit ghebodt)

	Gemengde tekst, Emden, 1566.	Overeenstemmende met
	schijnt alleen van het dootslaen te spreken	D (E spreekt doch alleen van het dooden)
	Tis waer: Maer Godt wil ons	E (D God verbiedende enz.)
Vr. 116.	*Waerom is den Christenen dat Gebedt*	E (D dat Geb. den chr.)
	van noode	D (E noodich)
A. —.	*eyschet*	E (D voordert)
	alleen dengenen	D (E allen = 2e en 3e hoogd. dr.; drukfout.)
	ende hem daervoor dancken	E (D zonder *hem*)
— 119.	die ghy zijt	alleen (?) (E die du bist D die daer zijt)
	dyn — dyn	E (D uw — uw)
— 129.	(Amen is) so veel (te segghen) als	alleen (D Amen is te segghen. E Amen heet)
	Dat sal warachtig ende ghewis zijn	E (D het — waer ende seker —)
	veel ghewisser	E (D veel sekerer)

Uit deze voorbeelden (want het zijn slechts voorbeelden, als proeve van het geheel) blijkt, dat de „gemengde tekst" nu eens, en wel zeer dikwijls, den Emdener druk van 1563, dan eens den Datheenschen tekst volgt, en somtijds op zichzelven staat, als hij niet beiden vereenigt. Ook zie men niet voorbij, dat in een en hetzelfde antwoord nu en dan de merkwaardigste verschijnselen zich voordoen. (Vgl. bijv. Antw. 85.) Opmerkelijk is het Antw. op Vr. 116. De eerste hoogd. druk heeft (Antw. 115): Und das Gott seine gnade und heiligen Geist allein denen wil geben . . . Door eene drukfout is in de 2e hoogd. uitg. gezegd: allen denen . . . Het is verbeterd in den 3e hoogd. druk (bl. 77), waar wij lezen: allein denen . . . De Emdener overzetting van 1563, die den tekst van de tweede hoogd. uitgaaf volgt, vertaalt de drukfout: „allen den ghenen." De Datheensche vertaling heeft: „alleen" (niet in alle oude uitgaven). De gemengde tekst, die toch zoo dikwijls den Emdener van 1563 volgt, ook in Vr. en Antw. 116, gaat hier met de Datheensche overzetting mede, verlaat de Emdener (1563) en verbetert den vroegeren hoogd. tekst.

Maar hoe en door wien en met welk doel is nu deze hollandsche (gemengde) Catechismus toch tot stand gekomen?

De vraag is gemakkelijk gedaan en gedeeltelijk niet moeijelijk te beantwoorden, na al hetgeen wij hebben laten voorafgaan, wat namelijk het hoe? betreft. Hij, die dezen hollandschen Catechismus-tekst vervaardigde, moet gekend en gebruikt hebben:

1°. de nederlandsche vertaling, die te Emden in 1563 uitgegeven is, en die wij door le Long kennen. Dit blijkt uit zijne bijna doorgaande overeenstemming met die vertaling en uit de bijgevoegde „Huysghebeden."

2°. de vertaling van Datheen, die hij dikwijls volgt, als hij namelijk van die eerste overzetting afwijkt. [1])

Maar wie is de vervaardiger van deze uitgaaf?

Het is mij tot heden niet gelukt, iets te vinden, dat tot eenige gissing kan leiden. Nergens heb ik een spoor ontdekt van bekendheid met deze redactie, nergens een spoor van het gebruik, dat men van deze Catechismus-uitgaaf gemaakt heeft. Tot heden begrijp ik ook niet, wat eigenlijk iemand kan bewogen hebben, zoo te handelen als hier gehandeld is. Want hier is niet een werkelijk bestaande Catechismus vertaald. Hier is — iets vreemds gebeurd, iets dat regt zou geven, om van eenen vervalschten Heidelbergschen Catechismus te spreken, indien werkelijk kwade trouw en boos opzet in het spel was geweest. Daar er echter van geen boos opzet en kwade trouw sprake zijn

---

1) Men zou kunnen zeggen: hij behoeft niet die beide nederlandsche vertalingen gekend te hebben; hij kan wel een exemplaar van den tweeden en een exemplaar van den derden hoogduitschen druk voor zich hebben gehad en uit deze twee zijne vertaling hebben zamengesteld. Maar — dan verklare men de treffende overeenkomst met de beide nederlandsche vertalingen, daar waar zij niet noodzakelijk was, d. i. waar hij ook andere woorden had kunnen kiezen of ze anders had kunnen plaatsen.

kan, en men naar alle waarschijnlijkheid met eene goede bedoeling gewerkt heeft, zullen wij ons vergenoegen, het bevreemdend verschijnsel eenen „gemengden" tekst te blijven noemen.

Met betrekking tot het doel van deze Catechismus-uitgaaf mogen wij aannemen, dat althans de uitgever niet het oog gehad heeft op kerkelijk, maar eenvoudig op huisselijk gebruik. Hij heeft toch niet „de ceremonien en gebeden" der Datheensche vertaling, maar de „huisgebeden" van de Emdensche overzetting naar den tweeden hoogduitschen druk [1]) achter dezen Catechismus geplaatst en schijnt alzoo voornamelijk de stichting in den huisselijken kring bedoeld te hebben.

Of deze „gemengde" Catechismus veel gebruikt is?

Wij durven beweren, dat hij opgang heeft gemaakt. Het is waar, hij is uitgekomen in hetzelfde jaar, als waarin Datheen zijne overzetting gaf, die binnen kort algemeen in gebruik is gekomen onder de Nederlandsche Hervormden. Men zou dus geneigd kunnen zijn om te verwachten, dat deze gemengde Catechismus weinig bijval en dus weinig koopers gehad heeft. Men zou zich bedriegen. Deze Catechismus vond óók zijn publiek.

Althans een andere uitgever achtte het volstrekt niet bedenkelijk, een jaar later een nieuwen druk daarvan gereed te maken. Op eene geheel andere drukkerij, dan die

---

1) De orde van deze gebeden is in den gemengden Catechismus: (1) Morghen Ghebedt. (2) Ghebedt voor den eten. (3) Ghebedt na den eten. (4) Avondt Ghebedt. (5) Opentlicke Belijdinge der sonden, ende Ghebedt voor de Predicacie. (6) Ghebedt na de Predicatie, voor alle noodt ende perijckel der Christenheyt. (7) Een korte forme des Ghebedts na de Predicacie. Aan het einde Somma, ofte Kort Begrijp der Heydelbergscher Cathechismi. In de Emdensche vertaling staat 4 voor 2 en 3.

van Willem Gailliart te Emden, is in 1567 dezelfde Catechismus ter perse gelegd. De getuige is bij de hand, want vóór ons ligt een boekje met den volgenden titel:

Catechismus
offte Christlicke Onderwijsinghe, der
Heylsamer Leere Godlickes Woordts, gelijck de in
Kercken ende Scholen der Chuerforstlicken Paltz,
ende oock nu ter tijt in veelen Christelicken Ghemeinten
der Nederlanden, Aenghefanghen is, ghedreven
ende gheleert wordt.
Wt hoochduytsch, tot heyl ende profijt der selver
Nederlandischer Ghemeente seer vlitichlick
overgheset.

—

Ghedrucket, Anno M. D. LXVII.

Boven de woorden „ghedrucket" enz. staat een vignet, op de keerzijde van den titel begint de voorrede van den Keurvorst, die op de vierde bladzijde eindigt. Deze bladzijden zijn niet genummerd. Op fol. 1—26 vinden wij den Catechismus, op fol. 27—36 de Huys Ghebeden, voor de Christelicke Huysvaders, ende haer Huysghesin. Daarna op twee niet genummerde bladzijden: Regiester, offte een kort Begrijp des Heydelberchschen Catechismi. Eindelijk op de laatste gedrukte bladzijde de woorden uit Hand. 20 : 28 en daaronder een vignet [1]) met het randschrift: Noch Hoochte, noch Diepte, noch eenighe andere creatuere enz. Wederom lager de woorden uit Hand. 26 : 17, en onderaan:

---

1) Het vignet op de laatste bladzijde is niet hetzelfde, als het vignet op den titel. Dit laatste is hetzelfde als op den titel van de Datheensche Psalmberijming, die gedrukt is buiten Londen bij Merten Wendelen, 2 Nov. 1566, boven genoemd, bl. 94. Van waar deze overeenkomst?

Ghedrucket dorch Simon Steenbergen,
Anno 1567.

De vragen zijn genummerd van 1 tot 129. De verzen zijn bij de Hoofdstukken opgegeven, de Zondagsafdeelingen zijn aangeteekend — en bovendien de Lectiones, evenwel alleen de 1e, 2e, 5e en 7e, terwijl de andere voorbijgegaan zijn.

De plaats, waar dit boekje gedrukt is, wordt niet genoemd. Zoo is dan de vraag, waar Simon Steenbergen woonde. Le Long geeft in zijne Boekzaal der Nederduytsche Bijbels, bl. 860, eene Lijst van de Drukkers en Boekverkoopers, die sedert de Reformatie den Bijbel in hunne Borden hebben uitgehangen, naar de orde der jaren geschikt, en noemt onder het jaartal 1557 Symon Steinberghen te Deventer, in der Gulden Bibel.

Derhalve in 1567 te Deventer gedrukt bij Simon Steenbergen. Hoe is deze er toe gekomen, eene tweede uitgave te bezorgen van dezen eenigzins gewijzigden Heidelbergschen Catechismus? Er was waarschijnlijk navraag naar dezen druk. Hij werd gebruikt, dit is duidelijk. Men verlangde er exemplaren van te hebben. Anders zou Simon Steenbergen toch wel niet tot den druk hebben besloten — en dat in 1567!

Maar hij geeft niet eenvoudig een nadruk, niet een onveranderden tweeden druk. De titel van deze uitgaaf heeft, even als de tekst van den Catechismus (de drukfouten niet medegerekend), ook kleine afwijkingen.

Plaatsen wij eens de beide titels naast elkander, zoodat het verschil in het oog valt.

1566.	1567.
Te Embden bij W. Gailliart.	Te Deventer bij S. Steenbergen.
Cathechismus ofte Onderwijsinghe in de Christelicke Leere, gelyc die in Kercken ende Scholen der Cheurv. Paltz, ghedreven oft geleert wordt. Wt de Hoochduytsche sprake, in Nederduytsch ghetrouwelick overgeset.	Catechismus offte Christlicke Onderwijsinghe, der Heylsamer Leere Godlickes Woordts, gelyck de in Kercken ende Scholen der Chuerf. Paltz ende oock nu ter tyt in veelen Chr. Ghemeinten der Nederlanden, Aenghefangen is, ghedreven ende gheleert wordt. Wt hoochduytsch, tot heyl ende profyt der selver Nederlandischer Ghemeente seer vlitichlick overgheset.

Opmerkelijk is inderdaad dit verschil. De Deventersche uitgaaf heeft hier en daar iets bijgevoegd, dat niet tot den oorspronkelijken titel der gewone hoogduitsche uitgaaf behoort, en ook niet op den titel van den Emdenschen druk van 1566 is te vinden. Waarom is het getrouwelijk overgezet der Emdensche editie van 1566 veranderd in een „zeer vlijtiglijk overgezet"? Getrouw is ook deze Catechismus niet. Ook hier toch luidt het einde van het antwoord op de 80e vraag aldus: „Ende also is de Misse in den gront anders niet, dan een Afgodische verloocheninge des eenigen Offers ende lijdens Jesu Christi, ende een vervloeckte Afgoderije."

Waartoe ook die kleine afwijkingen van de Emdener uitgaaf van 1566, die hier en daar voorkomen en die zich niet laten regtvaardigen, daar zij niet toevallig zijn?

Wie antwoordt ons op de vraag, wat toch in het zoo onrustige jaar 1567 den boekdrukker Simon Steenbergen te Deventer mag bewogen hebben, eene nieuwe uitgave ter perse te leggen van den gewijzigden Heidelbergschen Catechismus, en wie hem daarbij ter zijde heeft gestaan. De titel zegt, dat deze Catechismus in vele Christelijke Gemeenten der Nederlanden nu ter tijd aangevangen is

en gedreven en geleerd wordt. Dit kan zien op den Heidelbergschen Catechismus in het algemeen, en behoeft juist niet van deze redactie te gelden. Maar waarom niet óf de Emdener uitgaaf van 1566 herdrukt, of de reeds in Nederland bekende Datheensche, óf eene nieuwe vertaling gemaakt? Wie heeft het toezigt gehad op deze uitgave? Die haar bezorgd heeft was bekend met eene editie, waarin de Lectiones aangeteekend stonden, zooals de Catechismus in de Paltzische „Kirchenordnung" ze het eerst heeft, maar niet de eerste Datheensche drukken. Voegde men ze er bij, waarom dan zoo slordig? En waartoe? Die Lectiones waren bestemd voor kerkelijk gebruik, even als de aanteekening van de Zondagsafdeelingen. Waarom niet liever de ceremoniën en gebeden der Datheensche uitgave er bij gevoegd, voor welke wij hier de Huisgebeden vinden?

„Seer vlitichlick overgheset" — het is en blijft bevreemdend.

Hoe dit alles ook zij, uit het bestaan van twee verschillende drukken van dezen veranderden Heidelbergschen Catechismus mogen wij opmaken, dat hij met eenige graagte ontvangen en in niet weinige handen gekomen is. Vele Gereformeerden in Nederland hebben er zich van bediend, en zoo heeft de Heidelbergsche Catechismus ook in dezen vorm zich een weg tot menig huis weten te banen.

Vraagt men, wat dan toch van al de exemplaren is geworden, die men in Nederland heeft gebruikt, wij gelooven te mogen antwoorden, dat deze twee uitgaven vooral veel zullen te lijden gehad hebben van de Roomschen, en dat verder de onophoudelijk vloeijende stroom van Datheensche Catechismen, die bepaald voor kerkelijk gebruik waren ingerigt en gedrukt, spoedig dezen veranderden Catechis-

mus heeft verdrongen, of, om in het beeld te blijven, weggespoeld.

Maar waaruit verklaren wij, dat deze gemengde redactie vroeger zoo weinig opgemerkt is, dat er nergens melding van wordt gemaakt in gelijktijdige geschriften? Of schuilt hier of daar in eenig geschrift bijv. tusschen de jaren 1566 en 1572 iets, dat naar eene beoordeeling of wederlegging van dezen Catechismus of naar eene waarschuwing tegen hem gelijkt? Ik heb nog niets kunnen vinden. Misschien zal een ander in het vinden gelukkiger zijn.

Altijd blijven deze beide uitgaven merkwaardig als eene nieuwe bijdrage tot de kennis van het godsdienstig leven der Gereformeerden in de Nederlanden gedurende de eerste jaren na het verschijnen van den Heidelb. Catechismus, en als een nieuw bewijs, dat hij met zeer veel graagte in Nederland is ontvangen.

En nu de vraag, waaraan wij het moeten toeschrijven, dat tot in 1866 allen, die in Nederland over den Heidelbergschen Catechismus geschreven hebben, zelfs van Alphen, Ens en Le Long, ook Vinke en Schotel, niet met een enkel woord van dezen veranderden Catechismus hebben gesproken. Zij kennen hem niet. Hoe heeft hij zich zoo kunnen onttrekken aan den blik ook van naauwlettende navorschers? Wat zullen wij zeggen? De exemplaren van deze beide drukken zijn zeldzaam. Maar van elken druk is toch minstens één exemplaar bewaard gebleven. Van den Deventerschen druk is sedert ongeveer 260 jaren een exemplaar in de Boekerij, die thans tot de Utrechtsche Hoogeschool behoort. Dat men er vóór 1835 geen acht op geslagen heeft, laat zich verklaren, want het was niet mede gecatalogiseerd. Maar na 1835! Zeer duidelijk staat op den Catalogus Bibl. Rheno-Traiectinae, op het woord Catechismus, bl. 209, het volgende te lezen: — Offte christl.

Onderwysinghe, der ... Leere Godel. Woordts, gelyck de in kerken en scholen der Paltz ende ... nu ... in veele ... Ghemeinten der Nederl ... ghedreven ... wordt. Wt hoochduytsch ... overgeset. Sine loco, Sm. Steenbergen, 1567. Misc. theol. Oct. Nr. 55. Waarom hebben die Nederlandsche geleerden, die na 1835 opzettelijk over den Heidelbergschen Catechismus geschreven hebben, niet eens op de Academische Bibliotheek te Utrecht gezocht? Misschien hebben zij het gedaan, misschien ook den Catalogus ingezien. Waarom dan althans den titel ook niet volgens den Catalogus vermeld? Nu schrijft Dr. Schotel, dat de eerste, die het, voor zoover nog bekend is, (in Nederland) waagde zijn naam als drukker op het titelblad van den Heidelbergschen Catechismus te vermelden, de leidsche boekdrukker Jan Paedts Jacobszoon was (1569). Simon Steenbergen heeft zijn naam zeker niet op den titel geplaatst van den Paltzischen Catechismus, dien hij Anno 1567 gedrukt heeft, maar wel op de laatste bladzijde. Doet het nu weinig ter zaak waar zijn naam staat te lezen, dan zou ik meenen, voor Simon Steenbergen de eer te mogen vindiceeren, die men aan Jan Paedts Jacobszoon toegekend heeft. Eere wien eere toekomt. Waar het stof lang genoeg namen en boeken, die gekend verdienen te worden, heeft bedekt, daar verheugen wij ons met hartelijke vreugde, dat wij het mogen wegblazen, en aan zulke namen en boeken de plaats mogen teruggeven, die hun toekomt en reeds voorlang had moeten ingeruimd worden.

Aanm. 1. Van de beide exemplaren, die ons den gemengden tekst van den Heidelbergschen Catechismus hebben doen kennen, is het eene, zooals uit het bovenstaande blijkt, op de Academische Bibliotheek te Utrecht. Het is in één bandje vereenigd met het Kort end' waerachtich Verhael, waeromme de partic. Synodus van Zuyt-hollant het boeck Hi. Herberts over Rom. 2

als onsuyver end' schadelick gheoordeelt heeft, 's Gravenh., 1592, en met de Bekentenisse Hermanni Herberts, Rott. 1593. Deze gaan vooraf. Op den titel van het eerste boekje staat geschreven: ex dono Ev. Pollionis. De boekerij van Everard van de Poll is twee jaren vroeger (1503) dan die van van Buchell een deel geworden van de Biblioth., welke thans de Utr. Hoogeschool toebehoort. Onze Catechismus-uitgaaf wordt niet vermeld in de beide catalogi, die vóór 1835 van die Bibl. vervaardigd zijn. Zeker valt hij minder in het oog, dan het boekje, dat in het bandje vooraan staat, zoodat dit ook alleen vermeld wordt in den catalogus van 1608. Het onregt, jegens het tweede boekje gepleegd, wordt hersteld in den catalogus van 1718; maar daar heb ik weder te vergeefs het eerste gezocht ('t kan aan mij liggen). De catalogus van 1835 heeft ze eindelijk alle drie genoemd. „Festina lente" schijnt de leus van dit boekje te zijn. Nu slaapt het nog dertig jaren, voordat het, om zijn allermerkwaardigst deel, meer op den voorgrond geplaatst wordt. Mij kwam het in handen, toen ik mij onlangs al de op de Bibliotheek aanwezige gecatalogiseerde Catechismi geven liet. Ja — maar toen was deze eerst niet te vinden, ofschoon hij toch in den catalogus vermeld was onder een bepaald N^r. Dit N^r. van den catalogus gaf echter een geheel ander boek. Ik verzocht dus vriendelijk, dat men zoeken zou, totdat men het verdwaalde schaap had gevonden. Binnen een uur, geloof ik, was de vlugteling opgespoord. Het is, als schaamde hij zich voor den dag te komen, gelijk iemand, die zich eigenlijk uitgeeft voor iets, waarop hij geen aanspraak mag maken. Nu, het is Simon Steenbergen, of wie hem geholpen heeft, van ganscher harte vergeven, dat hij een weinig willekeurig is te werk gegaan, en den Heidelberger niet zuiver terug gegeven heeft. Hij heeft hem althans niet verwaterd, en de Keurvorst zou dezen Catech. om de bijvoeging in het 80^e antwoord ook wel niet vervolgd hebben!

Maar nu het andere exemplaar, dat de uitgaaf vertegenwoordigt van Willem Gaillart te Emden (1566)? Dit was, toen het mij het eerst in handen kwam, het eigendom van den Hr. van Dam van Noordeloos te Rotterdam. (Het was gebonden achter de

Psalmen van Datheen, „gedrukt buiten Londen bij Marten Wendelen 1566", op welke Psalmen eerst nog volgt: Een corte ondersoeckinghe des Gheloofs, over die ghene die hen totter Ghemeynte begheven willen. Ghedruckt in-1566. Daarachter was dan de genoemde Catechismus-uitgaaf geplaatst.) Naauwelijks had ik bij het begin van mijne onderzoekingen over den Heidelb. Catechismus den Heer van Dam van Noordeloos verzocht, mij ter inzage te willen toezenden al de exemplaren van den Heidelbergschen Catechismus uit de jaren 1563—1570, die zijne boekerij mogt bevatten, of terstond werden mij door hem eenige boekjes gezonden, waaronder ook dit. Ik had toen reeds kennis gemaakt met het exemplaar der Utrechtsche Bibliotheek (van Simon Steenbergen, 1567), en was dus niet weinig verrast, toen ik een exemplaar vond van een druk, die een jaar vroeger bij een anderen uitgever in 't licht was gekomen. Dit exemplaar heeft vroeger toebehoord aan den Hoogl. Heringa. Op den Catalogus van diens bibliotheek (verkocht in 1841) staat het vermeld onder de boeken in duodecimo, bl. 3, N^r. 45 (waar eerst genoemd worden: Die Psalmen des koninckl. Proph. Davids enz. — en dan „Cathechismus (Heydelb.) et Huysghebeden. l. p." Daarachter: „Cf. ann. cl. def. in fr. l." Bij het vervaardigen van den catalogus heeft men volstrekt niet vermoed, dat men met iets zeer bijzonders te doen had. Anders had men er wel bijgevoegd: Liber rarissimus. Ook had wel vermeld mogen worden: te Embden, by Willem Gailliart. Of de Hoogl. Heringa vermoed heeft, dat hij in deze Catechismus-uitgaaf iets bijzonders bezat? De aanteekening van zijne hand spreekt wel over den buiten-Londenschen druk van de Psalmen, maar niet over den Catechismus. Het is op de auctie van den Hoogl. Heringa, dat de Heer van Dam van Noordeloos dit exemplaar gekocht heeft. Thans is het te vinden op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool. De Heer van Dam van Noordeloos heeft namelijk de goedheid gehad, op mijn verzoek het daaraan aftestaan in ruiling tegen een exemplaar van den Heidelb. Catechismus, tweeden hoogduitschen druk, 1563. Men zal zich herinneren, dat er twee exemplaren van bekend zijn. Het eene is op de Akad. Bibl. der Utr. Hoogeschool, het andere

was het eigendom van den Hr. Wolters te Bonn. Deze heeft zijn exemplaar, te gelijk met dat van den derden hoogduitschen druk van 1563, verkrijgbaar gesteld, en zoo is het dus ook met dat exemplaar van den 3n hoogd. druk naar Utrecht gekomen. Daar de Utrechtsche Acad. Bibliotheek reeds een exemplaar van den 2n druk bezat, mogt ik den Hr. van Dam van Noordeloos voorstellen, het in ruil aantenemen tegen zijn exemplaar van den holl. Catech. (Emden, Gailliart, 1566), dat daarop met zijne toestemming genomen is uit het bandje, waarin het gebonden was (zie bl. 118), en tegelijk met het boven vermelde exemplaar van den hoogd. Cat. 3n druk (zie bl. 35), mede als geschenk van den ongenoemden vriend, op de Academische Boekerij is gekomen.

Aanm. 2. Men zal vragen, of er ook niet elders exemplaren te vinden zijn van de beide nu bekend geworden edities van den z. g. gemengden tekst. Mijn antwoord is, dat nog nooit iemand deze beide edities heeft opgemerkt, zelfs Is. le Long niet. Op grond hiervan vermoed ik, dat de exemplaren dier uitgaven bijna alle verdwenen zijn. Evenwel kan er van elk nog een exemplaar hier of daar in België schuilen. Op den boven reeds vermelden Catalogue des Livres de feu Mr. J. F. van de Velde (1830) vond ik, I, bl. 580, Nr. 5745, het volgende: Cathechismus, ofte onderwysinghe in de christelicke leere, ghelyck die in kercken en scholen der cheurvorstelicken Paltz, ghedreven oft gheleert wordt. Embden, 1565. in-8." Daaronder: „Zelven catechismus. Zonder stad, 1566. in-8." Op mijn verzoek heeft de Heer Baron de St. Génois, Bibliothecaris van de Universiteits Bibliotheek te Gent, onderzocht, door wien die Catechismen op die verkooping gekocht zijn, en of ze ook misschien op de Bibliotheek der Gentsche Universiteit zijn te vinden. Het resultaat is geweest, dat men niet kon nagaan, wie ze gekocht had, en dat zij niet op de Univ. Bibliotheek waren. Vervolgens heb ik mij tot den Hr. Baron Rahlenbeck te Visé bij Luik gewend, om te vernemen, of deze kenner van oude boekwerken uit den Hervormingstijd ook iets van deze Catechismen wist. Het antwoord was, dat hij er nooit van gehoord had. Hieruit leid ik af, dat de beide exem-

plaren der Bibliotheek van den Hr. van de Velde op dit oogenblik moeijelijk zullen te vinden zijn, en dat de beide exemplaren der Utrechtsche Akad. Bibl. tot de zeldzaamheden van de uitgelezenste soort behooren. Overigens geloof ik niet, dat de beide exemplaren der Bibliotheek van den Hr. van de Velde tot andere uitgaven van den Catechismus behooren, dan de beide genoemde Utrechtsche exemplaren. In beide titels van dien Gentschen catalogus schuilt zonder twijfel eene drukfout. De eerste titel is geheel dezelfde als die van den Catechismus, die in 1566 te Emden bij Gailliart gedrukt is (vgl. boven, bl. 103). Het jaartal 1565 is eene drukfout voor 1566. En wat het volgende „Zelven Catechismus, zonder stad, 1566" betreft, hier is de andere Catechismus bedoeld, bij S. Steenbergen in 1567 gedrukt (vgl. boven bl. 112). Men heeft in het vignet het jaartal 1566 meenen te lezen (vgl. het facsimile van den titel hierachter), en zoo is alles verklaard. Dit misverstand is volstrekt niet zonder voorbeeld — en die drukfout evenmin. Op de volgende bladz. van den Catal. wordt onder N^r^. 5746 de Catechismus vermeld, die Gasp. van der Heyden in 1580 uitgegeven heeft. Hij staat daar echter als uitgekomen in 1780, dat natuurlijk eene drukfout is. Bij eenig verder nadenken en onderzoek zal men niet aarzelen, aan deze gissingen zijn zegel te hechten.

B.

De Heidelbergsche Catechismus in de Paltzische kerkorde, zooals deze in het nederlandsch overgebragt is.

(1566.)

Ieder weet, dat onze Nederlandsch Hervormde Liturgie, achter onzen hollandschen Heidelb. Catechismus te vinden, het werk is van Petrus Dathenus, althans in hare

oorspronkelijke gedaante, en dat hij bij hare vervaardiging onder anderen gebruik heeft gemaakt van de Paltzische Kerkorde of Liturgie, over welke wij vroeger reeds spraken. Men zal niet ligt de Paltzische Kerkorde van Frederik III met de Nederlandsch Hervormde Liturgie verwarren, vooral niet, wanneer men bedenkt, dat de Nederl. Herv. Liturgie den Catechismus niet tot bestanddeel heeft, terwijl in de Paltzische de Catechismus juist een deel van den inhoud uitmaakt, om van geen ander onderscheid te gewagen. Dat de Nederlandsche Hervormden door de Datheensche Liturgie in eenige betrekking tot de Paltzische staan, dit is voor niemand een geheim. Wat daarentegen niemand schijnt te weten, althans onder de schrijvers, die over de Paltzische en Nederlandsche Liturgie geschreven hebben? Dat die Paltzische kerkorde niet alleen door middel van de Nederlandsch Hervormde (d. i. Datheensche) gedeeltelijk in Nederland gebragt is, maar ook in haar geheel in de nederlandsche taal is vertaald.

Misschien vindt men hier of daar, bij een van de oudere nederlandsche schrijvers, een spoor van bekendheid met deze hollandsche vertaling van de Paltzische kerkorde van Frederik III. Mij is echter niet gelukt, eenig spoor van die bekendheid te ontdekken. Waaraan is het toeteschrijven, dat niemand over deze vertaling spreekt? Waaraan anders, dan aan de bijzondere zeldzaamheid van de exemplaren dier overzetting. Dat zij zeldzaam zijn, is trouwens niet te verwonderen. In 1566 komt de Frankendaalsche of Datheensche Liturgie te gelijk met de Psalmen van Datheen en zijne vertaling van den Catechismus den Hervormden in Nederland in handen en bij hen in gebruik — en in hetzelfde jaar wordt de Paltzische Liturgie in het nederlandsch vertaald. Deze laatste moest van zelf spoe-

dig op den achtergrond gedrongen worden en is dan ook niet, voor zoover ons bekend is, in gebruik gekomen. De exemplaren, die er van verspreid zijn, welligt slechts weinige in getal, hadden weldra geen waarde, en zoo is die in het hollandsch vertaalde Paltzische Liturgie spoedig in het graf der vergetelheid gedaald, om eerst na drie eeuwen nog een sleutel te geven tot oplossing van een raadsel, al is dan ook die sleutel zelf nog weer raadselachtig genoeg.

Heeft zij dan nog eenig belang voor ons?

Zonder twijfel.

Vooreerst bewijst zij al weder, hoe men zich beijverd heeft, al wat in den Paltz voor de Hervormden gedaan werd, zoo veel mogelijk dienstbaar te maken voor de Hervormden in Nederland, of voor Nederlandsche Hervormden.

In de tweede plaats bewijst zij ons eenige dienst tot verklaring van hetgeen den nu eerst weder aan het licht gekomen „gemengden tekst" van den hollandschen Heidelbergschen Catechismus kenmerkt.

Maar laat ons eerst de vertaling van de Paltzische kerkorde nader leeren kennen.

Voor mij ligt een exemplaar van dit hoogst zeldzaam boekske. De titel is:

Kerckenordeninge.
Gelyck als
die Leere, heylige Sacramenten, ende Ceremonien, in des Doorluchtichsten, Hoochghebooren Vorst ende Heere, Heer Frederick Paltzgraue by den Rijn, des heyligen Roomschen Rycks, Eertzdrost ende Cuervorst, Hartoch in Beyeren etc. Chuervorsten-

dooms by den Rijn,
gheholden
wort.

—

Wt den Hoochduytschen nu
niews in Nederduytsch neerste
lick Ouerghesedt.

—

Ghedruckt int Jaer onzes Hee-
ren Jhesu Christi, 1566.

De naam van den drukker wordt evenmin genoemd, als de plaats waar het boekje gedrukt is. Het formaat is 12°. Het geheel bestaat uit 111 folia, genummerd met romeinsche cijffers, waarbij de titel medegerekend is. (Alleen het laatsle blad, het 111e is niet gepagineerd.) De voorrede (gedat. Mossbach 15 Nov. 1563,) is te vinden op fol. 2 en 3, de Kerkorde zelve op fol. 4—110, en op het laatste blad vindt men het „Register van het ghene dat in desen boecke begrepen is, geset op zyn Folia, om lichtelich te vynden wat men begert te lesen". De Catechismus beslaat fol. 16—47a en verdient, dat wij er een oogenblik bij stilstaan.

Even als in den duitschen tekst vinden wij hier aan den rand de zondagsafdeelingen aangeteekend en de Lectiones, nl. de 1e en de 4e—9e, (zoodat de 2e, 3e en 10e niet aangeteekend zijn); maar evenmin als in den duitschen tekst zijn hier de vragen genummerd, of de verzen bij de hoofdstukken opgegeven. Er komen vele drukfouten in voor, zoodat de correctie gezegd mag worden zeer slordig te zijn, zoo zelfs, dat hier en daar woorden gevonden worden, die den zin geheel verstoren. Het vermoeden ligt voor de hand, dat deze overzetting niet in Nederland is

gedrukt, of anders op eene drukkerij, waar men de nederlandsche taal niet al te goed magtig was. Vraagt men, of de vertaling getrouw is, dan moeten wij antwoorden, dat zij somtijds getrouwer is dan de Datheensche, bijv. in het 19e antwoord [1]), somtijds op eene zeer bevreemdende wijze afwijkt van het oorspronkelijke, bijv. in het 57e antwoord [2]), maar bepaald op ééne plaats zich eene vrijheid veroorloofd heeft, waartoe niemand haar magtigen kon. Wij denken aan het 80e antwoord, dat op deze wijze eindigt: „Ende also is die Misse inden gront anders niet, dan een Afgodische verloecheninge des eenigen Offers ende lydens Jhesu Christi, ende een veruloecte Afgoderie". Daar hebben wij weder dat „afgodische" vóór „verloochening", waarvan wij in de derde hoogduitsche uitgave van 1563 geen spoor vinden, dat ook de Datheensche vertaling (natuurlijk) niet heeft, en dat ons ook nu weêr doet stilstaan bij de vraag: van waar en waarom heeft de „vertaler" er dit toch bijgevoegd? Ditzelfde „afgodische" deed ons vragen, of wij hier niet misschien over het geheel genomen den tekst hebben van den Catechismus, die in (hetzelfde jaar) 1566 te Emden door Willem Gailliart, en in 1567 door Simon Steenbergen (te Deventer) gedrukt is. Uit eene vergelijking van den tekst in de „Kerckenordeninge" met die van Willem Gailliart is mij gebleken, dat op deze vraag bevestigend moet geantwoord worden. Men behoeft er geen oogenblik aan te twijfelen, het is dezelfde tekst. Spoedig blijkt ook, dat de tekst van Willem Gailliart (1566), meer dan die van Simon Steenbergen (1567), met

1) Daar heeft zij: „door zijnen een geliefden Sone."

2) In de hoogd. Paltzische kerkorde heeft de Catechismus daar (de verbeterde lezing): „dem herrlichen leib Christi gleichförmig". De holl. vert. heeft: „dat heylige lichaem Christi" (Vgl. boven bl. 48.)

dezen tekst overeenkomt.[1]) Is dan de tekst van Willem Gailliart niets dan een overdruk van dien in de „Kercken-ordeninge"? Op zichzelf is het niet onmogelijk. Maar ik acht het toch niet waarschijnlijk. Een woordelijke overdruk is het zeker niet, wat den tekst betreft. Indien de tekst van de kerkorde gebruikt is, waarom heeft dan de uitgaaf van W. Gailliart niet de zondags-afdeelingen en de lectiones op den kant aangeteekend, de verzen niet bij de hoofdstukken vermeld, en de vragen genummerd, hetgeen in de kerkorde niet het geval is? Laat het daarbij onze aandacht niet ontgaan, dat de uitgave van W. Gailliart, even als die van S. Steenbergen, wat het bijwerk betreft (de Huisgebeden), overeenkomt met de tweede hoogd. uitgave, en dat de Voorrede, waarmede de Keurvorst den Catechismus het eerst heeft doen drukken, er voor geplaatst is. Overwegen wij alles naauwkeurig, dan komen wij tot de volgende stellingen:

1. De nederlandsche vertaling van de Paltzische kerkorde heeft in geen geval Petrus Dathenus tot auteur, omdat zijne in 1566 verschenen overzetting van den Catechismus op kenmerkende wijze afwijkt van den hollandschen Catechismus-tekst der Paltzische kerkorde.

2. De hollandsche Catechismus-tekst der Paltzische kerkorde heeft eene allermerkwaardigste overeenkomst met den Catechismus-tekst der Emdensche uitgave van Willem Gailliart (1566) en van Simon Steenbergen (1567), zoo zelfs, dat eene naauwe familiebetrekking aangenomen moet worden.

3. De Emdensche uitgave van Willem Gailliart is niet maar eenvoudig een overdruk van den Catechismus-tekst, die in de hollandsche vertaling van de kerkorde voorkomt.

---

1) In het 19e antw. heeft de uitgaaf van S. Steenbergen: „door synen eenighen beminden Sone".

Neemt men aan, dat hij, die dezen Emdenschen druk bezorgd heeft, de hollandsche vertaling van de kerkorde kende, dan zal men moeijelijk kunnen verklaren, waarom hij, die wel de nummers bij de vragen en de verzen bij de hoofdstukken voegde, terwijl ze niet in de kerkorde staan, nagelaten heeft datgene uit de kerkorde overtenemen wat daartoe zoo voor de hand lag, is het al niet de aanteekening der lectiones, dan toch die der zondagsafdeelingen.

4. Tot op dit oogenblik moeten wij in het midden laten: *a.* of de redacteur van den Catechismus-tekst in de vertaling der kerkorde ook de Emdensche uitgaaf van Willem Gailliart bezorgd heeft; *b.* of, indien dit niet het geval is, hij, die op den Emdenschen druk van 1566 het toezigt gehad heeft, de vertaling van de kerkorde gekend heeft; *c.* wie eigenlijk de auteur is van dat bijgevoegde „afgodische" in het 80e antwoord, en in het algemeen van het kenmerkende, waardoor de zoogenaamde „gemengde tekst" zich onderscheidt van de overzetting, die door Datheen in het licht is gezonden.

Hier blijft een vraagteeken staan, dat zich thans nog niet door een bevredigend antwoord laat uitwisschen. Misschien zullen nieuwe ontdekkingen later ook hier onverwacht licht doen opgaan.

Aanm. Het exemplaar der hollandsche vertaling van de Paltzische kerkorde is mij door een bijzonder geluk in handen gekomen. Terwijl ik met deze onderzoekingen bezig was en ook den Catalogus van Holl. Bijbels en Godgeleerde werken van den Heer F. Muller te Amsterdam doorliep, vond ik daar (Catal. 1865, bl. 88, Nr. 2365, ook vermeld Catal. 1857, bl. 84, Nr. 783) den titel van eene hollandsche overzetting der Paltzische kerkorde van Frederik den Derde. Nooit had ik gehoord, dat die kerkorde in het nederlandsch vertaald was. Terstond stelde ik pogingen in het werk, om dat exemplaar in bezit te krijgen,

en schreef daarover aan den Hr. Muller, die mij antwoordde, dat het verkocht was en wel aan eenen boekhandelaar te Parijs. De Heer Muller vermoedde echter, dat het dien boekhandelaar meer te doen zou geweest zijn om een bijgebonden boekje van Viret, dan om de kerkorde, en bood mij aan, te onderzoeken, of ik deze laatste nog zou kunnen krijgen. Binnen weinige dagen had ik haar nu ook in handen. Ik mogt daarbij evenzeer de onbaatzuchtigheid en welwillendheid dezer beide HH. boekhandelaren, als mijn gelukkig gesternte roemen.

Dat ik sedert 1857, toen de Heer Muller die „Kerckenordeninge" het eerst in zijnen Catalogus aankondigde, dat exemplaar nog niet had zoeken magtig te worden, laat zich gemakkelijk verklaren. Daar ik toen geen opzettelijk onderzoek aan den Heidelbergschen Catechismus wijdde, was mijne aandacht er ook nog niet bijzonder op gevallen.

VIJFDE HOOFDSTUK.

DE HEIDELBERGSCHE CATECHISMUS VOOR HET EERST IN DE HANDEN DER KRITIEK EN IN HET VUUR DER BESTRIJDING.

In de handen der kritiek en in het vuur der bestrijding . . . Wij zouden te vroeg eindigen, indien wij, onder het werpen van een blik op den Heidelbergschen Catechismus in zijne eerste levensjaren, volstrekt niet stilstonden bij de ontvangst, die hij in het begin heeft gevonden, bij het oordeel, dat reeds zeer spoedig over hem is uitgesproken, bij den tegenstand, waaraan hij terstond blootgestaan heeft. Echter is het ons voornemen niet, in bijzonderheden na te gaan, wat men vroeger en later al zoo over den Catechismus heeft gezegd. Alleen op zijne eerste ontvangst, beoordeeling en bestrijding, willen wij de aandacht vestigen, om dan ook afscheid van hem te nemen, en den lezer voor het overige naar de vrij algemeen toegankelijke geschriften over de verdere lotgevallen van den Catechismus te verwijzen, in de hoop, dat zij ze naauwkeuriger beschreven

hebben dan hetgeen tot de oudste geschiedenis van den Catechismus behoort.

In weinige woorden wenschen wij hier zamen te vatten ook wat nog in den jongsten tijd aan het licht is gebragt [1]), waarbij zich dan van zelf de gelegenheid aanbiedt, om een enkel punt, dat tot heden niet juist is voorgesteld, beter toetelichten. Al wat op de eerste openbare bestrijders van den Catechismus betrekking heeft verdient toch ook bij voortduring onze bijzondere opmerkzaamheid en blijft eene naauwkeurige navorsching waardig. [2])

Hoe is de Catechismus ontvangen, voor dat hij ter pers werd gelegd, en welke ontvangst heeft hij gevonden, kort nadat hij gedrukt in het licht was verschenen?

---

1) Hier wenschen wij gedacht te hebben aan het meermalen reeds genoemde geschrift van den Hr. A. Wolters, Der Heidelberger Katechismus, — nebst der Geschichte seines Textes im Jahre 1563, Bonn, 1864, en aan zijn hoogst belangrijk opstel in de Theol. Studien und Kritiken, 1867. I. bl. 7—51. „Zur Urgeschichte des Heidelberger Katechismus". De geleerde schrijver heeft onderscheidene afschriften van oude bescheiden kunnen raadplegen en bij zijne verhandelingen laten afdrukken. De meeste afschriften, waarvan hij den tekst in die beide opstellen mededeelt, worden, even als een afschrift van het boekje van Matthias Flacius, thans op de Akademische Bibliotheek te Utrecht gevonden, waar zij te gelijk met het exemplaar van den 3n hoogd. druk (1563) van den Catechismus uit de boekerij van den Hr. Wolters gekomen zijn.

2) Te regt schrijft de Hr. Wolters, „Zur Urgeschichte" enz. t. a. p. bl. 28: „Ein anderer Punkt, der bisher wenig Beachtung gefunden hat, für die älteste Geschichte des Katechismus aber wichtig ist, weil er denselben ebenso wie seinen Schirmherrn und Corrector, den Churfürsten, in der ganzen scharfen Eigenthümlichkeit ihrer Stellung innerhalb der deutschen evangelischen Kirche ihrer Zeit erkennen lehrt, ist die Musterung der Gegner des Buches."

Bedrieg ik mij niet, dan vindt men tot heden nergens eene juiste opgave van de openlijk opgetreden bestrijders van den Catechismus in het jaar 1563. (Den weerschijn van het eenigszins verwarde in de opgaven der vroegere schrijvers vindt men bij Dr. Schotel, t. a. pl. bl. 91—93.) Kunnen wij haar thans mededeelen, het is te danken aan een lichtstraal, opgevangen bij eene ons gunstige omstandigheid.

Reeds in zijn oorspronkelijken vorm heeft de Catechismus de drukking van de pers der kritiek moeten voelen; want naauwelijks hadden Ursinus en Olevianus hun concept gereed, of het moest in de handen der kritiek vallen van — niemand anders dan den Paltzischen Keurvorst, aan wien de beide opstellers het ter beoordeeling hadden toetezenden. Frederik de Derde was er hoogelijk mede ingenomen, keurde het geheel en al goed, ééne plaats uitgezonderd, waar hij eene verandering aangebragt wenschte te zien. Het gold het 78e antwoord. Op de vraag, of uit brood en wijn bij het Avondmaal het wezentlijke ligchaam en bloed van Christus wordt, was door de opstellers geantwoord: „Eben so wenig, als zu voren aus dem Leib Christi, ein wesentlich natürlich Brodt worden ist, da Er sich ein wahres Brodt genennet hat, und ist dennoch wahrhaftig in seinen Worten blieben". Dit antwoord nu keurde Frederik niet goed. Hij stelde er een ander, het later ook werkelijk goedgekeurde en opgenomene, voor in de plaats, en wenschte het alzoo veranderd te zien, opdat „man nicht gedächte, man wolte aus dem Sacrament allein ein Gleichnüss oder Bildnüss machen." De Keurvorst zond, terwijl hij het hem toegezonden handschrift onder zich behield, een afschrift daarvan aan de opstellers terug met de door hem gewenschte wijziging, gaf hun te kennen, dat het hem zeer aangenaam zijn zou, indien de Catechismus met deze éénige verandering werd aangenomen, en zag ook weldra dezen zijnen wensch geheel vervuld. [1])

De door Frederik goedgekeurde Catechismus werd nu

---

1) Over de verandering van het 78e antwoord en hetgeen daarmede in verband staat vgl. Wolters, „Zur Urgeschichte" enz. t. a. pl. bl. 23—28. Hetgeen daarvan reeds bekend was vindt men hier aangevuld en naauwkeurig toegelicht.

nu in handen gesteld van de Heidelbergsche Synode; [1]) zoo toch mogen wij die vergadering van Godgeleerden en Kerkelijken wel noemen, die op het einde van 1562 op last van den Keurvorst bijéén gekomen is, om niet alleen over den Catechismus haar gevoelen uittespreken, maar ook zich te laten hooren over de plannen van den Keurvorst met betrekking tot de organisatie van de Kerk in den Paltz. Geen oogenblik behoeven wij er aan te twijfelen, dat Frederik van die vergadering wenschte te vernemen, hoe zij oordeelde over zijne kerkelijke hervormingsplannen, en dat hetgeen zijne in 1563 uitgegeven kerkorde bevat in overeenstemming met het gevoelen van die vergadering vastgesteld is. Wat bepaald den Catechismus aangaat, deze mogt zich, na naauwkeurig onderzocht te zijn, in het zegel harer goedkeuring verblijden. Volgens een berigt, welks geloofwaardigheid wij niet in twijfel behoeven te trekken, is het opstel „vohn allen Superintendenten abgehört, angenommen, underschrieben, und demselben gemess zu lehren bewilligt worden". [2])

De nu aangenomen Catechismus kon thans naar de drukkerij gezonden worden. Naauwelijks kwam hij in druk te voorschijn (in zijne eerste uitgave), of de Keurvorst vernam, dat er waren, die zich niet met zijnen inhoud vereenigden, hetgeen hem trouwens wel niet zal bevreemd

---

1) Vgl. over de „Heidelberger Synode" van 1562 Wolters, „Zur Urgeschichte", t. a. p. bl. 8—22, bijzonder lezenswaardig om het verrassend licht, dat de schrijver over haar weet te laten opgaan, ook door een afdruk medetedeelen van een vlugschrift uit dien tijd: Ettliche Artickell so die Zwinglianer in der Pfalz in irem Synodo beratschlagt und angerichtet haben. (1563.)

2) Van verbeteringen, door de Heidelberger Synode in den Catechismus aangebragt, is niets bekend. Daarom had de Hr. Hooijer ook geen regt, om (in zijne „Oude Kerkordeningen der Ned. Herv. Gemeenten", bl. 30, 31) te schrijven: „Deze Catechismus — overzien en verbeterd door de voornaamste predikanten van de Paltz" —.

hebben. Hij ontving toch zeer spoedig van een drietal Luthersche Vorsten, aan wie hij nevens anderen een exemplaar toegezonden had, een schrijven, waarin zij, naar wij mogen onderstellen [1]), hunne afkeuring uitspraken. De Roomsch-Koning Maximiliaan schreef kort daarna ook een brief, dd. 25 April 1563, waarin hij den Keurvorst insgelijks zijne bezwaren mededeelde. De Catechismus stemde niet met de Augsburgsche Confessie overeen, helde tot de Zwingliaansche meening over, had bepaald in de opvatting van Doop en Avondmaal evenzeer die Confessie als de oude godsdienst tegen zich . . . [2]) Maar nog veel meer grieven hadden die drie Vorsten, ook vroeger reeds door ons genoemd, Karel II, markgraaf van Baden, Christoffel, Hertog van Wurtemberg, en Wolfgang, Paltzgraaf van Tweebruggen. In een schrijven aan den Keurvorst van 4 Mei 1563 spraken zij gezamenlijk hun gevoelen uit, dat nader toegelicht werd in eene „Bijlage" bij hunnen brief, waarin de bijzonderheden behandeld werden. [3]) Die Bijlage was wel niet hun eigen werk, maar veeleer dat van een godgeleerden raadsman, waarschijnlijk wel J. Brentz. [4]) Frederik bleef niet in gebreke van daarop te antwoorden. Hij zorgde, dat zijn troetelkind behoorlijk verdedigd werd en geregtvaardigd [5]), waartoe ook hij de noodige hulp inriep en gebruikte. [6])

---

1) Over den tot heden niet gevonden brief van die drie Luthersche Vorsten zie Wolters, „Zur Urgeschichte" t. a. p. bl. 29.

2) Den brief deelt Wolters mede in zijn geschrift „Der Heidelb. Katech." bl. 153—155, vgl. bl. 142—144.

3) Zie boven bl. 42, noot 1. Voor de mededeeling van die Bijlage in „Der Heidelb. Katech." bl. 164—192 zijn wij den Heer Wolters grooten dank schuldig.

4) Vgl. Wolters, Der Heidelb. Katech., bl. 145, 148.

5) Zie boven bl. 42, ook noot 2 aldaar.

6) Als zijn raadsman in deze zaak heeft men vooral Bullinger genoemd, Vgl. Wolters, Der Heidelb. Katech., bl. 149, 150.

De Bijlage tot den brief van de drie genoemde Luthersche vorsten was daarmede evenwel niet geneutraliseerd. Het bleèk spoedig, dat er anderen waren, die er zich geheel mede konden vereenigen; dat eene opzettelijk bijeengeroepen Synode in denzelfden geest over den Paltzischen Catechismus sprak. Wat was toch het geval? Met het doel, om een gunstiger uitspraak over hem te verkrijgen, dan Frederik van de zijde dier drie Vorsten had moeten hooren, riep de Landgraaf Philip van Hessen, in de maand Mei van het jaar 1563, eene Synode te Marburg te zamen. Maar — het doel werd niet bereikt, het in de genoemde Bijlage uitgesproken vonnis over het geheel genomen bekrachtigd, en de Landgraaf alzoo teleurgesteld. [1])

Behoefde men er zich in het minst niet over te verwonderen, dat de Lutherschen zich sterk tegen den Heidelbergschen Catechismus uitlieten, het kon ook niemand bevreemden, dat niet slechts de inhoud van het leerboekje, maar ook de wijze, waarop die inhoud door een beroep op de Heilige Schriften gestaafd was, aan eene gestrenge beoordeeling onderworpen werd. Met betrekking tot dit laatste wordt onze aandacht getrokken door hetgeen de twee bekende Luthersche Godgeleerden, J. Brentz en Jac. Andreae, in het licht gezonden hebben. Van hen kwam toch in 1563 eene „Censur" uit, „über die am Rand dess Heidelbergischen Catechismi auss heiliger Schrifft angezogene Zeugnusse", waarin zij vooral achttien vragen van den Catechismus aanvielen en bovendien nog zes vragen over het Avondmaal aan den Keurvorst ter beantwoording voor-

1) Over deze Marburger Synode van 1563 vgl. Wolters, „Zur Urgeschichte", t. a. p. bl. 30 enz., waar bl. 31—33 het „Juditium Synodi Marpurgianae de Catechiso Palatino, ex jussu Illustriss. principis Hassiae A° 1563 latum" meêgedeeld wordt.

legden. Hierop werd in April 1564 geantwoord door Ursinus, die de achttien bedenkingen één voor één onderzocht en terugwees, en op die zes vragen kort en duidelijk repliceerde. [1])

Wij kunnen niet van Ursinus spreken, zonder te denken aan een driemanschap, dat, ofschoon niet tot een verbond vereenigd, toch in zijnen aanval tegen en in zijn afkeer van den Catechismus één was. Wij hebben hier drie namen te noemen, die, zoo wij ons niet vergissen, tot heden niet alzoo in éénen adem genoemd zijn, en die Ursinus toch zonder twijfel voor den geest had, toen hij over hunne geschriften sprak. Het zijn Laurentius Albertus, Fridericus Staphylus en Matthias Flacius Illyricus. Aan niemand anders dan aan deze drie hebben wij te denken, als wij over de drie bestrijders van den Catechismus moeten spreken, die nog in 1563 optraden, en die door Ursinus zelven als zoodanig bedoeld zijn in de voorrede voor zijne straks te vermelden „Verantwortung": aan die drie, en niet, zooals men vroeger doorgaans en ook in onzen tijd nog gemeend heeft te moeten doen, aan Tileman Hesshus en Franciscus Balduinus, behalve Matthias Flacius Illyricus. [2]) In de voorrede voor dat geschrift van Ursinus,

---

1) Antwort auff etlicher Theologen Censur uber die am rand dess Heydelbergischen Catechismi auss heiliger Schrifft angezogene Zeugnuss. Gestelt durch D. Zachariam Ursinum. Anno 1564. Mense Aprili. — Dit antwoord vindt men meermalen achter den hoogd. Catechismus gedrukt, bijv. achter de uitg. (Newstadt a. d. Hardt) van 1584.

2) Wolters noemt, in eene noot bij zijne Verhandeling „Zur Urgeschichte" enz. t. a. p. bl. 10, 11, als de drie door Ursinus bedoelde bestrijders, T. Hesshusius, Fr. Balduinus en M. Flacius. Met betrekking tot Balduinus zegt hij „wahrscheinlich". Daar het geschrift van Flacius reeds in 1563 gedrukt was, Hesshusius daarentegen zijne Trewe Warnung in 1564 schreef, moeten wij het met Wolters bijna onverklaarbaar achten, dat Ursinus, die de drie bestrijders in chronologische orde bespreekt, het geschrift van

op naam van de Theologen der Universiteit te Heidelberg uitgegeven, wordt in chronologische volgorde gewag gemaakt van drie tegenstanders van den Catechismus. „Und hat sich bald zum ersten, wie der Catechismus aussgangen ist, in der nahe ein Warnungschreiber herfür gethan", — zoo lezen wij daar, — „welcher dieweil er selbst unsere benachbarte — und alle Christliche und verstendige leut — genügsam und vielmehr für seinem gifft verwarnet, denn für der warheit, — billich keiner antwort werd zuachten ist." Doorgaans heeft men hier aan Tilemannus Hesshusius gedacht, hoogstwaarschijnlijk, omdat hij de schrijver is van de vroeger reeds door ons genoemde „Trewe Warnung". Maar veeleer moeten wij denken aan Laurentius Albertus, die in 1563 een geschrift uitgegeven heeft onder den titel van „Warnungsschrift für dem in dem Heydelbergischen Catechismo enthaltenen Gift der Lehre," opgedragen aan de steden „Speyer, Worms" en andere. De woorden van Ursinus in de voorrede: . . . „viel mehr für seinem gifft verwarnet" zinspelen kennelijk op dezen titel („für dem in dem Heid. Cat. enthalt. Gift"), zooals dan ook de latijnsche vertaling dier Voorrede, geplaatst in de werken van Ursinus, (1612, 2e dl., in het begin) Laurentius Albertus voor den schrijver zegt te houden. [1]) Deze vertaling, waarschijnlijk van de hand des uit-

---

Flacius het laatste van de drie bedoelde tegenschriften noemt. Waarom hij het zoo noemt, wordt volkomen begrijpelijk, als wij aannemen, dat aan Laurentius Albertus en Fridericus Staphylus gedacht is, die vóór Flacius geschreven hebben. Door de stelling, dat deze twee de door Ursinus bedoelde schrijvers zijn, keert de chronologische orde in zijne opgave terug.

1) In die latijnsche vertaling lezen wij: „mox — monitor quidam prorupit, qui vicinis civitatibus (Spirae, Wormatiae etc.) libellum monitorialem inscripsit", terwijl eenige regelen verder als tusschenzin ingevoegd is: „ei nomen erat Laurentio Alberto; sicut titulus insulsi libri prae se fert". (Vgl.

gevers, Quirinus Reuter, geeft alzoo het gevoelen van iemand uit het begin der zeventiende eeuw. Maar niet, dat Quirinus Reuter van dit gevoelen was, veeleer dat de woorden van Ursinus zelven aan Laurentius Albertus doen denken, is voor ons de afdoende reden, om dezen en niet Hesshus bedoeld te achten. [1])

Wat die latijnsche vertaling van Quirinus Reuter betreft, zij noemt als tweeden bestrijder Franciscus Balduinus. In navolging van haar doen vele anderen het ook, die toch niet Laurentius Albertus, maar Tilemannus Hesshusius voor den eerst bedoelde houden. Wij mogen echter niet gelooven, dat Franciscus Balduinus door Ursinus bedoeld wordt. Want wat zegt Ursinus? „Auff diesen" (den niet genoemden, maar wel bedoelden Laurentius Albertus) „ist ein ander gefolget, der nicht so fast auss unverstand, als aus hass des Creutzes Christi, sich den Römischen Antichrist anzubetten, und die warheyt, welche er zuvor lange zeit und an vielen orten offentlich bekent unnd geleret — zuverleumbden ergeben hat". Dit doelt, dunkt ons, op iemand, die oorspronkelijk tot de Evangelischen (Lutherschen of Gereformeerden) behoord had, maar daarna tot de Roomsche Kerk overgegaan was; die zich vroeger onder de Protestanten als prediker of schrijver had laten hooren, maar daarna het zwaard had gekeerd tegen zijne vroegere wapenbroeders en medebelijders. Men leze de woorden der

ook Koecher, Catech. Geschichte, bl. 318, holl. vert. bl. 353; van Alpen t. a. p. bl. 42.)

1) Wij kunnen derhalve niet met Wolters (Der Heidelb. Katech. bl. 148) zeggen: „Flazius Illyricus war der erste auf dem Platze". Neen, de eerste was daar Laurentius Albertus. Evenmin kunnen wij met Sudhoff, (Olevianus und Ursinus, bl. 150) zeggen: „Den Hesshus dagegen achtet er (Ursinus) als einen tölpischen Verkehrer der Wahrheit keiner Verantwortung werth". Al weder moet hier van L. Albertus gesproken worden.

voorrede slechts naauwkeurig en men zal dit moeten toestemmen. Nu geldt dit volstrekt niet van den wel bekenden en zeer beroemden franschen regtsgeleerde, François Baudouin, die oorspronkelijk Roomsch-Katholiek was, wel meer dan eens van godsdienst veranderd is, maar zich, zoover wij weten, niet heeft doen kennen als een hatelijk bestrijder van de Evangelischen. Al wijst de latijnsche overzetting der voorrede van Ursinus nu ook op Balduinus, en al noemt Alting hem ook reeds [1]) onder de bestrijders van den Catechismus, wij mogen hierin niet berusten, daar deze regtsgeleerde niet verdient, zoo ter kwader naam en faam bekend te staan [2]). Neen, er is

---

1) In zijne Historia eccl. palat. (holl. vert. I. bl. 158.)

2) Men leze eens het korte overzigt van Baudouins leven (op het Art. Balduinus) bijv. in Melchior Adams Vitae Germanorum Jureconsultorum et Politicorum, p. 200—202, of in Jöchers Allgem. Gelehrten Lexicon, en terstond daarop het door Ursinus geschrevene over dien tweeden bestrijder (ook hetgeen er nog verder staat: dat hem, den laatstgen., sommige vlugschriften tegen de Protestanten in handen waren gekomen, en dat hij „zu demselben auch seine, dem Text nicht ungleiche glossen, uns und alle der reinen Lere des Euangelii verwante Kirchen, mit mancherley lügen und Ketzernamen nach seinem brauch zu schmähen, darzu geschmieret"... en men zal vol verbazing vragen, hoe men toch ooit aan Fr. Balduinus gedacht kan hebben als den door Ursinus hier bedoelden pamfletschrijver. „Er war jederzeit in Religionssachen sehr gelinde gewesen", zegt Jöcher. 't Is waar, ook het volgende staat dan van hem geboekt: „Seine Religion hat er zum öftern verändert. Er war in Flandern in der catholischen auferzogen, begab sich aber zu Geneve zu der reformirten; als er nach Paris kam, wendete er sich wiederum zur catholischen, und bald hernach aufs neue zu Geneve zur reformirten; da er zu Bourges lehrte, trat er wieder zur catholischen, zu Strassburg hingegen zur reformirten, zu Heydelberg zu der lutherischen, und als er wieder nach Franckreich kam, abermahls zu der catholischen". Maar juist dit vinden wij niet in het door Ursinus geschetste portret terug.

Ursinus spreekt van een „afvallige," de zaak beoordeeld op het standpunt van een Protestant, waar men Staphylus daarvoor houden moest. Wat Balduinus betreft, van dezen moet men niet zeggen, dat hij afviel, maar dat hij heen en weder wandelde. Hoe men overigens, als er eenmaal ver

een ander man, die slechts genoemd behoeft te worden, om ieder terstond te doen uitroepen: hij en niemand anders is door Ursinus bedoeld! Het is de welbekende Fridericus Staphylus, treuriger gedachtenis. Als algemeen bekend mogen wij onderstellen, dat deze Fridericus Staphylus, die eerst jaren lang aan de voeten van Luther en Melanthon had gezeten, die door den invloed van den laatstgenoemde hoogleeraar te Koningsbergen was geworden, die als een getrouw aanhanger van de Luthersche leer bekend stond, later tot de Roomsch-Katholieke kerk overgegaan is, bij het Wormser tweegesprek aan de zijde zijner nieuwe geloofsgenooten optrad, en in het vervolg ook allervinnigst en allerhatelijkst Lutherschen zoowel als Gereformeerden aanviel. Gaarne erkende men zijne groote gaven en veelomvattende kennis, maar evenzeer moet ook nu nog, op grond van zijne tot ons gekomen geschriften, toegestemd worden, dat hij in het bestrijden van zijne vroegere geloofsgenooten alle palen der betamelijkheid verre te buiten ging. 1) Het

---

warring heerscht, van het een tot het ander komt, zien wij bij Struve, Ausführl. Bericht v. d. Pfältzischen Kirchen-Historie, bl. 144, die ons weet te verhalen: „Wie denn Franciscus Balduinus, welcher sich zur Catholischen Religion gewendet, — den Catechismum gewaltig durchzog" ... En Balduinus was een geboren Katholiek ... 't Gaat soms vreemd toe in de historiografie!

1) Over Fr. Staphylus vgl. men H. Hamelmann, Opera Genealogico-Historica de Westphalia et Saxonia infer. Lemg. 1711. bl. 217—219. Jöcher, Allgem. Gel. Lexicon, op het Artikel Staphylus. Wil men hem nader leeren kennen, men doorbladere bijv. eens het door hem geschrevene tegen den bekenden Lutherschen Godgeleerde Jac. Andreae en anderen, en men zal spoedig walgen van de onwaardige wijze, waarop hij zijne vroegere geloofsgenooten behandelt. (Als proeve: „Wer Schmidel ein erbar Mann, und nicht ein verlogner Ertzhösswicht, so würd er thun" ..... Of ook: „Das dritt Bubenstuck, so der Schmidel zu undertruckung der Warheit begehet, ist" ...) Wij denken hier aan zijn „Christlicher gegenbericht an den Gottseligen gemainen Layen". Gedr. im 1561 Jar.; aan zijn „Vortrab zu rettung des Buchs

geschrift van dezen ijveraar tegen den Catechismus is anoniem uitgegeven, en verdient waarschijnlijk verder ook niet gekend te worden. Waarom hij het uitgaf zonder zijn naam te noemen? Misschien wel, omdat hij er niet voor durfde uitkomen, dat hij in dezen éóne lijn met zijne oude geloofsgenooten (de Lutherschen) trok. Dat overigens Fr. Staphylus reeds in het begin der zeventiende eeuw hier en daar bekend stond als de door Ursinus bedoelde schrijver van dat anoniem pamflet, is gemakkelijk te bewijzen [1],

vom rechten waren verstand enz. Wider Jacob Schmidle Predicanten zu Göppingen, Durch Fr. Staphylum („Staphilaw"), 1561. („Der Schmidel" werd Andreae door Staphylus genoemd, omdat hij de zoon van een smid was.) Verder zijn „Nachtruck zu verfechtung des Buchs" enz. Andreae heeft er op geantwoord in zijne „Abfertigung des Vortrabs Fr. Staphyli, Tub. 1562, en in zijne „Grundtliche Erklärung dreyer Hauptartickel" enz. Tub. 1563. Staphylus is den 5n Maart 1564 gestorven en door zijne nieuwe geloofsgenooten in hooge mate geprezen. Vgl. Orationes funebres quatuor in exequiis magnifici viri D. Frid. Staphyli etc. Ingolstadii habitae. Anno 1564.

1) Hoe ik er toe gekomen ben, aan Fr. Staphylus te denken? Door de volgende mij gunstige omstandigheid. Op de Bibliotheek der Utrechtsche Hoogeschool is een exemplaar van de „Verantwortung" van Ursinus, waarin aan den rand van de voorrede hier en daar eene schriftelijke aanteekening gevonden wordt. Daar, waar Ursinus over die drie bestrijders spreekt, staat aan den rand bij de vermelding van den „Warnungschreiber" aangeteekend: „Heshusius", (dit is eene dwaling,) bij de vermelding van den tweeden aanvaller: „Staphylus", en bij de vermelding van den derde „Illyricus". Gelijk dit laatste overeenkomstig de waarheid is, zoo is dit ook — zonder twijfel — het onmiddellijk voorgaande. Staphylus... daar hebben wij den regten man!

Het exemplaar van deze „Verantwortung" is uit de oude boekerij van van Buchell. In andere boeken uit dezelfde boekverzameling komen hier en daar aanteekeningen voor van dezelfde hand. Ook in J. Camerarii Narratio diligens de Phil. Melanchthonis ortu enz. Lips. 1566, bl. 393, mede uit de boekerij van van Buchell afkomstig, vond ik van dezelfde hand den naam van Staphylus geschreven bij deze woorden: Ex his (over wie te voren gesproken was) unus — cum turpiter descivisset a caussa essetque jam adversarius manifestus . . . . Waarom zouden wij niet aannemen, dat die aanteekeningen van de hand des laatsten bezitters, van Buchell, zijn? Dan vinden wij

en dient mede tot grond voor de stelling, dat Fr. Balduinus nu eindelijk ontslagen behoort te worden van de smet, die men op zijn naam heeft geworpen, door hem in plaats van Staphylus voor den auteur van dat vlugschrift uittegeven.

Eindelijk komen wij tot den derden door Ursinus bedoelden bestrijder, in wien wij niemand anders behoeven te zien dan Matthias Flacius Illyricus, die er ook algemeen voor wordt gehouden. Van hem zegt Ursinus, dat hij „einen Tractat aussgestossen" heeft, „den er ein Widerlegung des alhie aussgangenen Catechismi genent." De titel van het door Flacius uitgegeven boekje is: „Widerlegung eines kleinen, deutschen, Calvinischen Catechismi, so in disem 1563 Jar sampt etlichen andern irrigen Tractetten ausgangen" . . . (Regenspurg, H. Geissler.) Negen „dwalingen" worden hier besproken op een toon, die aanhoudend van de bitterheid des schrijvers getuigt. „Kürze halber", zegt hij in 't begin, „will ich nicht alle seine Fehle und Irrthume erzählen, auch darumb damit wir nicht zu viel Zeit vergeblich zubringen, mit diesem verdriesslichen und giftigen Sauerteig". [1]) Flacius bedacht evenmin als vele anderen, dat een boek in het algemeen en een Catechismus in 't bijzonder niet door razen en uitvaren vernietigd wordt.

Zoo zag dan het jaar 1563 deze drie schrijvers, L. Albertus, F. Staphylus en M. Flacius tegen den Heidelberg-

---

in die aanteekening „Staphylus" een gevoelen uitgedrukt, uit het begin der zeventiende of het einde der zestiende eeuw.

In elk geval hebben wij in de eerstgenoemde aanteekening een lichtstraal, die zich eindelijk door de nevelen van ruim twee en eene halve eeuw een weg tot ons heeft weten te banen, terwijl ook gezegd zou mogen worden, dat Staphylus in van Buchells dagen niet zulk een vergeten persoon was, als hij later, inzonderheid bij de schrijvers over den Heidelb. Cath. is geworden.

1) Sudhoff geeft, „Olevianus und Ursinus," bl. 147—149, een uittreksel uit dit boekje.

schen Catechismus optreden. De laatstgenoemde is eigenlijk de man, die Ursinus de pen deed opvatten tot zijne „Verantwortung wider die ungegründten aufflagen unnd verkerungen, mit welchen der Catechismus Christlicher lere, zu Heidelberg im Jar 1563 aussgangen, von etlichen unbillicher weise beschweret ist. Item, D. Martin Luthers meinung vom Brotbrechen im H. Abendmal." [1]) Hij volgt hier den bestrijder op den voet, geeft op elke „Verkerung" een antwoord, en betwist hem alzoo het regt tot zijnen aanval en uitval.

Maar hetzelfde jaar (1564), waarin Ursinus zich of liever den Heidelbergschen Catechismus zoo verweerde, zag in zijnen aanvang al weder een anderen bestrijder van dat leerboekje optreden. Een niet minder heftigen vijand dan Flacius was vond de Catechismus in Tilemannus Hesshusius, die zijne „Trewe Warnung, für den Heidelbergischen Calvinischen Catechismum, sampt wiederlegung etlicher irthumen desselben", den 26 febr. 1564 voltooid had, en weldra in het licht zond. Hij handelt afzonderlijk over de erfzonde, de Hemelvaart des Heeren, de Sacramenten, de Doop, het Avondmaal, de bekeering, de beelden, den eed, den valschelijk z. g. vrijen wil, en eindelijk met een woord over het broodbreken bij het Avondmaal. [2])

Men ziet, van de zijde der Lutherschen bleef de tegenspraak niet achter, en wel verre, dat in 1564 het laatste woord van weêrszijden zou gesproken zijn, is de strijd voortgezet, terwijl later ook van den kant der Roomsch-Katholieken nieuwe bestrijding gezien werd, toen het nieuwe

---

1) Deze „Verantwortung", in 4° uitgekomen, vindt men ook gevoegd achter de uitgaaf van den hoogd. Heid. Catech. van 1595, gedr. te Neustadt an der Hardt, en in andere edities.

2) Vgl. over dit geschrift Sudhoff, „Olevianus und Ursinus," bl. 142—146.

80e antwoord over de Pausselijke Mis daar, gelijk te verwachten was, de gemoederen niet weinig had verbitterd.

Maar — hoe gaarne wij nu ook dezen strijd verder zouden volgen [1]), hoe gaarne wij den Heidelbergschen Catechismus ook verder zouden gadeslaan in het vuur der kritiek en der vervolging, waaraan hij later bloot stond, en al zouden wij ook gaarne herinneren, hoe wakker hij vroeger en later, reeds in 1566 op den Rijksdag te Augsburg door den Keurvorst Frederik, is verdedigd geworden . . . wij leggen de pen hier neder. Thans laten wij het woord aan anderen, die de verdere geschiedenis van den Catechismus, bepaald ook van het 80e antwoord (over de Mis), uitvoerig hebben beschreven. Misschien verloopt er nu wel eenige tijd, voor dat over een of ander punt der geschiedenis van ons leerboekje eenig nieuw licht opgaat. In elk geval wenschen wij hartelijk, dat, als over ongeveer honderd jaren een vierhonderdjarig gedachtenisfeest van den Heidelbergschen Catechismus gevierd wordt, dan evenmin een waardig gedenkschrift moge ontbreken, als eene wakkere

1) Hier en daar vinden wij ook melding gemaakt van een Advies (Gutachten) over den Heid. Catech., in 1564 door de toen te Wittenberg levende en leerende Theologen, op bevel van August, Keurvorst van Saksen, op schrift gebragt. Vgl. bijv. Köcher, Catech. Gesch. bl. 322, 323 (holl. vert. bl. 357), van Alpen (Letterk. Gesch. v. d. Heid. Cat., holl. vert., bl. 46). Zoo ook Rienäcker, in zijn art. „Heidelb. Katech.", in Ersch u. Grubers Allg. Encycl. Deze verwijst naar Planck's Gesch. der prot. Theol. II. 2, bl. 509 enz. Sudhoff zegt in zijn Art. over den Heidelb. Kat. (in Herzogs Real-Enc.), bl. 667, alleen. „Auch die melanchthonischen Wittenberger Theologen rückten in 's Feld und zwar mit einem sehr heftigen Gutachten." Gaarne had ik er iets meer van vernomen, ook behalve hetgeen Planck t. a. p., bl. 511, 512 (in de noot) zegt, of er zelf eenig licht over laten opgaan. Maar dit laatste is mij niet gelukt. Ik moet mij vergenoegen met nu slechts in 't voorbijgaan op deze eenigzins nevelachtige zaak te wijzen.

feestvierende schare, die God danken wil voor den zegen, welken Hij aan het Protestantisme in het algemeen en aan de Hervormden in het bijzonder door dien Catechismus heeft geschonken. Bovenal wenschen en bidden wij, dat dán de bede van Ursinus meer nog dan heden verhoord moge zijn, de bede, waarmede hij in 1564 zijn verweerschrift voor den Catechismus sloot: „Der Sohn Gottes unser Herr Jesus Christus wolle seine Kirche, in einigkeit des waren glaubens unnd rechter Christlicher liebe, durch seinen Geist erhalten, regieren, mehren, unnd von allem irthum unnd fehl von tag zu tag mehr freien und erlösen, biss er sie endlich mit ewiger himlischer ehr und herrligkeyt volkomlich ziere, Amen."

BIJVOEGSELEN.

Bl. 7. r. 2. „waarvan geen exemplaar bekend was."
De bedoeling is: waarvan men geen exemplaar wist aantewijzen. Want dat de Hr. Meulman een exemplaar bezat, was, indien ik mij niet bedrieg, niet bekend.

Bl. 13. r. 19. (noot) „A. Wolters, Der Heidelb. Katech."
Toen ik dit schreef, was de Verhandeling van denzelfden geleerde, „Zur Urgeschichte des Heidelb. Katech.", in de Stud. u. Krit. van 1867, nog niet uitgekomen. Vgl. bl. 130.

Bl. 15. r. 1. „onjuiste voorstellingen."
Bij het schrijven van deze woorden was mijne aandacht nog niet gevallen op de onjuistheid, waardoor het berigt van Dr. Schotel, t. a. p. bl. 63, zich kenmerkt. — Hij schrijft: „Zoodra de beide opstellen" (welke? er waren er drie,) „gereed en door hem" (Frederik III) „goedgekeurd waren, gelastte de Keurvorst Ursinus, ze tot een geheel te vormen, terwijl aan Olevianus het vervaardigen van den hoogduitschen tekst (beider opstellen waren in het latijn gesteld) werd opgedragen." Hiertegen moet herinnerd worden, dat de Keurvorst het afgewerkte opstel in handen heeft gehad en (antw. 78 niet medegerekend) goedgekeurd heeft, waarna het terstond ter beoordeeling aan de Heidelb. Synode is gezonden. Waarheid is overigens, dat Olevianus hoogstwaarschijnlijk de redacteur geweest is, d. i., dat hij de concepten van Ursinus en

van hemzelven tot één geheel heeft verwerkt. Vgl. boven bl. 18, 19. — Zeer onjuist is ook wat wij vinden in de op nieuw uitgegeven Compar. Darstellung des Lehrbegriffs der versch. Chr. Kirchenparteien, van G. B. Winer, besorgt von Lic. Dr. E. Preuss, waar bl. 20 gezegd wordt, dat de Heidelb. Catech. (NB.) in 1562 „ausgefertigt" is „door Olevianus en Ursinus" op bevel van Frederik III, dan in 't latijn vertaald door Lagus en Pithopoeus, en voor het eerst in het duitsch zoowel als 't latijn gedrukt is te Heidelb. in 1563. Natuurlijk, zoo luidt verder de mededeeling, is deze Catech. zeer dikwijls op nieuw in het duitsch gedrukt — en dan worden er uitgaven genoemd uit de jaren 1826—1861! Ook is hij, zoo lezen wij hier „in vele talen, ook in het Spaansch" overgezet. Eindelijk vernemen wij nog, dat hij voor het eerst in 1568 in het hollandsch vertaald is. Als men eene nieuwe uitgaaf van Winers Comp. Darstellung geeft, mogt men toch wel eens beter nagaan, of er hier of daar niet iets te verbeteren valt. — Ook wist ik, toen ik de woorden van bl. 15 schreef, nog niet, dat Fr. Balduinus geheel ten onregte tot de eerste bestrijders gerekend wordt, in plaats van Fr. Staphylus, die in 1563 tegen den Catechismus opgetreden is.

Bl. 22. r. 27. „als fac-simile."
Hier heb ik mij niet juist uitgedrukt. Ik had den titel van den door den Heer Wolters bezorgden overdruk voor den geest en deze is een fac-simile. De Catechismus zelf is „letterlijk overgedrukt."

Blz. 23. *Aanm.* Hierbij kan nog vergeleken worden hetgeen de Hr. Wolters schrijft in de Inleiding voor zijn geschrift: Der Heidelb. Katech., bl. X. in de noot, en bovendien B^i^. de Moor Comm. perp. in Joh. Marckii Comp. VI. p. 802, 803.

Bl. 26. r. 5. (noot.) „Het schijnt sommigen niet gemakkelijk gevallen te zijn, het einde van het antw. der 80^e^ vr. in den tweeden druk naauwkeurig wedertegeven."
Hierbij kon ook Dr. Schotel genoemd zijn, die t. a. p., bl. 70., de woorden aldus teruggeeft: „und ist also die Mesz im grund

nichts anders denn eine"... Dit moet zijn: und ist also die Mess im grund ein... Zoo ook Sudhoff, in zijn Art. over den Heid. Katech., in Herzogs Real-Enc., bl. 659: „Und ist also die Messe nichts Anderes, denn eine"... Maar niemand heeft het erger gemaakt, zoover ik weet, dan mijn hooggeachte vriend Dr. Ebrard. in zijn Handb. der Christl. Kirchen und Dogmen-Gesch. III. (1866) bl. 216, noot 17. Die noot is ééne kolossale drukfout. De geleerde schrijver heeft zeker iets anders in zijn manuscript geschreven, maar de zetter zal alles door elkander gehaspeld hebben en bij de correctie is de verwarring den anders zoo naauwlettenden schrijver ontgaan. Hij weet het stellig beter.

Bl. 36. r. 2. „Dit gevoelen (van den Hr. Wolters over het zesde vel van den 3ⁿ hoogd. druk, 1563) rust op eene vergissing."

Dat gevoelen rust niet op eene vergissing. Toen ik den Hr. Wolters de afgedrukte blz. 35—38 ter lezing toezond, verwees hij mij naar zijne reeds afgedrukte, maar nog niet in 't licht verschenen, Verhandeling „Zur Urgeschichte des Heid. Katech.," en deelde hij mij het volgende ter opheldering mede. Hij had van de beide (nu bekende) exemplaren van den 3ⁿ druk vroeger dat eene in gebruik gehad, waarvan Dr. Bähr te Carlsruhe de bezitter is, en op grond van hetgeen dat exemplaar leerde had hij geschreven, zooals hij in zijn geschrift „der Heidelb. Katech." geschreven had. Maar later had hij het andere exemplaar in handen gekregen, dat daarna uit zijne boekerij in de Utrechtsche Bibliotheek is overgegaan, en had hij bemerkt, dat er een groot verschil bestond tusschen die beide exemplaren met betrekking tot bl. 81—96. Hij had nl. bevonden, dat terwijl het Bährsche exemplaar op bl. 81—96 letterlijk met den 2ⁿ hoogd. druk overeenkomt, het andere (thans Utrechtsche) exemplaar, daarmede alleen overeenkomt wat bl. 82, 87, 90, 91, 95 betreft. Hij onderstelt nu, dat onder het afdrukken van het zesde vel de andere bladzijden, „verongelukt" zijn en op nieuw hebben moeten gezet worden. De Hr. Wolters berigt dit zelf in zijne Verh. „Zur Urgeschichte des Heid. Kat." t. a. p. bl. 8, 9 (noot). Daar is echter

eene drukfout ingeslopen. In plaats van de woorden: „in neuem Satz," moet men lezen: in altem Satz, en in plaats van de woorden: „in altem Satz" moet men lezen: in neuem Satz. Daarnaar moet nu ook het einde van de noot veranderd worden.

Gaarne had ik zelf ook eens dat Bährsche exemplaar ingezien, niet omdat ik den Hr. Wolters niet vertrouw, maar omdat ik in alles wat de oudste geschiedenis van den Heidelb. Cat. aangaat liefst door eigen onderzoek tot zekerheid kom. Het is mij echter niet gelukt, het exemplaar tijdig genoeg in handen te krijgen. Zoo schijnen wij derhalve te moeten aannemen, dat men bij den druk van het zesde vel begonnen is met den vorm te gebruiken, die bij de tweede uitgave gediend had, maar dat men onder het afdrukken elf bladzijden op nieuw heeft moeten zetten, nl. bl. 81, 83—86, 88, 89, 92—94 en 96.

De Hr. Wolters deelde mij nog mede, dat hij zelf ook reeds die varianten der beide exemplaren, door mij bl. 36, 37 opgeteekend, had opgemerkt en daardoor juist op zijne (mijns inziens zeer vernuftige) gissing gekomen was.

Overigens zal men ligt begrijpen, dat ik, terwijl ik te Utrecht het exemplaar van den 3n druk, dat van den Hr. Wolters afkomstig was, met een exemplaar van den 2n druk vergeleek, volstrekt niet vermoeden kon, dat de Hr. Wolters vroeger (toen hij zijn geschrift over den Heidelb. Cat. gereed maakte) een daarvan zoo verschillend exemplaar (het Bährsche) gebruikt had. Ik moest wel aan eene vergissing denken. Nu, 't verheugt mij, dat ik mij heb vergist, toen ik dacht, dat de Hr. Wolters zich vergist had.

De slotsom is, dat het door mij geschrevene bl. 37: — „Gaat men deze varianten naauwkeurig na" — juist is, indien men alles beoordeelt alleen naar het Utrechtsche exemplaar; maar dat het in den geest van den Hr. Wolters moet gewijzigd worden, als men het in het licht plaatst van zijne jongste mededeelingen aangaande het Bährsche exemplaar.

Bl. 39. r. 16. „Aan den rand vindt men de verdeeling in 10 leesafdeelingen (lectiones)".

En wel op deze wijze:

Lectio	1	Zond.-afd.	1 — 4.
—	2	—	5 —10.
—	3	—	11 —17[a].
—	4	—	17[b]—22.
—	5	—	23 —27.
—	6	—	28 —31.
—	7	—	32 —38.
—	8	—	39 —44.
—	9	—	45 —52.
—	10	„die Sprüch"	. . . . .

Bl. 62. (noot) „Van Jozua Lagus hebben wij . . ."

Van Jozua Lagus hebben wij, behalve de beide genoemde geschriften, ook nog: Bericht von der waren gegenwertigkeit des leibs und bluts unsers Herrn Jesu Christi in seinem H. Abendmal, gestellt durch M. Nicolaum Selnecker. Samt notwendiger und christlicher erklärung Josuae Lagi Pomerani. enz. (gedrukt te Heidelberg) 1565, in 4°, in 84 bladen. (Daar het op den Catal. der Utr. Akad. Bibl. van 1835 onder den naam van Selnecker staat, was het mij vroeger ontsnapt. Dat „Bericht" van Selnecker is eene hoogd. vertaling van het in het latijn door hem geschreven boekje: Libellus brevis et utilis de coena Domini editus autore M. Nicolao Selneccero. Lips. 1561.) Telkens haalt Lagus een gedeelte uit het „Bericht" van Selnecker aan, en plaatst er dan zijne eigene „Erklärung" onder. Lagus had ook wel eene plaats in Herzogs Real-Enc. verdiend.

Bl. 139. (noot 1.) „Over Fr. Staphylus . . ."

Een Artikel over hem vindt men ook in Herzogs Real-Encycl., XXI. Ergänzungen, bl. 152—154, met opgave van eenige literatuur.

Bl. 142. r. 28. „toen het nieuwe 80[e] antwoord over de Pausselijke Mis daar (onder de Roomsch-Katholieken) de gemoederen niet weinig had verbitterd."

Het slot van het 80[e] antwoord met zijne „vermaledeite Ab-

götterey" is waarlijk zeer zacht, als men het vergelijkt met vroegere of gelijktijdige uitvallen tegen de Mis. Dit is reeds dikwijls gezegd. Misschien is niet algemeen bekend wat wij nog laten volgen. In 1561 is een boekje uitgekomen onder den titel van „Missae ac Missalis Anatomia," in het latijn vertaald uit het fransch, (in het fransch ook vertaald uit het italiaansch?) z. pl. of dr., 172 blz. 12°. Den geest van dit boekje leert men kennen uit het „Epitaphium missae", dat aan het einde voorkomt en aldus luidt:

EPITAPHIVM
MISSÆ.

Missa malum peius, quo secula nulla tulerunt,
Istud propudium, dedecus, exitium,
Fel, odium, sacrilegium, monstrum, scelus, ulcus,
Prostibulum, uirus, excidium, baratrum,
Spectrum, flagitium, tormentum, nausea, labes,
Quisquiliæ, tenebræ, carnificina, metus,
Naufragium, latrocinium, uis, præda, tyrannis,
Clades, pœna, dolor, mors, furor, horror, onus,
Nequitia, insidiæ, impostura, infamia, terror,
Colluuies, sanies, merda, cloaca, putor,
Larua, superstitio, impietas, iniuria, nullo
Missa nec inuiso nomine nota satis:
Nec cruce, nec ferro, nec peste, nec igni, nec undis,
Sed sola Christi uoce perempta iacet:
Quæ uisa est orbis secum tractura ruinam,
Si rueret, uelut fumus inanis abit.
Nullus honos, nullæ exequiæ, nullumque sepulchrum,
Nunc superest illi, nil nisi nomen iners.
Aurea iam redeunt ueteris primordia mundi,
Nam capite extincto, crimina cuncta iacent.
Quisquis amas uerumque Deum, ueramque salutem,
Viue, uale, ride, plaudeque: Missa fuit.

Het is karakteristiek voor dien tijd.

FAC-SIMILES

VAN

EERSTE UITGAVEN

VAN DEN

HEIDELBERGSCHEN CATECHISMUS

IN DE

HOOGDUITSCHE, LATIJNSCHE,
SAKSISCHE EN NEDERLANDSCHE
TALEN.

Men vindt hier de volgende Fac-similes:

1. Uit den derden hoogduitschen druk van 1563 den titel, de bladzijde, waarop het einde van het 80e antwoord voorkomt, en de laatste bladzijde, die zoo merkwaardig is om het (beruchte) woord aan den Christelijken lezer, volgens het utrechtsche exemplaar. Zoo wordt de Heidelbergsche Catechismus in het hoogd. hier behoorlijk vertegenwoordigd.

2. Uit de editie der latijnsche vertaling van 1563, tot heden zoo goed als onbekend. Men vindt hier den titel en bl. 6 en 7, op welke laatste bladzijde bijv. antw. 18 en 19 aandacht verdient.

3. Uit de saksische vertaling, 1563, gedurende eene eeuw als begraven. Men vindt den titel en bl. 20 en 21, waar antw. 19 en 20 bijv. de aandacht trekken.

4. Uit de nederlandsche vertaling, die, naar den 2n hoogd. druk vervaardigd, te Emden in 1563 gedrukt, alleen door le Longs overdruk ons bekend was; eene vertaling, waarvan in de laatste 100 jaren het Catechismus-lievend publiek geen exemplaar onder de oogen heeft gehad. Men vindt hier den titel en fol. 21b en 22a, waar o. a. het 80e antwoord in zijne eerste redactie onze aandacht trekt; bovendien fol. 38a, waar de afzonderlijke titel der Christelijke Huisgebeden gevonden wordt.

5. Uit eene der in 1566 gedrukte Datheensche Psalmberijmingen, waarachter de Catechismus voorkomt. Daarvan ziet men

hier den titel der Psalmen, de bladzijde, die aan den Catechismus voorafgaat, en bl. 15 van den Catechismus, waar het 44ᵉ antw. te vinden is.

6. Uit een hoogstwaarschijnlijk allerzeldzaamst exemplaar van den Datheenschen Heidelbergschen Catechismus (achter de Datheensche Psalmberijming), gedrukt in 1567, en toegeschreven aan den Delftschen drukker H. Schinkel, die in 1568 onthoofd is. Daarvan wordt de titel medegedeeld.

7. Uit een exemplaar van eenen, nu eerst weder aan het licht gekomen, tekst van den Heidelbergschen Catech. in het nederlandsch, in 1566 te Emden gedrukt bij W. Gailliart. Daarvan vindt men den titel met fol. 21ᵃ, 22ᵇ, kenmerkend voor dezen tekst, om het 80ᵉ antw.

8. Uit een exemplaar van eene andere, nu ook voor het eerst weder aan het licht gekomen, editie van denzelfden Catechismus-tekst, in 1567 gedrukt (te Deventer) door S. Steenbergen. Daarvan vindt men den titel, fol. 3ᵇ, 4ᵃ, waar men acht geve op het 19ᵉ antw., en eindelijk de laatste bladz., die den naam van den drukker vermeldt. Het vignet op den titel is hetzelfde, dat wij vinden op den titel van de Psalmberijming van Datheen, gedrukt in 1566 bij M. Wendelen, „buiten Londen.”

9. Uit de nu voor het eerst weder aan het licht gekomen nederlandsche vertaling van de Paltzische kerkorde (van 1563), gedrukt in 1566. Daarvan vindt men den titel en fol. 34ᵇ, waar bovenaan het slot van het 80ᵉ antw. voorkomt, hoogst merkwaardig, om dat „Afgodische” voor „verloecheninghe.”

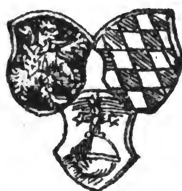

Catechiſmus

Oder

Chriſtlicher Vnderricht/ wie der in Kirchen vnd Schulen der Churfürſtlichen Pfaltz getrieben wirdt.

Gedruckt in der Churfürſtlichen Stad Heydelberg/ durch Johannem Mayer.

1 5 6 3.

a Iob. 4. gebettet werden a. Die Meß aber lehret/
& 20. daß die lebendigen vnd die todten nicht
Luc. 24. durch das leiden Christi vergebung der
Act. 7. sünden haben/ es sey denn daß Christus
Coloss. 3. noch täglich für sie von den Meßprie-
Phil. 3. stern geopffert werde. Vnd dz Christus
1. Thess. 1. leiblich vnd der gestalt Brods vñ weins
sey/ vnd derhalben darin sol angebettet
b In Can: werdē b. Vnd ist also die Meß im grund
de Missa. nichts anders/denn ein verleugnung des
Item. De cō einigen opffers vñ leidens Jesu Christi/
seer: di- vnd ein vermaledeite Abgötterey.
stinct: 2.

Frag.

Welche sollē zu dem Tisch des HER-RN kommen?

Antwort.

Die jnen selbst vmb jrer sünden willen mißfallen/ vñ doch vertrawen/ daß dieselbige jhnen verziehen vnd die vbrige schwachheit mit dem leiden vnd sterben Christi bedeckt sey/ begeren auch je mehr vnd mehr jhren glauben zu stercken vnd
c 1. Cor. 10. jr leben zu bessern. Die vnbußfertigē aber
& 11. vñ heuchler/ essen vñ trincken jnen selbst das gericht. c

Vnd füre vns nicht in versuchung: sonder erlöse vns vom bösen.

Denn dein ist das Reich/ vnd die krafft/ vnd die herrligkeit in ewigkeit/ Amen.

An den Christlichen Leser.

Was im ersten druck vbersehen/ als fürnemlich folio 55. Ist jetzunder auß befelch Churfürstlicher Gnaden/ addiert worden.

1563.

CATECHE- SIS RELIGIONIS CHRISTIANAE, QVAE TRA- DITVR IN ECCLESIIS ET SCHOLIS PALA- TINATVS.

*

HEYDELBERGAE.
EXCVDEBANT MICHAEL SCHIRAT,
ET IOANNES MAYER.
ANNO M D LXIII.

14 *Poteſtne ulla creaturarum, in cœlo uel in terra, quæ tãtum creatura ſit, pro nobis ſatisfacere?*

Nulla: Nã principio non vult Deus, quod homo peccauit, id in vlla alia creatura plectere [a]. Deinde nec poteſt quidem, quod nihil niſi creatura ſit, iram Dei aduerſus peccatum ſuſtinere, & alios ab ea liberare [b].

a Heb. 2. d. 14.
b Pſal. 130. a. 3.

15 *Qualis ergo quærendus eſt Mediator & Liberator?*

Qui verus quidem homo ſit, ac perfectè iuſtus, & tamẽ omnibus creaturis potentior, hoc eſt, qui ſimul etiam ſit verus Deus [c].

16 *Cur neceſſe eſt eum uerum hominem, & quidem perfectè iuſtum eſſe?*

Quia iuſtitia Dei poſtulat, vt eadẽ natura humana quę peccauit, ipſa ꝓ peccato depẽdat [d]: qui verò ipſe peccator eſſet, pro alijs dependere non poſſet [e].

c 1. Cor. 15. c. 21.
Iere. 23. b. 6.
Ieſ. 53. c. 9.
2. Cor. 5. d. 21.
Heb. 7. d. 16.
Ieſ. 7. c. 14.
Rom. 8. a. 3.
Ier. 33. c. 15.
d Rom. 5. b. 12. c. 15.
e 1. Pet. 3. d. 18.
Ieſ. 53. a. 3. 4.
5. d. 10. 11.

17 *Quare oportet eum ſimul etiam uerè Deum eſſe?*

Vt potẽtia ſuæ diuinitatis, onus iræ diuinæ

diuinæ, carne sua sustinere [a], nobísque amissam iustitiam & vitam reparare ac restituere posit [b].

18 *Quis autem est ille Mediator, qui simul est & verè Deus, & uerus, ac perfectè iustus homo?*

Dominus noster Iesus Christus [c], qui factus est nobis Sapientia à Deo, Iustitia, Sanctificatio & Redemtio [d].

19 *Vnde id scis?*

Ex Euangelio, quod Deus primùm in paradiso [e] patefecit: ac deinceps per Patriarchas, & Prophetas propagauit [f]: Sacrificijs, reliquísque ceremoniis legis adumbrauit [g]: Ad extremum verò, per filium suum vnigenitum compleuit [h].

20 *Num igitur omnibus hominibus qui in Adamo perierant, per Christum salus redditur?*

Non omnibus, verùm ijs tãtùm qui vera fide ipsi inseruntur, eiúsque beneficia amplectuntur [i].

a Ies.53.c.8. Act.2.d.24. 1.Pet.3.d.18 Ioh.3.b.16. 1.Ioh.1.a.2. & 4.b.12.
b Act.20.f.18.
c Matt.1.d.23. 1.Tim.3.d.16. Luc.2.b.11.
d 1.Cor.1.d.30.
e Ge.3.c.15
f Gen.22.d.18.& 49.c.10.11. Rom.1.a.2. Heb.1.a.1. Act.3.d.22.23.24.& 10.g.43.
g Ioh.5.g.46. Heb.10.b.7.
h Rom.10.a.4. Gal.4.a.4.
i Ioh.1.b.12.& 3.d.36. Ies.53.d.11. Psal.2.d.21. Rom.11.b.17.c.19. Heb.4.a.2.& 10.g.39.

21 Quid

Catechismus

offte Christlicke vnder-
richt/ alse de in Kercken vn-
de Scholen der Körförstlicken
Paltz gedreuen werdt.

Vth dem Hochdüdsch-
en in Sessische sprake
gebracht.

1563.

Antwert.

Darümme/ dat de gerechticheit Ga-
Rom. 5. des vördert a/ dat de minschlicke natur/
welcke gesündiget hefft/ vör de sünde
betale/ vnde auerst einer/ de süluest ein
sünder wer/ nicht künde vör andere be-
1.Pet.3. talen. b

Esa.53.

Frage.

Worümme moth he tho glicke ein
warhafftich Godt syn?

Antwert.

c Esa.53. Dat he vth krafft syner Godtheit/ de
Acto.2. last des torns Gades an syner minscheit
1.Petr.3. dregen c/ vnde vns de gerechticheit/
d Ioh.3. vnde dat leuent erweruen d/ vnde wed-
Act.20. der geuen muchte. e

e Ioh.1.

Frage.

Wol iß auerst de sülwige middeler/ de
thogelicke ein warhafftich Godt/ vnde
ein warhafftich rechte minsche iß?

f Math.1.

Antwert.

1.Tim.3. Vnse Here Jesus Christus f/ welcker
Luc.2. vns tho einer vullenkamen verlösinge
g 1.Cor.1. vnde gerechticheit geschencket iß. g

Worher

Frage.

Worher weteſtu dyt?

Antwoert.

Vth dem hylligem Euangelio / dat Godt ſüluest anfencklick in dem Paradiſe heft apenbart a / volgendes dörch de hyllige Ertzuedere b / vnde Propheten lathen vorkündigen / vnde dörch de Opper vnde andere Ceremonien des geſettes vörgebildet c / Endlick auerſt dörch ſynen leuen Söne veruüllet. d

a Gen. 3.
b Gen. 2. & 49.
Rom. 1.
Heb. 1.
Act. 3. 10
c Ioh. 5.
Heb. 10
d Rom. 10
Gal. 4.

Frage.

Werden dann alle minſchen weddekümme dörch Chriſtum ſalich / alſe ſe dörch Adam ſyn verlaren?

Antwoert.

Nen / ſunder allene de jenigen / welcke dörch einen waren louen eme werden ingelyuet / vnde alle ſyne woldath annemen. e

e Ioh. 1.
Eſa. 53.
Pſal. 2.
Rom. 11
Heb. 4. 10

Frage.

Wat iß ein ware loue?

Cathechismus, oft

Christelicke Onderrichtinghe, ghelijck die in Kercken ende Scholen der Cheur Vorstelicken Paltz/ ghedrieuen oft gheleert wort.

Wt de Hoochduydtsche sprake, in Nederduytsch getrouwelick ouergeset.

Ghedruckt, Anno 1563.

Waerom noemt dan Christus dat Broodt zijn Lichaem/ende den Beker zijn Bloedt/ofte dat Nieuwe Testament in zijn Bloedt: Eñ H. Paulus/ De Ghemeynschap des Lichaems ende Bloedts Jesu Christi?

Antwoorde.

Christus en spreeckt also niet/ sonder groote oorsake/te wetẽ/dat hy ons niet alleen daer mede wil leeren/ ghelijck als Broodt ende Wijn dat tijdtlicke leuen onderhouden/dat also oock zijn gecruyste Lichaem ende vergoten Bloedt zy de ware spijse ende dranck
a Joan 6. onser zielen/ totten eewighen leuen a: Maer veel meer/ dat hy ons door dit sienlicke teeckẽ ende pandt wil versekeren/dat wy so warachtich sijnes waren Lichaems eñ Bloedts/ door werckinghe des heyligen Gheestis deelachtich worden/als wy dese heylige waerteeckenẽ/met den lichamelickẽ mondt
b 1.Cor.10 tot sijner ghedachtenisse ontfangen b: Ende dat alle zijn lijden ende ghehoorsaemheyt so ghewis ons eyghen zy/als hadden wy selfs in onse eyghen Persoone alles geleden ende ghenoech gedaen.

Vraghe.

Wat is daer voor een onderschept tusschen dat Nachtmael des Heeren/ ende de Pauselicke Misse?

Antwoorde.

Dat Nachtmael betuyght ons / dat wy volkomen vergheuinge aller onser sonden hebben / door dat eenighe offer Jesu Christi / dat hy selfs eenmael aent Cruyce volbracht heeft a.

a Heb.9. ende 10 Joan.19

Maer de Misse leert / dat de leuendigen ende de dooden niet door dat lijden Christi / vergeuinge der sonden en hebben / ten zy sake / dat Christus noch dagelicx voor haer vā de Mispriesters geoffert worde b: Ende also is de Misse in den gront / een Afgodische verlooceninghe des eenighen Offers ende lydens Jesu Christi c.

b Siet dat Canon in de Misse.

c Heb.9. eñ 10

Vraghe.

Welcke sullen tot der Tafelen des Heeren komen?

Antwoorde.

Die haerseluen om haerder sonden wille mishaghen / eñ nochtans betrouwen / dat de selue haer vergeuen / eñ de ouerighe swackheyt met dat lijden eñ steruē Christi bedeckt zy: Eñ begeeren oock al meer eñ meer haer gheloone te stercken / eñ haer leuen te beterē. Maer de onboetueerdigē ende huychelaers / eten eñ drinckē henseluē dat gerichte d.

d 1.Cor.10. ende 11.

Vraghe.

Maer sullen tot dit Auontmael oock toe ghelaten worden / die haer met hare bekentenisse ende leuen / als

Christlicke gebeden, diemen in de Huysen, ende inder Kercken ghebruycken mach.

Matthei 26.
Waeckt ende bidt, dat ghy niet in aenvechtinghe en valt.

1. Timoth. 2.
Ick wil dat de Mannen bidden aen allen plaetsen, ende opheffen heylighe handen, sonder toorn ende twijuel.

Coloss. 4.
Houdt aen int ghebedt, ende waeckt in dat selue met Dancsegghinghe.

Eerst ghedruckt in de Cheurvorstelicke Stadt Heydelberch, door Joannem Mayer.

Ende nu overghesett zijnde in de Nederlandtsche sprake, Ghedruckt int selue Jaer, Anno 1563.

De Psalmen Dauids/

Ende ander Lofsanghen/ wt den Francoyschen Dichte in Nederlanschen ouergheset/ Door

PETRVM DATHENVM.

Metgaders den Christelijcken Catechismo/ Ceremonien ende Ghebeden.

IACOB. 5. ver. 13.

Is yemandt in lyden onder v? Die bidde. Is yemandt goets moeds? Die singhe Psalmen.

Gheprint int Jaer ons Heeren. M.D.LXVI.

Heydelberchsche,

M. D. LXVI.

voor nutticheit wt die offerhande ende doot Christi aen't kruys?

And. Dat door sijne kracht/ onse oude mēsch met hem gekruyst/ gedoodt/ ende begrauen werdt †/ op dat die boose lusten des vleesches in ons niet meer en regiere */ maer dat wy ons seluē hem tot eene danckbaerheit offerē †. †Rom. 6. 6. & 11. *Rom. 6. 12 †Rom. 12. 1

44. *Vr.* Waerom volght daer naer/ Afgedaelt ter Hellen?

And. Op dat ick in mijnen hoochsten aenvechtingen verseKert sy/ ende my gantschelick vertrooste/ dat mijn Heere Christus door sijne onuutsprekelicke benautheit/ smerten/ verschrickinghe ende hellische quael/ in welckē hy in sijn gantsch lijden/ maer in sonderheyt aen't kruys ghesoncken was/ my vander hellische benautheyt ende pijne verlost heeft †. †Esa. 53. 10 Mat. 27. 46.

45 *Vr.* Wat nuttet ons die Opstandinghe Christi? 17. Söndach

And. Ten eersten: heeft hy door sijne Opstandinghe de Doot ouerwonnen/ op dat hy ons de ghererchtichept/ die hy door sijne doodt ons verworuen hadde/ konde deelachtich maeken *. Ten anderen/ werden oock my door sijne kracht opghewerckt tot een nieuw leuen †/ Ten derden/ is ons die Opstandinge Christi een seker pandt onser *1. Cor. 15 17. & 54. Rom. 4. 25 1. Pet. 1 3 & 21 †Rom 6 4 Col. 3. 1 Ephe 2. 5

Catechismus

Ofte
Onderwijsinghe inde Christelijc-
ke leere/also die in de kercken
ende scholē der Kueruor-
stelicken Paltz ghe-
leert wert.

Metgaders der Christelichen
Kercken Ceremonien
ende Gebeden.

In Nederlantsche sprake ouergheset/
Door Petrum Dathenum.

Gedruct. Anno. 1567

Cathechismus ofte Onderwijsinghe in de Christelicke Leere/ gelijc die in Kercken ende Scholen der Cheur-vorstelicken Paltz/ ghedreuen oft geleert wordt.

Wt de Hoochduytsche sprake/ in Nederduytsch ghetrouwelick ouergeset.

Ghedruckt te Embden/ by Willem Galliart/ Anno 1566.

Waerom noemt dan Christus dat Broodt sijn Lichaem/ en den Drinckbeker sijn Bloedt/ ofte dat Nieuwe Testament in sijnen Bloede: En S. Paulus/ de Ghemeynschap des Lichaems ende Bloedts Jesu Christi?

Antwoorde.

Christus en spreeckt alsoo niet sonder groote oorsake: te weten/ dat hy ons niet alleen daermede wil leeren/ ghelijck als Broodt en Wijn dat tijtlicke leuē onderhouden/ dat alsoo oock sijn gecruysite lichaē en vergoten Bloedt/ zy de warachtighe Spijse en Dranc/ daerdoor onse zielen ten
a Joan.6.f.55 90. eeuwigen leuen gevoedt worden a: Maer veel meer/ dat hy ons door dese sienlicke Teeckenen en Panden wil versekeren/ dat wy so warachtich sijns warachtigen Lichaems en Bloedts/ door werckinghe des H. Gheests deelachtich worden/ als wy dese heylige waerteeckenen met den lichamelicken mondt/ tot sijner gedach-
b 1.Cor.10.d. 16.17. tenisse ontfanghen b: En dat al sijn lijden en gehoorsaemheyt so gewis ons eygen zy/ als hadden wy selue in onse eygen persoone alles geleden/ ende God voor onse sonden ghenoech ghedaen.

80. Vraghe.

Wat is daer voor een onderscheydt tusschen dat Nachtmael des Heerē/ ende de Pauselicke Misse?

Antwoorde.

Dat Nachtmael des Heeren betuyght ons dat wy volkomen vergheuinghe aller onser sonden hebben/ door dat eenige Offer Jesu Christi/ dat hy selue eenmael aent Cruyce volbracht heeft *a*. Ende dat wy door den Heylighen Gheest/ Christo worden inghelijft *b*/ die nu na syne menschelicke natuere/ niet op Aerden/ maer inden Hemel is/ ter Rechterhandt Gods syns Vaders *c*/ ende daer wil van ons aengebeden zijn *d*. Maer de Misse leert/ dat de Leuendighen ende de Dooden niet door dat lijden Christi vergheuinghe der sonden en hebben/ ten zy sake dat Christus noch dagelicx voor haer van de Mispriesters geoffert worde *e*: ende dat Christus lichamelick onder de ghestalte des Broodts ende Wijns zy/ ende daerom oock daerinne moet aenghebeden worden. Ende alsoo is de Misse inden grondt anders niet/ dan een Afgodische verloocheninghe des eenighen Offers ende lijdens Jesu Christi *f*/ ende een vervloecte Afgoderie.

a Hebr.9.b.12. c.28/ende 10.b.10 Joan.19.c.28.
b 1 Cor.6.b.17 ende 10.b.10. ende 12.b.13
c Hebr.1.a.3. ende 8.a.1.
d Joan. 4.c.21 22.23/ ende 20. b.17. Luc.24.f.52. Act.7.f.55.56 Coloss.3.a.1. Phil.3.e.20.
e Siet dat Canō inde Misse. Item de Consecr. Dist.2.
f Hebr.9.b.12 ende 10.b.9.

81. Vraghe.

Voor welcke menschen is dat Nachtmael des Heeren inghestelt?

Antwoorde.

Voor de ghene/ die haer seluen om haerder sonden wille mishaghen/ ende

nach-

Catechismus

ofte Christlicke Onderwijsinghe / der Heylsamer Leere Godlickes Woordts / gelijck de in Kercken ende Scholen der Chuerforstlicken Paltz / ende oock nu ter tijt in veelen Christelicken Ghemeinten der Nederlanden / Aenghefanghen is / ghedreuen ende gheleert wordt.

Wt hoochduytsch / tot heyl ende profijt der seluer Nederlandischer Ghemeente seer vlitichlick ouergheset.

Ghedrucket / Anno M. D. LXVII.

Heydelberchsche,

M. D. LXVI.

voor nutticheit wt die offerhande ende doot Christi aen't kruys?

And. Dat door sijne kracht/ onse oude mensch met hem gekruyst/ gedoodt/ ende begrauen werdt †/ op dat die boose lusten des vleesches in ons niet meer en regieren */ maer dat wy ons seluen hem tot eene danckbaerheit offeren †.

†Rom.6.6. & 11. *Rom.6.12 †Rom.12.1

44. *Vr.* Waerom volght daer naer/ Afgedaelt ter hellen?

And. Op dat ick in mijnen hoochsten aenuechtingen versekert sy/ ende my gantschelick vertrooste/ dat mijn Heere Christus door sijne onwtsprekelicke benautheit/ smerten/ verschrickinghe ende hellische quael/ in welcke hy in sijn gantsch lijden/ maer in sonderheyt aen't kruys ghesoncken was/ my van der hellische benautheyt ende pijne verlost heeft †.

†Esa.53.10 Mat 27.46.

17. *Sondach*

45 *Vr.* Wat nuttet ons die Opstandinghe Christi?

And. Ten eersten: heeft hy door sijne Opstandinghe de Doot ouerwonnen/ op dat hy ons de ghrechticheyt/ die hy door sijne doodt ons verworuen hadde/ konde deelachtich maeken *. Ten anderen/ werden oock wy door door sijne kracht opghewerckt tot een nieuw leuen †/ Ten derden/ is ons die Opstandinge Christi een seker pandt onser

*1.Cor.15 17.& 54. Rom.4.25 1.Pet.1 3 & 21 †Rom 6 4 Col.3.1 Ephe 2.5

Catechismus

Ofte
Onderwijsinghe inde Christelijcke leere/also die in de kercken ende scholē der Keurvorstelicken Paltz gheleert wert.

Metgaders der Christelicken Kercken Ceremonien ende Gebeden.

In Nederlantsche sprake overgheset/ Door Petrum Dathenum.

Gedruct. Anno. 1567

Catechismus

ofte Onderwijsinghe in de Christelicke Leere/ gelijc die in Kercken ende Scholen der Cheurvorstelicken Paltz/ ghedreuen oft geleert wordt.

Wt de Hoochduytsche sprake/ in Nederduytsch ghetrouwelick ouergeset.

Ghedruckt te Embden/ by Willem Gailliart/ Anno
1566.

Waerom noemt dan Christus dat Broodt sijn Lichaem/ eñ den Drinckbeker sijn Bloedt/ ofte dat Nieuwe Testament in sijnen Bloede: Eñ S. Paulus/ de Ghemeynschap des Lichaems ende Bloedts Jesu Christi?

Antwoorde.

Christus en spreeckt also niet sonder groote oorsake: te weten/ dat hy ons niet alleen daermede wil leeren/ ghelijck als Broodt eñ Wijn dat tijtlicke leuē onderhouden/ dat also oock sijn gecruyste lichaē eñ vergoten Bloedt/ zy de warachtighe Spijse eñ Dranc/ daerdoor onse zielen ten

a Joan.6.f.55 90. eewigen leuen gevoedt worden a: Maer veel meer/ dat hy ons door dese sienlicke Teeckenen eñ Panden wil versekeren/ dat wy so warachtich sijns warachtigen Lichaems eñ Bloedts/ door werckinghe des H. Gheests deelachtich worden/ als wy dese heylige waerteeckenen met den lichamelicken mondt/ tot sijner gedach-

b 1.Cor.10.v.16.17. tenisse ontfanghen b: Eñ dat al sijn lijden eñ gehoorsaemheyt so gewis ons eygen zy/ als hadden wy selue in onse eygen persoone alles geleden/ ende God voor onse sonden ghenoech ghedaen.

80. Vraghe.

Wat is daer voor een onderschepdt tusschen dat Nachtmael des Heerē/ ende de Pauselicke Misse?

Antwoorde.

Dat Nachtmael des Heeren betuycht ons dat wy volkomen vergheuinghe aller onser sonden hebben/ door dat eenige Offer Jesu Christi/ dat hy selue eenmael aent Cruyce volbracht heeft *a*. Ende dat wy door den Heylighen Gheest/ Christo worden ingheliift *b*/ die nu na syne menschelicke natuere/ niet op Aerden/ maer inden Hemel is/ ter Rechterhandt Gods syns Vaders *c*/ ende daer wil van ons aengebeden zijn *d*. Maer de Misse leert/ dat de Leuendighen ende de Dooden niet door dat lijden Christi vergheuinghe der sonden en hebben/ ten zy sake dat Christus noch dageliicx voor haer van de Mispriesters gheoffert worde *e*: ende dat Christus lichamelick onder de ghestalte des Broodts ende Wijns zy/ ende daerom oock daerinne moet aenghebeden worden. Ende also is de Misse inden grondt anders niet/ dan een Afgodische verlooccheninghe des eenighen Offers ende lijdens Jesu Christi *f*/ ende een vervloecte Afgoderie.

a Hebr.9.b.12. c.28/ende 10.b.10 Joan.19.c.28.
b 1 Cor.6.b.17 ende 10.b.10. ende 12.b.13
c Hebr.1.a.3. ende 8.a.1.
d Joan. 4.c.21 22.23/ende 20.b.17. Luc.24.f.52. Act.7.f.55.56 Coloss.3.a.1. Phil.3.e.20.
e Siet dat Canon inde Misse. Item de Consecr. Dist.2.
f Hebr.9.b.12 ende 10.c.9.

81. Vraghe.

Voor welcke menschen is dat Nachtmael des Heeren inghestelt?

Antwoorde.

Voor de ghene/ die haer seluen om haerder sonden wille mishaghen/ ende nach-

Catechismus

offte Christlicke Onderwijsinghe / der Heylsamer Leere Godlickes Woordts / gelijck de in Kercken ende Scholen der Chuerforstlicken Paltz / ende oock nu ter tijt in veelen Christelicken Ghemeinten der Nederlanden / Aenghefanghen is / ghedreuen ende gheleert wordt.

Wt hoochduytsch / tot heyl ende profijt der seluer Nederlandischer Ghemeente seer vlitichlick ouerghheset.

Ghedrucket / Anno M. D. L X V I I.

Daerom / om dat de rechtueerdichept
a Rom.5.b.12, Gods wreyscht [a]/ dat de selue menschelic
en.c.15. ke natuere die gesondicht hadde voor de
sonde betalede: ende dat doch een men-
b 1.Pet.3 b.18. sche selue een sondaer synde/ niet en kon
Esai 53. b.6. de voor anderen betalen [b].
Acto 2.c.24.

xvii. vraghe

Waerom moet hy tsamen een waer-
achtich God syn?

Antwoort.

Op dat hy wt kracht syner Godheyt/
den last des toorens Gods aen syne men-
schept verdraghen / ende ons de recht-
ueerdichept ende dat leuen verwerven /
c 1.Joan.2.a.2. ende weder gheuen mochte [c].
Ende 4.b.12.
Acto 20.e.28.

xviii. vraghe.

Joann.3.b.16. Maer wie is de seluer Middelaer / die
tsamen een warachtich God / ende een wa-
rachtich rechtueerdich mensche is.

Antwoort.

d Matt.1.c.23. 1.Tim 3.b.16. Onse Heere Jesus Christus [d]/ die ons
Luce.2.b.11. tot een volkomen verlossinghe ende ghe-
e 1.Cor.1.d.30 rechtichept gheschenckt is [e].

xix. vraghe.

Waer wt weet ghy dat?

Antwoort.

Wt dat heylige Euangelium / het
welcke God selue in den beginne int Pa
f Gene.3.b.15. radijs [f] heeft gheopenbaert: daer nae
g Gen 22.b.18 Ende 49.c.10. door de heylige Ertzvaderen [g]/ en Pro-
Roma.1.a.2. pheten laten vercondighen/ ende door de
Hebr.1.a.1. Acto 3.c.22. Offerhanden ende andere Ceremonien
Ende 20.c.43. des

des Wets voorghebeeldet [h]: Maer ten laetsten door synen eenighen beminden Sone vervult [i].

xx Vraghe.

Worden dan alle menschen wederom door Christum salich / ghelijck sy door Adam sijn verloren gheworden?

Antwoort.

Neen sy: maer alleen die ghene / die door een waerachtich geloove hem wordẽ ingelijft / eñ alle sijn weldadẽ aennemẽ [a].

xxi Vraghe.

Wat is een waerachtich gheloove?

Antwoort.

Het is niet alleen een seker weten oft kennisse / daer door ick dit alles voor waerachtich houde / wat õs God in sijn woort heeft gheopenbaert [b]: maer oock een gerustelick vertrouwen [c] / welcke die Heylige Gheest [d] door dat Evangelium in my wercket [e] / dat niet alleen anderen / maer oock my / vergheuinghe der sonden / eewige gherechtichept ende salichept van God geschenckt sy [f] wt louter genaden / alleẽ om des verdiensten Christi wille [g].

xxij. Vraghe,

Wat is dan eenen Christen noodich te ghelooven?

Antwoort.

Alles wat ons int Evangelie beloeft wort [h] / welcke ons de Artijckelen onses alghemeynen eñ ongetwijffelden Christelicken geloofs / in eene Summa leeren.

h Joan.5.e.46. Hebre.10.a.7. i Rom.10 a.4. Psalm.2.b.12. Galat.4.a4.

Die Seuende Sondach.

a Joan.1.b.12. Ende 3.d.36. Iesa.53.b.11. Rom.11.b.17. ende 19. Hebreo.4.a.2. Ende 10.d.39.

b Heb.11.a.1.3. c Iacob.2.b.19 Roma.4.d.16. Iacob.1.a.6. Roma.5.a.1. d Mat.16.b.17. Ioan.3.a.5. Galat.5.c.22. Philip 1.c.29. e Rom.1.b.16. Rom.10 b.17. f Hebr.10.d.38 Habac.2.a.4. Matth 9.a.2. Ephel.2.a.7. g Rom.3.c.24 Galat.2.b.16. ende 23. h Ioã.20.d.31. Matt.28.c.20.

Acto.20.f.28.
So hebbet dan nu acht op v seluen/
ende op die geheele kudde / waer in v die
Heylighe Gheest Opsienders geset
heeft/ om de vergaderinge Gods
te hoeden/ welcke hy met sy-
nen Bloede versegelt
heeft.

Actor.26.b.17.
Verlossende dy van den Volcke ende
Heydenen tot die welck ick dy sende.

Ghedruckt door Simon Steenbergen/
Anno 1567.

Kerckenordeninge.

¶ Gelijck als
die Leere / heylige Sacramen-
ten / ende Ceremonien / in des Door-
luchtichsten / Hoochgheboozen Voꝛst
ende Heere / HEER Frederick Paltz-
graue by den Rijn / des heyligen Room
schen Rijcks / Eertzdꝛost ende
Cuervoꝛst / Hartoch in Beye
ren / ⁊c. Chuervoꝛsten-
dooms byden Rijn /
gheholden
woꝛt.

¶ Wt den Hoochduytschen nu
niews in Nederduytsch neerste
lick Ouerghesedt.

Ghedruckt int Iaer onses He-
ren Jhesu Chꝛisti / 1566.

Jr: Cano. Missae. Item. De Consecra. Distinct. 2. is die Misse inden gront anders niet/ dan een Afgodische verloecheninge des eenigen Offers ende lydens Jhesu Christi e/ ende een verwloecte Afgoderie.

e Heb. 7. 9. ende 10. c

Vraghe.

Voor welcke minschen is dat Nachtmael des Heeren ingestelt?

Antwoordt.

Voor die gheene die haer seluen om haerer sonden wille mishagen/ende nochtans betrouwen / dat die selue haer ooch om Christi wille vergeuen zijn/ende dat de ouerige swackheyt met zijn lyden ende steruen bedeckt sy: ende begeeren oock al meer ende meer haer geloone te stercken/ende haer leuen te beteren. Maer die hem niet met warachtigen herten tot Godt en bekeeren/ die eeten ende drincken hen seluen dat Gherichte d.

d I. Cor. 10. ende 11.

Vraghe.

Salmen die ooch tot den Auontmael laten coemen/die haer met hare bekentenisse ende leuen/ als ongelooiuigen ende Godtloosen bewysen?

Antwoordt.

Neen: want also wort dat verbont Gods onthey licht ende zijnen toorn ouer die gantsche Gemeynte verwecket a,

a I. Cor. 11. Psalm 1.

Daerom

